

ვუძღვნით ჭეშმარიტი მეცნიერისა და მასწავლებლის,
აკადემიკოს გრიგოლ გიორგაძის ნათელ ხსოვნას

ქართველები და გარე სამყარო

ძვ. წ. XV – ახ. წ. III სს.

ქართველები და გარე სამყარო

ავტორთა ჯგუფი

ერეკლე ასტახიშვილი

ნატა ახმეტელი

მაია ლაშბაშიძე

რედაქტორები

ირაკლი ბერიძე

ხათუნა მაისაშვილი

რუკები

ანა ლორთქიფანიძე

ქორდინატორი

პაატა ჯაში

ნიგნის დიზაინი

ივანე კიკნაძე

გამომცემლობა „შემოქმედი ანგელოზი“ მადლობას მოახსენებს ყველას,
ვინც წვლილი შეიტანა ამ პროექტის განხორციელებაში.

ყველა უფლება დაცულია.

საავტორო უფლებების მფლობელის წერილობითი
ნებართვის გარეშე იკრძალება ამ გამოცემის ნებისმიერი
ნაწილის სხვადასხვა ფორმით ან საშუალებით
გამოყენება, იქნება ეს ელექტრონული თუ მექანიკური
(მათ შორის ფოტოფირის გადაღება და მაგნიტურ
მოწყობილობებზე ჩაწერა).

დამბეჭდა სტამბაში „ქონტროლ გ“

ISBN 978-9941-8-0061-0

© გამომცემლობა „შემოქმედი ანგელოზი“, 2018

წინასიტყვაობა	9
შესავალი	17
თავი I	
ძველანატოლიური სამყარო და ძველქართველური ტომები.....	25
ხატები.....	25
ქასქები.....	38
მუსქები	54
დაიენი/დიაუხი.....	60
კულხა.....	68
თავი II	
ბერძნული სამყარო და ქართველები.....	71
თავი III	
აქემენიანური სამყარო და ქართველები.....	84
ქართველური ტომების ურთიერთობა ირანულ სამყაროსთან	91

ქართველები ბერძენ-სპარსელთა ომში	94
ქართველები ბერძენ-სპარსელთა ომის შემდეგ	95

თავი IV

ალექსანდრე მაკედონელის ეპოქა და ქართველები	104
მაკედონელთა ქართლში ლაშქრობა. ციხესიმაგრეები ქართლში	109
აზო	112
ალექსანდრეს იმპერიის დაშლა	114
სელევკიდების სახელმწიფო	131
ქართლის სამეფო სელევკიდების დასუსტების შემდეგ. ფარნაჯომი	136
პართია მითრიდატე პირველის დროს	138
ქართლის ახალი მეზობელი – ალბანეთის სამეფო	139

თავი V

რომაული სამყარო და ქართველები	143
პონტოსა და რომის დაპირისპირება	145
რომაელთა ლაშქრობა ქართლსა და კოლხეთში	152
მითრიდატე ევპატორის სიკვდილი და პომპეუსის ტრიუმფი	155
ფარნაკეს ლაშქრობა	159
ქართლის სამეფოს აღწერილობა სტრაბონის „გეოგრაფიაში“	161
რომისა და პართიის ურთიერთობა	163
ქართლი ძვ.წ. I საუკუნის ბოლო მესამედში	169
რომში ოქტავიანე ავგუსტუსის გამარჯვება და იმპერიის დამყარება	
ურთიერთობა პართიასთან	170

ქართლის მეფეები მითრიდატე I და ფარსმან I.....	173
კორბულონის ლაშქრობა აღმოსავლეთში	181
ვესპასიანეს მმართველობა.....	3
ორმეფობა ქართლის სამეფოში.....	187
ვესპასიანეს აღმოსავლეთის საგარეო პოლიტიკა. აღანთა გამოჩენა..	190
ტრაიანეს ლაშქრობა პართიაში	193
ადრიანეს საგარეო პოლიტიკა.....	195
ფარსმან ქველი.....	196
ფლავიუს არიანე „მოგზაურობა შავი ზღვის გარშემო“	200
გონიოს ციხესიმაგრე	203
არიანე ფასისის შესახებ.....	206
სებასტოპოლისი, ყოფილი დიოსკურია.....	209
არიანე შავი ზღვის სანაპირო ზოლში მცხოვრები ტომების შესახებ.....	209
მარკუს ავრელიუსი (161-181 წწ.) და ომი პართიასთან	
ჰენიოხთა მეფის – ანქიალეს მკვლელობა.....	211
რომისა და პართიის ურთიერთობა II საუკუნის ბოლოს.....	213
პართიის განადგურება. ასპარეზზე სასანიანების გამოსვლა.....	214
კრიზისი რომში.....	216
შაბურ I-ის დაპყრობითი ომები.....	218
ქართლის მეფე ამბასპი.....	223
სასანური ირანისა და რომის დაპირისპირების	
პირველი ეტაპის დასასრული	230
ბიბლიოგრაფია.....	232

ისტორიული მეცნიერება შეისწავლის და ადგენს კაცობრიობის განვლილ ცხოვრებას, მისი განვითარების ზოგად კანონზომიერებებსა და ეტაპებს წარმოშობიდან დღემდე. ისტორიის მიზანი კაცობრიობის განვითარების ყოველ კონკრეტულ ეტაპზე არის ის, რომ მან – ისტორიული წყაროებით დადასტურებული ფაქტებისა და დამხმარე სამეცნიერო დისციპლინების კვლევის შედეგების შეჯერების საფუძველზე – საზოგადოებას წარუდგინოს წარსულის მაქსიმალურად ზუსტი სურათი. ეს მიზანი არ ემსახურება მხოლოდ წარსულის ზუსტ რეპრეზენტაციას, არამედ იგი საზოგადოებას საშუალებას აძლევს, უკეთ გაერკვეს თანამედროვე ცხოვრების საკითხებში, წარსული გამოცდილების საფუძველზე გადაჭრას მის წინაშე მდგარი პრობლემები და განჭვრიტოს სამომავლო პერსპექტივები.

ბოლო ოთხი ათასწლეულის განმავლობაში ადამიანი ცდილობს გაერკვეს, რას წარმოადგენს ისტორია. შუმერებიდან დაწყებული, ბევრმა მოაზროვნემ სცადა ამ კითხვაზე პასუხის გაცემა, მაგრამ – ამაოდ. ისტორიის მიმართ დამოკიდებულება სხვადასხვა ეპოქაში სხვადასხვაგვარი იყო. კერძოდ, ზოგიერთ ეპოქაში ისტორია იყო საფუძველი, განმსაზღვრელი ფაქტორი ბევრი სოციალური, პოლიტიკური თუ კულტურული ფენომენისა, ხოლო

ზოგიერთ ეპოქაში ისტორიას ნიჰილისტურად ეპყრობოდნენ, ხედავდნენ რა მასში მხოლოდ ინსტრუმენტს მანიპულაციისთვის. ისტორიისადმი პოლარულად განსხვავებული დამოკიდებულება დღესაც არსებობს.

ყველაზე მძიმე პრობლემა, რომელიც საქართველოს საგანმანათლებლო სივრცეში დიდი ხანია არსებობს, არის ის გარემოება, რომ დღემდე იგრძნობა საბჭოთა მენტალიტეტის დიდი გავლენა ისტორიის სწავლებაზე. ბევრი ისტორიული ფაქტი დღესაც საბჭოთა ისტორიოგრაფიულ დისკურსში განიხილება.

ისტორიის გაყალბება თითქმის ჩვეულებრივ მოვლენად იქცა. კაცობრიობის ისტორიაში ბევრი სახელმწიფო აყალბებდა თავის ისტორიას, წარმოაჩენდა მხოლოდ ძალაუფლების მქონეთათვის სასურველ ვერსიას; წყაროებისა და ფაქტების მიჩქმალვის ხარჯზე მიმართავდა ისტორიის მისტიფიკაციას. ასეთ სახელმწიფოთა რიგს განეკუთვნებიან რუსეთი და საბჭოთა კავშირის წიაღიდან გამოსული ყოფილი რესპუბლიკები, რომლებსაც დღემდე ვერ დაუღწევიათ თავი ისტორიისადმი საბჭოური მიდგომისგან.

სამწუხაროდ, არც ჩვენთვის არის უცხო გაზვიადება და საქართველოში მიმდინარე ისტორიული პროცესების იზოლაციონისტური კუთხით გამოკვეთა; ანუ ის, რაც ჩვენთან ხდებოდა, არის „უნიკალური“, ის რაღაც მხოლოდ ჩვენში მოხდა – „მას ისტორიული ანალოგი არ გააჩნია“ და ასე შემდეგ.

საქმე არა მარტო ფაქტების ერთი სიბრტყიდან, ერთი რაკურსიდან წარმოდგენაშია. მთავარი პრობლემა არის ისტორიის „გახელოვნურება“ ან „ისტორიის ხელოვნურად თანამედროვე პერსპექტივის შექმნა“ – როცა ესა თუ ის ისტორიული ფაქტი, მოვლენა თუ პიროვნება დღევანდელი პერსპექტივიდან განიხილება, განისჯება თუ ფასდება; ანუ, 21-ე საუკუნის ცოდნითა და გამოცდილებით, მენტალიტეტით.

ჩვენი პრინციპული მიდგომაა, რომ ისტორია უნდა ისწავლებოდეს არა

მხოლოდ წარსული ფაქტების შესაძლებლად სრული და ზუსტი გადმოცემით, არა მხოლოდ მათი ობიექტური ანალიზით, არამედ კონკრეტული კონტექსტური ისტორიული ანალიზის ფარგლებში. ეს კი ნიშნავს, რომ ისტორია უნდა ფასდებოდეს არა დღევანდულობის ხედვით, არამედ იმ კონკრეტული ისტორიული მომენტის პერსპექტივით, რომელშიც ესა თუ ის პიროვნება მოღვაწეობდა, იმ კონკრეტული ისტორიული კონტექსტიდან გამომდინარე, რომელმაც ესა თუ ის ფაქტი და მოვლენა გამოიწვია და განაპირობა. ჩვენ „შიგნით“ უნდა შევიდეთ – უნდა ვიაზროვნოთ იმ ეპოქის მენტალურ სივრცეში, რომელშიც ესა თუ ის ადამიანი ცხოვრობდა და მოქმედებდა. მხოლოდ ამ შემთხვევაში გახდება ცხადი და ახსნადი მისი მოტივაცია, მისი ქმედებების არსი, მიზეზი და ა.შ.

ისტორიას ადამიანები ქმნიან და თავისთავად ისინი ისტორიას წარმოადგენენ. ადამიანის არსის, მისი ბუნების შესწავლა განუყოფელია ისტორიისგან. მხოლოდ ამ პერსპექტივიდან არის შესაძლებელი ისტორიული ფაქტების, მოვლენების შეფასება, გარკვევა, ანალიზი.

მეორე კონცეპტუალური პრობლემა, რომელიც დგას თანამედროვე ქართული ისტორიოგრაფიის წინაშე, უკავშირდება დილემას – ისტორიული ნაშრომი უფრო მეტად პოლიტიკური ნაშრომია თუ უფრო მეტად მეცნიერული. ამ შემთხვევაში ორივე ცნება – „პოლიტიკური“ და „მეცნიერული“ – საჭიროებს დაზუსტებას, რათა განვსაზღვროთ დილემის არსი. მეცნიერული ნაშრომი, პოლიტიკურისგან განსხვავებით, გულისხმობს მიდგომის, მეთოდისა თუ დასკვნების კრიტიკის ან უარყოფის შესაძლებლობას. ჩვენს ისტორიოგრაფიაში, უკვე დაწერილის კრიტიკისა თუ უარყოფის დაუშვებლობა დაუწერელ კანონად იქცა.

იმის დასადასტურებლად, თუ რა მნიშვნელობის არის ნამდვილი ისტორია, რამდენიმე ციტატას მოვიშველიებთ:

„ყოველი ადამიანი – ეს მთელი სამყაროა, რომელიც მასთან ერთად იბადება და კვდება. ყოველი ადამიანის საფლავის ლოდის ქვეშ წევს კაცობრიობის ისტორია,“ – ამბობდა გოეთე.

„ისტორია ცხოვრების მასწავლებელია“ – ეს სიტყვები ციცერონს ეკუთვნის.

„იმისათვის, რომ გაიგო, რა მოხდება მომავალში, საკმარისია იცოდე, რა მოხდა წარსულში“ – ამგვარად აფასებდა ისტორიის მნიშვნელობას მაკი-აველი.

„ისტორია ჩვენი ქმედებების განძია. წარსულის მოწმე, მაგალითი და შეგონება აწმყოსი და გაფრთხილება მომავლისათვის“ – წერდა სერვანტესი.

„თუ ისტორიიდან ამოვიღებთ ტყუილს, სულაც არ ნიშნავს, რომ დარჩება მხოლოდ სიმართლე, შესაძლებელია საერთოდ არაფერი დარჩეს,“ – პოლონელი სატირიკოსის, სტანისლავ ეჟი ლეცის ეს ცინიკური სიტყვები ისტორიით მანიპულაციის ერთ-ერთი ყველაზე მკაცრი კრიტიკაა.

პრობლემა, რომელიც ჩვენ ქართული ისტორიოგრაფიისთვის კონცეპტუალურად მნიშვნელოვნად მოვიხსენიეთ, სულაც არ არის სპეციფიკურად ქართული ფენომენი. ისტორიული ფაქტებისა და მოვლენების „თავისუფალი ინტერპრეტაცია“ – განსაზღვრული ინტერესებიდან, არსებული პოლიტიკური, სოციალური, ეკონომიკური და კულტურული თავისებურებებიდან, პოლიტიკური კონიუნქტურიდან, ქვეყნის იმიჯის შექმნის სურვილიდან გამომდინარე – ხდებოდა და ხდება არა მარტო ჩვენთან. ამის საილუსტრაციოდ მოვიყვანთ რამდენიმე მაგალითს:

დღევანდელ თურქეთში აქტიურად მიმდინარეობს იმ ამრის დამკვიდრება, რომ თურქები ხეთური კულტურის მემკვიდრეები არიან. ძველალმოსავლურ ცივილიზაციებში დილეთანტის დონეზე გარკვეული ნებისმიერი ადამიანიც კი მიხვდება, რომ ეს ამრი მთლიანად სცდება ისტორიულ ლოგიკას.

საქართველოში, დიდიც და პატარაც, მე-17 საუკუნის ირანის სეფიანთა დინასტიის შაჰის, აბასის, ხსენებისას იჭმუნება, და ეს არც არის გასაკვირი. სწორედ შაჰ აბასმა არაერთხელ ააოხრა აღმოსავლეთი საქართველო, სწორედ მან მოაწყო ქართველთა გენოციდი, სწორედ მან წაასხა საქართველოდან 200 ათასი ქართველი; მაგრამ, გლობალური ისტორიული პერსპექტივიდან, აბასი ირანის პოლიტიკურად და ეკონომიკურად გამძლიერებელ, პროგრესულ რეფორმატორ მმართველად მოიხსენიება და მას რუსეთის პირველ იმპერატორს, პეტრე პირველსაც ადარებენ.

უზბეკეთი, მაგალითად, დღესაც ამყობს თემურ ლენგით; ისევე, როგორც მონღოლები ამყობენ ჩინგიზ ყაენით. ამ ადამიანების „ღვაწლი“ ევროპისა და აზიის ისტორიაში ყველასთვის ცნობილია.

იგივე შეიძლება ითქვას საქართველოს ისტორიაში რუსეთის იმპერიის როლზე. თუ უფროსი თაობის, ანუ საბჭოთა ცხოვრების გამოცდილების მქონე, ქართველისთვის, ისტორიული მეხსიერებიდან გამომდინარე, გენეტიკურად უარყოფით ემოციებს იწვევდა მონღოლის, ირანელისა თუ თურქის ხსენება, პოსტსაბჭოთა ქართველი ახალგაზრდისათვის ანალოგიურია რუსისა და რუსეთის ხსენება. ეს გამოწვეულია რუსეთის აგრესიული პოლიტიკით ჩვენი ქვეყნის მიმართ, განუწყვეტელი პროვოკაციებით და რაც მთავარია, ჩვენი ტერიტორიის 20 %-ის ოკუპაციითა და მითვისებით.

„მტრის ხატის“ ფენომენი ყველასათვის ცნობილია, და ისტორიის კვლევისა და სწავლებისას ეს გარემოებაც უნდა გავითვალისწინოთ.

პირველად და მეორად წყაროებზე მუშაობისას, აუცილებელია ანალიზი სხვადასხვა პერსპექტივით. უნდა შევეცადოთ, დავასაბუთოთ, რომ ისტორიული მოვლენა არ ფასდება მხოლოდ ერთი მხარის (თუნდაც ჩვენი) ინტერესებიდან გამომდინარე.

ქართული სპეციალური სამეცნიერო ლიტერატურა ქართული ეთნოსისა და სახელმწიფოს ჩამოყალიბების შესახებ, უპირატესად ეყრდნობოდა მე-19 საუკუნის დასასრულიდან მე-20 საუკუნის 80-იან წლებამდე მოპოვებულ მონაცემებსა და არტეფაქტებს – მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიისა და იქ მცხოვრებ ეთნოსთა არსებობისა და მიგრაციების შესახებ. მე-20 საუკუნის ბოლო მეოთხედიდან მოყოლებული, ახალმა აღმოჩენებმა ახლო აღმოსავლეთსა და კავკასიაში არაერთი ცვლილება შეიტანა აქ მცხოვრები ეთნოსების ისტორიაში.

წინამდებარე წიგნის შექმნის იდეა, სწორედ, ქართულ ისტორიოგრაფიაში არსებული ამ ხარვეზის აღმოფხვრის მიზნით დაიბადა. შევეცადეთ, ისტორიულ მიმოხილვაში ჩაგვეერთო ის სიახლეები, რომლებიც თანამედროვე მსოფლიო ისტორიულმა სამეცნიერო დისციპლინებმა ამ საკითხებთან დაკავშირებით მოიპოვა და შეიმუშავა. უახლეს არქეოლოგიურ და ენათმეცნიერულ კვლევებზე დაყრდნობით, შევეცადეთ, წარმოგვედგინა ჩვენი ხედვა ქართველი ეთნოსისა და სახელმწიფოს ჩამოყალიბების შესახებ.

წიგნი განკუთვნილია საქართველოს ისტორიით დაინტერესებული მკითხველის ფართო წრისთვის; შესაბამისად, იგი პოპულარული ენით არის დაწერილი, თუმცა ეს სულაც არ გამორიცხავს აკადემიზმს. მასში განხილულია ქართველური ტომები, რომლებიც მონაწილეობდნენ შემდგომში ქართველი ერის ჩამოყალიბების პროცესში – ეთნოგენეზში, რასაც მოსდევს პოლიტიკურ გაერთიანებათა ისტორია. თუმცა, ეს არ არის ასევე მხოლოდ პოლიტიკური ისტორია, რადგან წიგნში ბევრგან შევხვდებით ქართველთა წინაპრების ყოფა-ცხოვრების, საქმიანობის, ტრადიციების აღწერას. წიგნი გამდიდრებულია ისტორიული წყაროებით. აქ არ არის მხოლოდ ავტორისეული თხრობა და ინტერპრეტაციები, რაც ხშირად ისტორიაზე წიგნებს მშრალსა და უინტერესოს ხდის. ისტორიული წყაროები, ხშირ შემთხვევა-

ში – პირველწყაროები, საშუალებას გვაძლევს, უკეთ აღვიდგინოთ ეპოქა, მისთვის დამახასიათებელი ეთიკითა და ქცევის წესებით, დამოკიდებულებით, გემოვნებით, ესთეტიკით და ა.შ., რათა მკითხველმა, ავტორის დაუხმარებლად, თავად გამოიტანოს დასკვნა და დაეთანხმოს ან არ დაეთანხმოს თანამედროვე ისტორიოგრაფიაში დამკვიდრებულ შეხედულებებს, რომლებიც ასევე მოყვანილია ტექსტში.

გამომდინარე იქიდან, რომ არა მარტო ფართო საზოგადოებისათვის, არამედ ბევრი ისტორიკოსისთვისაც უცნობია ძვ. წ. III-II ათასწლეულების მიგრაციული პროცესები მცირე აზიაში და უძველესი ქართველური ტომებისა და მათი უშუალო მეზობლების განსახლების არეალი, საჭიროდ მივიჩნიეთ, უახლესი არქეოლოგიური, ლინგვისტური თუ ისტორიული წყაროების გამოკვლევისა და დამუშავების შედეგად, მკითხველისათვის პოპულარულ ენაზე მიგვეწოდებინა ინფორმაცია იმ ქართველური ტომებისა და ტომობრივი კავშირების ჩამოყალიბებისა და მიგრაციების მიზეზებზე, რომლებმაც გარკვეული როლი ითამაშეს ძვ. წ. I ათასწლეულში სახელმწიფოებრივი წარმონაქმნების ფორმირების პროცესზე.

წიგნი სამეცნიერო-პოპულარული ხასიათისაა, და მისი მიზანია:

ა) საქართველოს ისტორიის უძველესი პერიოდის შესახებ (ძვ. წ. XII ს. – ახ. წ. IV ს.) ძველალმოსავლურსა და ანტიკურ წერილობით წყაროებში დაცული ცნობების თავმოყრა, შესწავლა და შეძლებისდაგვარად ახლებურად გააზრება.

ბ) ქართველთა სავარაუდო მონათესავე ეთნოსების თუ წინაპარი ტომების განსახლებისა და მათი კავშირების პრობლემების თანამედროვე თვალთახედვით გადმოცემა.

გ) ამ მონაცემთა შეჯერებით, საქართველოს უძველესი ისტორიის სურათის წარმოჩენა მაშინდელი მსოფლიოს ისტორიის კონტექსტში.

წიგნის სათაურშივეა ხაზგასმული ის, რაც ჩვენს ნაშრომს საქართველოს ისტორიაზე დაწერილი ბევრი სხვა წიგნისაგან განასხვავებს – ქართველები და გარე სამყარო. ეს ნიშნავს იმას, რომ მასში, ერთი მხრივ, ავთენტურად არის აღწერილი და დახასიათებული ის ცივილიზაცია, ის სახელმწიფოებრივი წარმონაქმნი, რომელსაც ქართველური ტომები ქმნიან; მეორე მხრივ კი, ქართველთა პოლიტიკური ისტორია განხილულია მსოფლიო ისტორიასთან, საერთაშორისო ვითარებასთან კონტექსტში. ამ კონტექსტის გაუთვალისწინებლად გაუგებარი დარჩებოდა არა მარტო პოლიტიკური, არამედ ეკონომიკური და კულტურული ასპექტებიც.

მოხარულნი ვიქნებით, თუ ჩვენი წიგნი სასარგებლო გახდება საქართველოს უძველესი ისტორიით დაინტერესებული მკითხველისთვის.

ერეკლე ასტახიშვილი

ნატა ახმეტელი

მაია ლამბაშიძე

ერთველური ტომების გაერთიანების ერთ-ერთი უმთავრესი მიზეზი, უპირველეს ყოვლისა, უნდა გამხდარიყო ამ ტომთა საერთო საქმიანობა. ასეთ საერთო საქმიანობად კი, როგორც ჩანს, იქცა სამთამანდლო წარმოება, მეტალურგია და ლითონდამუშავება.

არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით, კავკასიაში ლითონის წარმოებას საფუძველი ეყრება ძვ. წ. VI ათასწლეულიდან, ხოლო მტკვარ-არაქსის კულტურის¹ აყვავების ეპოქაში (ძვ. წ. III ათასწლეული) დღევანდელი აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოს მნიშვნელოვანი ნაწილის ტერიტორიაზე გავრცელებულია ამ კულტურის ე.წ. „შიდაქართლური“ ვარიანტი.²

დღეს-დღეისობით, სპილენძის ყველაზე ადრეული ნაკეთობანი აღმოჩენილია მცირე აზიაში (თანამედროვე თურქეთის რესპუბლიკის ტერიტორიაზე), მდ. ტიგროსის სათავეებთან, ერგანი-მადენში. ეს ნივთები თარიღდება ძვ. წ. VII ათასწ-

¹ მტკვარ-არაქსის კულტურა – ძვ. წ. IV ათასწლეულის II ნახევრის – III ათასწლეულის არქეოლოგიური კულტურა, რომელიც ძირითადად გავრცელებული იყო მდინარეების – მტკვრისა და არაქსის აუზში. ასევე გვხვდება დაღესტანში, პალესტინაში და, სავარაუდოდ, პირინეის ნახევარკუნძულზე.

² მუსხელიშვილი დ., ჯაფარიძე ო., მელიქიშვილი გ., აფაქიძე ა., ლორთქიფანიძე მ., მეტრეველი რ., სამსონაძე მ., ასათიანი ნ., ჯამბურია გ., ოთხმეზური გ., ნათელაძე მ., ბენდიანიშვილი ალ., დაუშვილი ალ., საქართველოს ისტორია უძველესი დროიდან ახ. წ. IV საუკუნემდე, ტომი I., 2012, 49.

თიხის სასმისი
სიონის საბაროვნიდან

ლეულის დასასრულითა და VI ათასწლეულის დასაწყისით; სამხრეთ კავკასიაში აღმოჩენილი ლითონის ნაკეთობანი – ძვ.წ. VI ათასწლეულის დასასრულითა და V ათასწლეულის დასაწყისით. საქართველოში დადასტურებულია ადრეული ლითონების ათვისების ყველა ეტაპი – ენეოლითი, ადრებრინჯაო, შუაბრინჯაო, გვიანბრინჯაო-ადრერკინა, რკინის ფართოდ ათვისების ხანა. სადღეისოდ დადგენილია ისიც, რომ სპილენძისა და სხვა ფერადი ლითონების ათვისების პროცესი, სამხრეთიდან – მცირე კავკასიონის სამთამადნო რაიონებიდან დაიწყო და თანდათანობით ჩრდილოეთისაკენ – დიდი კავკასიონის მთიანეთში არსებულ მადნებისკენ გადაინაცვლა.

ქართველ მკვლევართა მიერ მაღაროების შესწავლისა და მოპოვებული მასალის ანალიზის შედეგები მოწმობენ ძველ საქართველოში სამთო და მეტალურგიული დარგების მაღალგანვითარებულობას და ადასტურებენ, რომ უკვე შუაბრინჯაოს ხანაში (ძვ. წ. III ათასწლეულის ბოლო მეოთხედი – II ათასწლეულის პირველი ნახევარი) აქ, მსოფლიო პრაქტიკაში, ყველაზე ადრე, დაწყებულია სულფიდური³ მადნების მოპოვება და დნობის რთული ტექნოლოგიის ათვისება. მთარაჭის

³ სულფიდი – გოგირდის ნაერთი რომელიმე ლითონთან.

ანტიმონის⁴ სამთო გამონამუშევართა შესწავლამ ნათელჰყო, რომ აქ მადნის მხოლოდ მოპოვება კი არა, არამედ მისი გამოდნობაც მიმდინარეობდა. დანამდ-ვილებით ითქმის, რომ რაჭა ანტიმონის მოპოვების უმსხვილესი ცენტრი იყო, ხოლო მთა რაჭის ანტიმონის მალაროები განეკუთვნება მსოფლიოს მატერიალური კულტურის ისტორიის უნიკალურ ძეგლთა კატეგორიას. აღსანიშნავია, რომ ქართველმა მეცნიერებმა დაასაბუთეს რაჭის, სვანეთისა და აფხაზეთის სამთამადნო მეტალურგიული გამონამუშევრების ტექნიკისა და ტექნოლოგიის არა თუ ერთობა, არამედ იდენტურობაც. ისინი მიიჩნევა შუა და გვიანბრინჯაოს ეპოქების ერთიან ჩრდილო-კოლხურ სამთომეტალურგიულ სისტემად და ითვლება დასავლეთ საქართველოს, ერთიანი საქართველოსა და კავკასიის სისტემის ნაწილად.⁵

საფიქრებელია, რომ შუა ბრინჯაოს ხანაში ლითონის მოძიება-მოპოვებისა და დამუშავების ამგვარი ინტენსივობა და განვითარება, სცილდებოდა ცალკეული ქართველური ტომის ეთნოსის შიდამოხმარების ფარგლებს და უფრო მე-

ანტიმონი

⁴ ანტიმონი – ქიმიური ელემენტი, ნაცრისფერი მეტალოიდი, რომელიც მოიპოვება ბუნებაში სულფიდური მინერალის სახით. საქართველოში მოიპოვება რაჭის მთანეთში.

⁵ დაწვრილებით საქართველოს უძველესი მეტალურგიის შესახებ იხ.: Муджири Т., *Горнорудное производство в древней Грузии*, SSABC 8, Тбилиси 2008; ინანიშვილი გ., *ქართული მეტალურგიის სათავეებთან*, თბილისი 2015.

ტად განპირობებული უნდა ყოფილიყო ე.წ. „საგარეო დაკვეთით“ – უპირატესად ძველი ახლოაღმოსავლური ცივილიზაციების მხრიდან მოთხოვნით. სწორედ ამ „მეტალურგიულ მოტივაციას“ უნდა განეპირობებინა შუა ბრინჯაოს ხანაში ბარის მოსახლეობის ე.წ. „ათხელება“, ანუ, სამიწათმოქმედო მეურნეობის ძალდაუტანებელი მიღევა, ნამოსახლარების გაუკაცრიელება და, მადნის მოპოვებისა და ლითონის დამუშავების მიზნით, მთისწინეთისა და მაღალმთიანი ზოლის ინტენსიური ათვისება. ამ ვითარებას ისტორიკოსები ხსნიდნენ ამ პერიოდში მესაქონლეობის როლის ზრდითა და საძოვარი სივრცის გაფართოების მცდელობით. შესაბამისად, ქართველურ ტომთა მიერ მთისწინა და მაღალმთიანი ზოლის ათვისების მთავარ მამოძრავებელ ძალად ისინი მესაქონლეობას მიიჩნევდნენ, ხოლო მეტალურგიას ამ საქმეში დამხმარე, მეორეხარისხოვან საქმიანობად განიხილავდნენ.

ზოგადად მართებული ეს დებულება სამხრეთ კავკასიის ისტორიულ-კულტურული რეალობისთვის მხოლოდ ნაწილობრივად ჩანს გამართლებული. ქართველურ ტომთა, როგორც მეტალურგიის გარკვეული დარგების პირველშემქმნელთა სახელები, მსოფლიოს უძველესი ცივილიზაციების ხალხთათვის ძვ. წ. II ათასწლე-

რაინის ნიღები რაჭიდან

რკინის საბეჭდო პირები ბრილი (რაბა), ნიგოჯათი (იბერეთი)

უღის მეორე ნახევრისთვის უკვე ცნობილი იყო. მათი სამკვიდრებლის (მადანთა საბადოებით მდიდარი ტერიტორიების) ხელში ჩასაგდებად ძვ. წ. III-II ათასწლეულებიდან მოყოლებული იბრძოდნენ ძლიერ სახელმწიფოთა მეფენი. ნიშანდობლივია ის გარემოება, რომ დამპყრობლები ქართველურ ტომთა სახლობის ვრცელი ტერიტორიიდან უპირველესად მიიტაცებდნენ ხოლმე მადნეული საბადოებით მდიდარ და სამთო-მეტალურგიული წარმოებით ათვისებულ მხარეებს: *მოსხურ მთებს, ბასიანს, პონტოს (ქანეთის) მთიანეთსა და ჭოროხის აუზს (ტრაპეზუნდის ქვეყანა, ტაო-კლარჯეთი), ურეკ-ქობულეთს, ქვემო ქართლს (ლორე-ტაშირით), მთიან კახეთ-ჰერეთს, მთიან შიდა ქართლს, მთარაჭას (დვალეთით), დაღის სვანეთს, აფხაზეთს...* ისიც უნდა ვივარაუდოთ, რომ იმდროინდელ საერთაშორისო ბაზარზე ქართველურ ტომთა მიერ მოპოვებულ და დამუშავებულ სპილენძ-ბრინჯაოსა და რკინა-ფოლადზე დიდი მოთხოვნა უნდა ყოფილიყო.

კულტურისა და ეკონომიკის აღმავლობამ, ლითონზე საერთო მოთხოვნის ზრდამ, შუა და გვიანბრინჯაოს ხანაში, აამოქმედა და მიმოქცევაში ჩართო სამხრეთ კავკასიაში არსებული სპილენძის, პოლიმეტალების, დარიშხანისა და ანთიმონის ყველა საბადო. ამან განაპირობა სპილენძ-ბრინჯაოს წარმოების სისტემის ჩამოყალიბება და სამთო-მეტალურგიული კერების შექმნა *კახეთში (გემოალაშნის), ქვემო ქართლში (ბოლნის-დმანისის), რაჭაში, სვანეთში, შიდა ქართლის მთიანეთში, აფხაზეთსა და აჭარა-გურიაში.*

ბრინჯაოს წარმოების ტექნიკურ-ტექნოლოგიურ მიღწევათა უშუალო გაგრძელებას წარმოადგენს რკინის კულტურის ათვისების ადრეული ეტაპი. *ძველი მსოფლიოსთვის ძვ. წ. XII საუკუნიდან რკინა ხდება ეკონომიკური მნიშვნელობის სტრატეგიული მასალა. საქართველოში ძვ. წ. II ათასწლეულის შუა ხანებიდან I ათასწლეულის პირველ ნახევრამდე მოყოლებული, გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანაა.*

მეტალურგიის სწრაფმა განვითარებამ, მტკვარ-არაქსის კულტურაში ახალი კატეგორიის სიმბოლოების გამოჩენაც განაპირობა – კერამიკულ ჭურჭელს ამკობდნენ

სხვადასხვა საგნის გამოსახულებებით, რომლებსაც ლითონისგან ამზადებდნენ. იმ პერიოდის ჭურჭლებზე შეხვდებით არა მხოლოდ ლითონის სატევარს, არამედ ვერძისთავიან და ახალი მთვარის გამომსახველ საკიდებსაც, რომლებიც მაგიური ძალის მატარებლებად მიიჩნეოდა. ვერძის თავებით შემკულია კერის შვერილები, რომელთაც ფალოსის მოყვანილობა აქვთ. სამხრეთ კავკასიის ეთნოლოგიაში მეტალურგიის კულტის არსებობა სარწმუნოდ დასტურდება მრავალი წყაროთი. მისი ყველაზე მკაფიო კვალი, „სამჭედლოსა და მჭედელის კულტის“ სახით, დღევანდელი აფხაზეთისა და ჩერქეზეთის ეთნოგრაფიაში არის აღწერილი. თუმცა, აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ „აფხაზურად“ მიჩნეული და ანატოლიურ კულტურულ ტრადიციებთან უშუალოდ, გენეტიკურად დაკავშირებული წეს-ჩვეულებები და რიტუალები ემთხვევა სრულიად საქართველოსა (განსაკუთრებით მეგრულ-სამურზაყანოულს) და საერთო-კავკასიურ წეს-ჩვეულებებსა და რიტუალებს (მომდევნო ეპოქების ქრისტიანობისა და ისლამის ზედფენის გათვალისწინებით).

მსოფლიოს ყველა ხალხის რელიგიურ რწმენა-წარმოდგენების სისტემებში სხვადასხვა ქრონოლოგიური და ეპოქალური პერიოდულობით გვხვდება სიცოცხლისა და ნაყოფიერების ხის კულტი. სპეციალური ლიტერატურის მიხედვით, სოცოცხლისა და ნაყოფიერების ხის კულტი ქართველურ ტომთა სინამდვილეში მკვიდრდება ძვ. წ. II ათასწლეულის ბოლო მესამედიდან და მას მცირეამიური ფესვები ეძებნება. მუხის, როგორც წმინდა ხის, თაყვანისცემა ქართველოლოგიურ ლიტერატურაში საყოველთაოდ აღიარებული და აღწერილი ფაქტია. ისიც საყოველთაოდ ცნობილია, რომ ეს მოვლენა არ არის მხოლოდ ქართული ფენომენი. მუხა წმინდა, საკრალური ხეა წინააზიის ფართო არეალში. კავკასიაში მუხის კულტი ფართოდ არის გავრცელებული. განსაკუთრებით – ქართველურ ტრადიციაში (ფშავ-ხევსურებში XX ს. პირველ ნახევარში ჯერ კიდევ ცოცხალი იყო „მუხის სულის ლოცვა“).

მადნის გამდიდრების ტექნოლოგიურ პროცესში და, აგრეთვე, ლითონდამუშავების ტექნოლოგიურ პროცესში საჭირო ტემპერატურული რეჟიმის რეგულირებისათვის გადამწყვეტი მნიშვნელობა ჰქონდა ხის ნახშირს, კერძოდ კი მაგარმერქნიანი ჯიშის ხეს, როგორებიც არიან: *მუხა, წიფელი, თელა, რცხილა, ბზა, ურთხელი, ძელქვა* და სხვ. დაფუძნილი რკინის მადანი მიჰქონდათ და დებდნენ ქურაში, სადაც მუხის ნახშირის საშუალებით იღებდნენ მაღალ ტემპერატურას.

გენეტიკურად მონათესავე ძველანატოლიურ და ქართველურ ტომთა (ხათების, ქასქების, მუსქების, დაიაენი/დიაოხისა და კულხასა და სხვ.) ურთიერთკავშირს საფუძვლად დაედო – და ეს კავშირი დიდად განაპირობა – მეტალურგიის საწარმოო პროცესების (მადანმოპოვების, მადანდამუშავებისა და ლითონდამუშავების) ფართო მასშტაბით განხორციელებამ, ასევე – ამ პროცესში როგორც აქ მცხოვრებ ტომთა, ასევე მეზობელ ეთნოსთა უშუალო თუ ნაწილობრივმა მონაწილეობამ და ერთიანი რელიგიურ-იდეოლოგიური სისტემის – ერთიანი კულტის წარმოქმნამ ქართველურ ტომთა სახლობის მთელ ტერიტორიაზე. შედეგად – ჩამოყალიბდა ერთიანი ცნობიერება, რამაც, ბუნებრივია, შექმნა კიდევ წინაპირობები მომდევნო პერიოდში კოლხეთისა და იბერიის სამეფოთა წარმოშობისათვის.

ძველანატოლიური სამყარო და ძველქართველური ტომები

ხატები

ხატები⁸ ერთ-ერთია იმ ძველალმოსავლურ ეთნოსთაგან, რომლის შესახებაც ცოტა რამ ვიცით. არ შეგვიძლია, დაზუსტებით ვთქვათ, სად და როდის ცხოვრობდნენ ისინი, როგორი იყო ამ ხალხის ყოფა და ზნე-ჩვეულებანი, როგორი საზოგადოებრივი წყობა თუ სახელმწიფო სტრუქტურა ჰქონდათ და, საერთოდ, რა კულტურული მემკვიდრეობა დაგვითვს ხატებმა.

ხატების აღმოჩენისთანავე ქართველ მეცნიერთა შორის გაჩნდა იდეა, რომ ისინი იყვნენ კავკასიელების, ერთი მოსაზრების მიხედვით კი – ქართველური ტომების წინაპარნი; ვინაიდან ამ ეთნოსის არსებობა ტერიტორიულად ქართველურ ტომთა განსახლების არეალში ივარაუდება. ამ მოსაზრებას მომხრენი გამოუჩნდნენ უცხოეთშიც, თუმცა, როგორც აღვნიშნეთ, – იმის გამო, რომ თითქმის არაფერი ვიცით ხატების საზოგადოებრივი წყობისა თუ ყოფა-ცხოვრების სხვადასხვა ასპექტის შესახებ, ჯერჯერობით, რთულია სარწმუნოდ ითქვას რაიმე ხატებისა და ქართველურ ტომთა ნათესაობის შესახებ.

⁸ ეთნონიმის „ხატები“ შესახებ სამეცნიერო ლიტერატურაში არაერთი მოსაზრებაა გამოთქმული. სადღეისოდ ეს ეთნოსი იწოდება ხატებად და არა პროტოხეთებად, როგორც ეს ადრე იყო მიღებული. ამის შესახებ დაწვრილებით იხ. Neu E., *Der Alte Orient: Mythen der Hethiter*, in: *Mythos. Erzählende Weltdeutung im Spannungsfeld von Ritual, Geschichte und Rationalität*. Bochumer Altertumswissenschaftliches Colloquium 2, Trier 1990, 93; *Idem*, *Glossar zu den althethitischen Ritualtexten*. Wiesbaden, (StBoT 26), 1983: 323, Дьяконов, И. М., *Хаттский (протохеттский) язык, Языки Древней Передней Азии*, 1967, 166-178.

რატომ არსად, დღემდე აღმოჩენილ არც ერთ ძველადმოსავლურ ტექსტში, მთელი ძვ. წ. II ათასწლეულის განმავლობაში, არ მოიხსენიებიან ხათები? ეს კითხვა სადღეისოდ ხეთოლოგიის⁵ ერთ-ერთ ყველაზე პრობლემური კითხვაა.

ამიტომაც, დანამდვილებით ვერ ვიტყვით, როდის ჩნდებიან ხათები ცენტრალურ ანატოლიაში; ანუ, თანამედროვე თურქეთის ცენტრალურ ნაწილში. მეცნიერთა ერთი ნაწილი მიიჩნევდა, რომ ხათები ამ ტერიტორიაზე ცხოვრობდნენ ძვ. წ. VII ათასწლეულში და სწორედ მათ ეკუთვნოდათ სამხრეთ ანატოლიაში, თანამედროვე კონიის სამხრეთ-აღმოსავლეთით აღმოჩენილი ახალი ქვის ხანის ჩათალ-ჰუიუქის კულტურა (ძვ. წ. 6400-6200 წწ.).¹⁰ მაგრამ ამ ვარაუდმა ხეთოლოგთა წრეში მხარდაჭერა ვერ ჰპოვა, ვინაიდან ითვლება, რომ კაცობრიობის ისტორიაში არც ერთ ეთნოსს არ უარსებია 5000 წელი, მით უმეტეს, ისეთ რეგიონში, როგორიც არის ანატოლია, სადაც მიგრაციული პროცესები უწყვეტად მიმდინარეობდა.¹¹

მეცნიერთა დიდი ნაწილის აზრით,¹² ხათები ინდოევროპელი ხეთების უშუალო წინაპრები იყვნენ ანატოლიაში. ისინი, ან ე.წ. „ადგილობრივი“ მოსახლეობას წარმოადგენდნენ, ან ოდესღაც მოსულან და დასახლებულან აქ ძვ. წ. III ათასწლეულში, ადრეული ბრინჯაოს ხანაში. ვარაუდობენ, რომ ხეთებამდელი ანატოლიის ადრეული ბრინჯაოს ხანის არქეოლოგიური აღმოჩენები, როგორებიც არის: ქიულთეფე, ალიშარი, ალაჯა-ჰუიუქი და ჰოროზთეფე, უმთავრესად კი – ალაჯა-ჰუიუქი, თავისი ე.წ. „13 სამეფო სამარხით“ (თარიღდება ძვ. წ. 2300-2100 წწ.), ცნობილი ლითონის ძვირფასი ნაკეთობებით – სწორედ ხათებს ეკუთვნით.

ხათებს ეკავათ თანამედროვე მდ. ყიზილ-ირმაკის (ანტიკური ხანის ჰალისი, ხეთური – მარასანთია) მიმდებარე ტერიტორია, ასევე – კაპადოკია, შესაძლებელია, მლაშე ტბის მიმდებარე ტერიტორიაც და, აგრეთვე ვარაუდობენ, რომ ხათები სახ-

⁵ ხეთოლოგია – აღმოსავლეთცოდნეობის დარგი, რომელიც შეისწავლის ხეთებისა და ძველი ანატოლიის ისტორიას, კულტურას, ენას, რელიგიას.

¹⁰ Cornelius F. *Geschichte der Hethiter*, Darmstadt 1973, 34.

¹¹ Soysal O. *Hattischer Wortschatz in hethitischer Textüberlieferung*, (HdO I/74), Leiden – Boston, 2004, 2-3.

¹² იქვე.

„შანდარტები“ ალაჰა-ჰუიუმიდან

ლობდნენ პონტოს მთებში, იგივე ლამისტანის მთიანეთში. ხათებმა დააარსეს ქალაქები – ხათუსა, ქანესი, ცალფა, ნერიქი. ასევე ხათების ადმინისტრაციულ წარმონაქმნად მიიჩნევა ფურუსხათუმის ქალაქი-სახელმწიფო. შემორჩენილია ასევე ერთი მესოპოტამიური წყარო, ე.წ. „შარ თამხარის“ ტექსტი, რომელიც მოგვითხრობს აქადის მეფეთა – შარუქინისა (ძვ. წ. 2340-2285 წწ.) და მისი შვილიშვილის – ნარამსინის (ძვ. წ. 2260-2225 წწ.) ლაშქრობის ამბავს ფურუსხათუმში. ძნელი სათქმელია, რამდენად შესაძლებელია ამ ამბავზე ისტორიული ცნობების აგება, მით უმეტეს, რომ ტექსტის დათარიღება სრულიად არასანდოა, ამდენი საუკუნის გასვლის კვალობაზე, ფურუსხათუმში ლაშქრობის ამბავი თითქმის ზღაპრად ან თქმულებად არის გადმოცემული.

გარაუდის მიხედვით, ძვ. წ. III ათასწლეულის ბოლოს – II ათასწლეულის დასაწყისში, კავკასიიდან, ან დასავლეთიდან – დარდანელის სრუტის გავლით ბალკანეთიდან ცენტრალურ ანატოლიაში მოდიან ინდოევროპელი ხელები, რომლებიც ამ ტერიტორიაზე ჩაენაცვლებიან ხათებს. თუ თავდაპირველად ისინი მშვიდობიანად

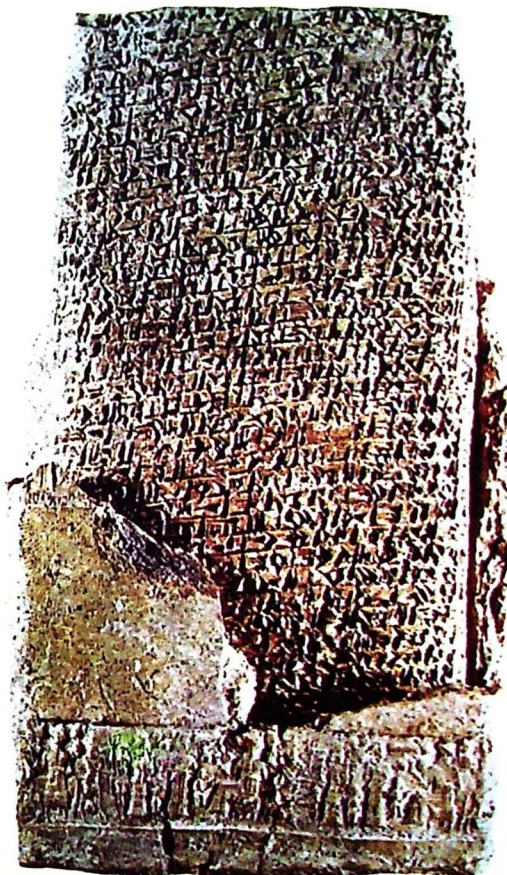
თანაცხოვრობენ, ძვ. წ. XVIII საუკუნიდან ხეტები იწყებენ დაპყრობით ლაშქრობებს ახლომდებარე ქალაქებისკენ – ძვ. წ. 1750-1700 წლებში ხეტების ხელთაა ქალაქი ქუხარა. შემდეგ მათ თანდათან დაიპყრეს ხატების რამდენიმე ქალაქი: მეფე ფითხანამ დაიპყრო – ქანესი/ნესა, მისმა ვაჟმა – ანითამ – ხათუსა, რომელიც 150 წლის შემდეგ ხეტების დედაქალაქად იქცა. ანითას მეფობის ბოლოსკენ ხეტების კონტროლი ვრცელდებოდა კაპადოკიის თითქმის მთელ ზეგანზე. ვარაუდობენ, რომ სწორედ ეს მოვლენა უნდა ქცეულიყო ცენტრალური ანატოლიიდან ხატების გაქრობის მიზეზად.

თვალსაზრისი, რომ ხატები ძვ. წ. II ათასწლეულში ცენტრალურ ანატოლიაში აღარ ცხოვრობენ, მცდარი უნდა იყოს. კაპადოკიაში არსებულ ქალაქ ქანესში, იგივე ნესაში (თან. ქიულთეფე), რომელიც ძვ. წ. III ათასწლეულის ბოლოს უკვე განვითარებულ ქალაქურ დასახლებას წარმოადგენდა და სადაც არქეოლოგიური გათხრების შედეგად ასურელ ვაჭართა მიერ ჩაწერილი დაახლ. 20 000 ლურსმული ფირფიტა აღმოჩნდა (თარიღდება ძვ. წ. XIX-XVIII საუკუნეებით), ასურელი ვაჭრების გვერდით ცხოვრობდნენ როგორც არაინდოევროპელი ხატები, ასევე ინდოევროპელი ხატები და ლუვიელები.¹³ დოკუმენტებიდან ჩანს, რომ ასურელებს სავაჭრო ურთიერთობა ჰქონდათ ადგილობრივ მოსახლეობასთან. მიუხედავად იმისა, რომ ტექსტებში არ გვხვდება ეთნონიმი „ხათი“, ვხვდებით ხათური წარმომავლობის საკუთარ სახელებს – ხაბათალი, ხასამილი, ქამხანუელი, ქიხხანუელი, ასევე ხათურ სიტყვას – გაშუხთაილი. ნიშანდობლივია, რომ ხათურ სახელთა გვერდით იხსენება აგრეთვე ხეთური და ლუვიური საკუთარი სახელებიც: სუფიახშუ, ვალქუა და სიტყვებსაც: ისხიული, ისფათალუ.¹⁴ ის, რომ ხატები ინდოევროპელ ხეტებთან, ფალაელებსა და ლუვიელებთან თანაარსებობდნენ, მიგვანიშნებს აგრეთვე ამ ენებში ნასესხები ხათური სიტყვებიც.¹⁵

¹³ ინდოევროპული ტომები, ცხოვრობდნენ ძვ. წ. II ათასწლეულში მცირე აზიის (ანატოლიის) სამხრეთ და სამხრეთ-დასავლეთში. ლუვიური ენა, ხეთურსა და ფალაურ ენებთან ერთად, განეკუთვნება ინდოევროპულ-ანატოლიურ ენათა ჯგუფს.

¹⁴ Soysal O., *Hattischer Wortschatz in hethitischer Textüberlieferung*, (HdO I/74), Leiden – Boston.2004, 5.

¹⁵ იქვე, 11.

ასურელი ვაჭრის
კონვერტიანი
წერილი ქანესიდან

ჩნდება კითხვა: თუ ხათებს ხეთების მოსვლის შემდგომ ანატოლიის დატოვება მოუწიათ, საით უნდა წასულიყვნენ ისინი? მიატოვეს ეს მხარე? თუ დარჩნენ და ხეთების მმართველობას დამორჩილდნენ? თუკი ხათებმა დატოვეს ცენტრალური ანატოლია, ეს ხომ არ გახდა მიზეზი იმისა, რომ სავაჭრო პოლისი – ქანესი ნელ-ნელა დაიცალა ასურელი ვაჭრებისგან? ასურელების ინტერესი ანატოლიაში სწორედ აქაური ფერადი ლითონები და, რაც უმთავრესია, რკინა იყო, რომელიც, რო-

გორც ჩანს, ხათების ვაჭრობის ძირითადი პროდუქტი უნდა ყოფილიყო. უძველესი დროიდან ძველი აღმოსავლეთი იცნობდა მხოლოდ ე.წ. „ციდან მოსულ რკინას“, ანუ მეტეორიტულ რკინას. რკინა ძველ აღმოსავლეთში ყველაზე ძვირფას მასალად ითვლებოდა, ტექსტებიდან ვიგებთ, რომ ხეთები რკინას არ მოიპოვებდნენ, ისინი, როგორც ჩანს, მას ხათებისგან ყიდულობდნენ და შემდეგ ამუშავებდნენ. რკინა იყო სწორედ ის სიმდიდრე, რითაც ხათებს უნდა ევაჭრათ ანატოლიაში, კერძოდ – *ქანესში* – ასურელებთან და ინდოევროპელ ხეთებთან თუ ლუვიელებთან. ხეთურ ტექსტებში ნახსენებია „რკინის მჭედელი“, ასევე ნივთები – „რკინის ტახტი“, „რკინის ფირფიტა“ და ა.შ. ერთ-ერთ სამართლებრივ დოკუმენტში ვხვდებით გამოთქმას – „მეფის სიტყვა რკინისგან არის“. როგორც ტექსტებიდან ჩანს, თავისი სიძვირის გამო, რკინა გამოიყენებოდა მხოლოდ სასახლეში.

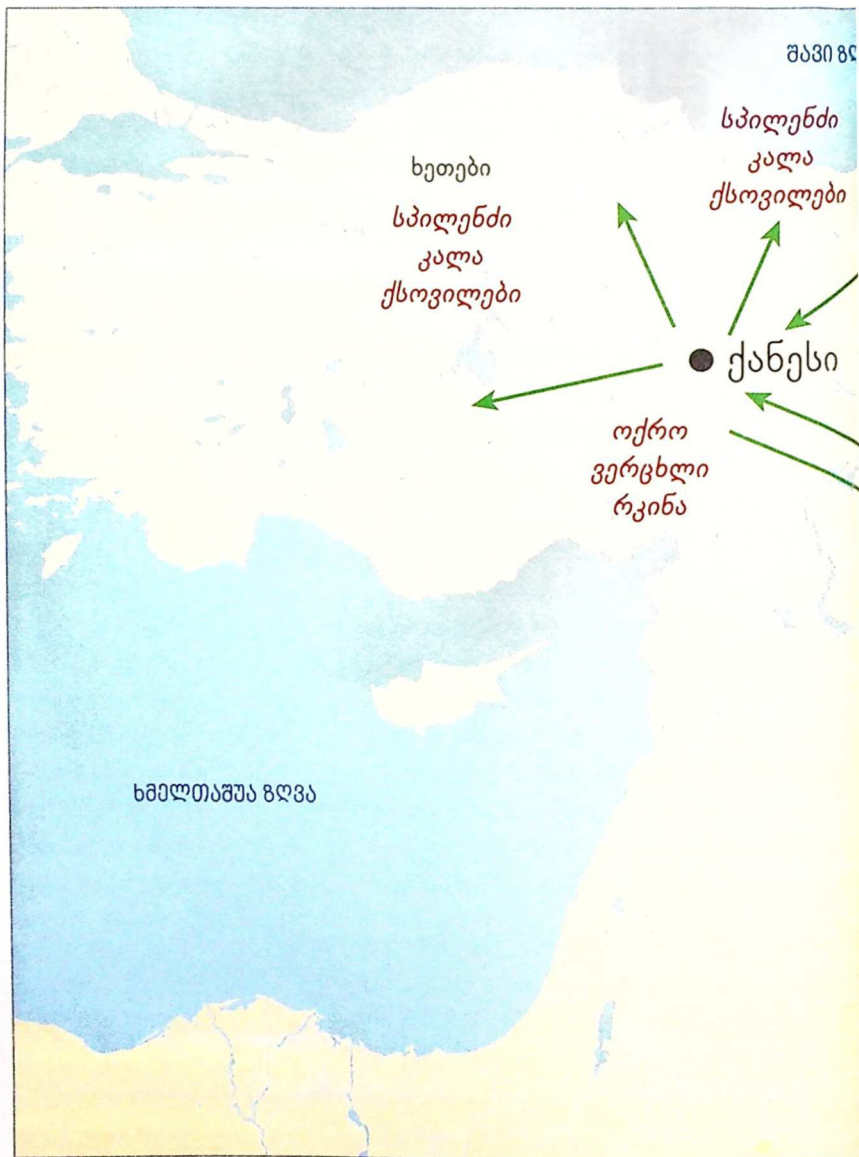
შესაძლებელია, ხათები, რომლებიც ძვ. წ. III ათასწლეულიდან მოყოლებული ცხოვრობდნენ ცენტრალურ ანატოლიაში, ძვ. წ. II ათასწლეულში, ხეთების გამოჩენის შემდეგ აგრძელებენ ცხოვრებას შავი ზღვის მიმდებარე ტერიტორიაზე – მათ უკავიათ *ქ. ნერიქი* (სავარაუდოდ, თან. ოსმანიქი), *ქ. ცალფა* (სავარაუდოდ, დასახლება თან. სამსუნთან) და ასევე რამდენიმე ზღვისპირა ქალაქი. მათი კულტურული გავლენა ინდოევროპელ ხეთებზე აშკარაა – ხათური რელიგია თითქმის მთლიანად მოიცავს ხეთურ სამყაროს. ხათური რელიგია იმდენად საინტერესო ჩანს ხეთებისთვის, რომ ხეთურ პანთეონს სრულად ავსებენ ხათური ღვთაებებით (*ხამანი, ხაფანთალია, ხასამილი, ქარმუსეფა, ქასთუვარიტი, ქათახა, ქათესხავი, ლელვანი, მამა, მითუნუნი, სულინქათე/სულინქათი, თახათანუთი, თახარულა, თასიმეთი, თენერაუ, თენირაია, თეთეფირი, თუპულელი, ვასეცილი, ცილიფურა, ვურუნქათე* და სხვ.). იგივე ითქმის ხეთების მიერ აღსრულებულ რიტუალებზე, რომელთა უმეტესობას ხათური რელიგიის გავლენა მანც ეტყობა, თუ უშუალოდ ხათურიდან „გადმოღებული“ არ არის. საქმე ისაა, რომ რაც კი მოგვეპოვება ხათური ტექსტი (და ასეთი დაახლ. 550 ტექსტი თუ ტექსტის ფრაგმენტია), მათ თან ახლავს ხეთური თარგმანი. ტექსტები საკრალური და სარიტუალო შინაარსისაა. ასევე გვაქვს მეტალურგიული ტერმინების შემცველი ტექსტები. ეს ის სფეროებია, რომლებიც, როგორც ჩანს, მეტად მნიშვნელოვნად მიაჩნდათ ხეთებს და ამის გამო თარგმნიდნენ მათ შემდეგ, თუმცა, ყველაფერს, როგორც ჩანს, ვერც იგებდნენ, ვინაიდან არაინდოევროპული სტრუქტურის ენის გაგება, მით უმეტეს ჩაწერა, მათთვის რთული უნდა ყოფილიყო.

ხეტები, რომლებიც ანატოლიაში გამოჩენის პერიოდისთვის მომთაბარე, საზოგადოებრივად განუვითარებელი, დაბალი კულტურული დონის ეთნოსია, ხატებისგან ითვისებენ საზოგადოებრივი წყობის, მატერიალური და სულიერი კულტურის არაერთ ასპექტს – იქნება ეს რიტუალები თუ ხელოსნობის სხვადასხვა დარგი – მათ შორის კი ყველაზე მნიშვნელოვან სფეროს – მეტალურგიას. ხეტების იმპერიის არსებობის პერიოდში, როგორც ჩანს, ხატები ჯერ კიდევ აგრძელებენ ხეტებთან თანაცხოვრებას, აქვთ რა მათთან მუდმივი ეკონომიკური თუ კულტურული (რელიგიურ-საკრალური) ურთიერთობის ინტერესი. შემდგომ, ძვ. წ. II ათასწლეულის შუა ხანებიდან რკინის მადნის ძიებაში ნელ-ნელა ინაცვლებენ ჩრდილოეთით – აუყვებიან შავიზღვისპირეთს და აჭარისა და გურიის, კოლხეთის დაბლობის შემდეგ კი – ბზიფის, კოდორის, ენგურის, ცხენისწყლისა და რიონის ხეობების აღმა, რაჭა-სვანეთის გავლით – გადადიან ჩრდილოეთ კავკასიაში – ითვისებენ ადგილობრივ საბადოებს, რაც მკაფიოდ დასტურდება დასავლეთ საქართველოს არქეოლოგიური მონაპოვრით. ამიტომ არ არის გასაკვირი და ამით იხსნება მათი ენობრივი თუ ეთნოლოგიური პარალელები იბერიულ-კავკასიურ ეთნო-ლინგვისტურ სამყაროსთან.

ხატური, სხვა ძველანატოლიური ენების მსგავსად – ლუვიურის, ფალაურის და ხურიტულის, – არის ერთ-ერთი ყველაზე ნაკლებად ცნობილი და შეუსწავლელი ენა. მაგრამ, ლუვიურისა და ფალაურისგან განსხვავებით, იგი არ მიეკუთვნება ინდოევროპულ ენათა ოჯახს. ხურიტულის მსგავსად, იგი იზოლირებულად მდგომი ენაა. ითვლება, რომ ხატური აგლუტინაციური ენაა¹⁶, როგორებიც არიან აგრეთვე ძველალმოსავლური არაინდოევროპული ენები – შუმერული, ელამური და ურარტული. საინტერესოა, რომ არც ერთი ამ ენის წარმომავლობის შესახებ არაფერი ვიცით, ამიტომაც ჩნდება არაერთი ჰიპოთეზა მათ შესახებ.

ხატური ტექსტების უმეტესობა გვხვდება ბილინგვურ, ანუ ორენოვან ტექსტებში, სადაც ხატურ ტექსტებს თან ერთვის ხეტური თარგმანი. ხეტები ხატურ ენას მოიხსენიებდნენ, როგორც *hattili* „ხატური, ხატურად“. მეცნიერთა უმრავლესობა თანხმდება იმაზე, რომ ხეთ გადამწერებს არა მარტო ხატების რიტუალები და შე-

¹⁶ აგლუტინაცია – გრამატიკული კატეგორიის გამომხატველი აფიქსების (პრეფიქსების, ინფიქსებისა და სუფიქსების) დაკავშირება სიტყვის ძირთან ან ფუძესთან.

ლოცვები (ის ორი ძირითადი კატეგორია, რომელზეც გვხვდება ხათური ტექსტები), არამედ თავად ხათური ენაც კი კარგად არ ესმოდათ. ზოგი მკვლევარი ვარაუდობს, რომ ხათური ტექსტების ჩაწერისას ხეთები სარგებლობდნენ კარნახით, რომლის დროსაც ის სიტყვები, რომლებიც ხეთ მწერალს უბრალოდ არ ესმოდა, უთარგმნელი რჩებოდა. გვხვდება ტექსტის მთელი პასაჟები, რომლებიც არ არის თარგმნილი ხეთურად. ხოლო რაც გვაქვს თარგმანი, ისიც, როგორც ჩანს, თავისუფალი თარგმანია.

ხათურ ენაზე შესრულებული ტექსტები აღმოჩენილია ცენტრალურ ანატოლიაში – ხეთების დედაქალაქ ხათუსაში (თან. ბოლაშქოი) და საფინეკაში (თან. ორთაქოი). სამწუხაროდ, ხათური ენის პირველადი წყაროები არ მოგვეპოვება, მის შესახებ ინფორმაციას ვფლობთ მხოლოდ მეორადი – ხეთური წყაროებიდან. სწორედ ხეთურ ტექსტებში ვხვდებით ცნებებს – „ქ. ხათიდან“, „ხათურად“, „ხათური“, ხოლო საკუთრივ ეთნოსის თვითწოდების შესახებ არაფერი ვიცით.

ანატოლიაში ხეთების არსებობის პერიოდში (ძვ. წ. XVI-XII სს.) ხათური ენა ცოცხალი სალაპარაკო ენა იყო – ე.ი. ხათები ხეთებთან პარალელურად თანაცხოვრობდნენ. ამის დასტურია რამდენიმე ხეთური ლურსმნული ტექსტი: სავარაუდოდ, ისინი სკოლის ტექსტებია, სადაც ორივე მხარეს ერთი და იგივე ტექსტია ჩაწერილი ხეთური ლურსმნული დამწერლობით ხათურ ენაზე, ანუ გადამწერი ვარჯიშობდა ხათურად წერაში. ძალიან საინტერესოა აგრეთვე მოხუცი ჯადოქარი ქალის ასქილიას მკითხაობის ტექსტი (CTH 827: KB II 18.151), რომელიც წარმოშობით ხათი იყო, ხეთურ ენას ზედმიწევნით ვერ ფლობდა და საუბრისას არაერთ შეცდომას უშვებდა.

ადგილის მიჩენა ენათა გენეალოგიურ ხეზე – ეს არის ძირითადი პრობლემა, რომელიც დგას ხეთოლოგთა წინაშე ხათური ენის შესწავლისას. სხვადასხვა თაობის მეცნიერებმა არაერთხელ სცადეს, მოეძებნათ ხათურის გენეტიკური კავშირი იბერიულ-კავკასიურ ენათა ოჯახის რომელიმე შტოსთან. ხათურს მიეკუთვნებდნენ:

ა. ჩრდ.-დას. კავკასიურ ენებს (ჩერქეზულ ენათა ოჯახს)

ბ. ჩრდ.-აღმ. კავკასიურ ენებს (დაღესტნურ ენათა ოჯახს)

გ. სამხრ. კავკასიურ ენებს (ქართველურ ენათა ოჯახს)

მაგრამ, ეს ვარაუდები დღემდე მხოლოდ ჰიპოთეზად რჩება, რადგანაც ჩვენს ხელთ არსებული ხათური წერილობითი წყაროები ძალიან ფრაგმენტულია და ძნელია, შეადგინო ტექსტების სისტემატიზებული კორპუსი. ასევე ძნელია, აღადგინო ხათური ენის სტრუქტურა, შესაბამისად, შეუძლებელია ენათა რომელიმე ოჯახთან მისი გენეტიკური კავშირის დარწმუნებით მტკიცება.

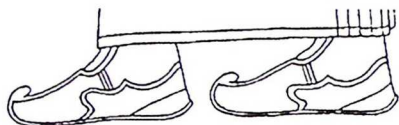
ხათურ-კავკასიურ პარალელებზე ყურადღება არაერთ ქართველ თუ უცხოელ მეცნიერს გაუმახვილებია.¹⁷ როდესაც საუბარია ენობრივ კავშირებზე, მეცნიერები უპირატესად ეყრდნობიან ლექსიკურ მონაცემებს. სამწუხაროდ, მასალა იმდენად მცირეა, რომ ძალიან რთულია, დაბეჯითებით ისაუბრო ენობრივ პარალელებზე, მითუმეტეს – გრამატიკული კატეგორიების მსგავსებებზე. ერთი რამ ცხადია – ხათებს, რომლებიც შავი ზღვის სანაპიროს მცხოვრებნი იყვნენ და, ჩვენი თვალსაზრისით, გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანაში, რკინის მადნის ძიებაში, აქტიურად ითვისებენ დასავლეთ საქართველოს მდინარეთა ხეობებსა და კოლხეთის დაბლობს, უშუალო კავშირი ექნებოდათ ადგილობრივ ეთნოსებთან. ამ ტერიტორიაზე დამკვიდრების პროცესში ისინი აუცილებლად შეერეოდნენ ერთმანეთს და ხათების ენა, რომელსაც, თავისთავად, ანატოლიიდან მოყოლილი ინდოევროპული გავლენა ექნებოდა, შეერეოდა ადგილობრივ ენას თუ ენებს. იგივე მოხდებოდა ენობრივი, ეთნოგრაფიული თუ რელიგიური მიმართულებითაც.

გვიანი ხანის ხეთურ რელიეფებზე (ჩრდილოეთი სირია, კილიკია) გამოსახულია ე.წ. „ჭვინტიანი“ ფეხსაცმელი, რომლითაც შემოსილი არიან მხოლოდ ღვთაებანი და მეფენი. უნდა ვივარაუდოთ, რომ ფეხსაცმლის ამ ფორმას საკრალური სარიტუალო მნიშვნელობა ჰქონდა (მაგალითად, ბოლანქოში ნაპოვნი თიხის „ჭვინტიანი“ ფეხსაცმელი), და უნდა რქმეოდა ხეთური ტექსტებიდან ცნობილი [KUŠ].SIR ḫattileš „ხათური ფეხსაცმელი“. ის იკერებოდა საქონლის ტყავისაგან და მეფის სარიტუალო სამოსლის ატრიბუტი იყო. სავარაუდოა, რომ იგი, მსგავსად „ხურიტული სამოსლისა“, თავისებური ტიპისა უნდა ყოფილიყო, რომელიც ხეთების სამეფოში რელიგიური დღესასწაულების დროს გამოიყენებოდა. როგორც

¹⁷ ყველაზე მნიშვნელოვნად მიგვაჩნია შემდეგი ნაშრომები: Girbal Ch., *Beiträge zur Grammatik des Hattischen*, Frankfurt am Main – Bern – New York, გიორგაძე გ., *უძველესი ახლოაღმოსავლური ეთნოსები და ქართველთა წარმომავლობა*, თბილისი 2002.

თრიალეთის ვერცხლის ტასი

ხატური ჭვინტიანი ფეხსაცმელი

ქარაშაგანის ტასი

თიხის ფეხსაცმელები ქანასიდან

დაღესტნური საპორნილო ჭვინტიანი წინდები

ჩანს, „ჭვინტიანი“ ფეხსაცმელი მხოლოდ ანატოლიელი და სირიელი მოსახლეობისთვის იყო დამახასიათებელი, ვინაიდან რელიეფებზე გამოსახულ სხვა წარმომავლობის ხალხს იგი არ მოსავს. შეიძლება ვიფიქროთ, რომ საერთოდ ყველაფერი, რაც ხატურთან იყო დაკავშირებული, ხეტებისათვის საკრალურ ელფერს იძენდა და მსაზღვრელი „ხატური“ მიესადაგებოდა – მაგალითად, რიტუალებში ისინი ხატურ საკრალურ გამოთქმებსა და ღვთაებათა სახელებს არც კი თარგმნიდნენ. ამიტომაც არ არის გასაკვირი, თუ ფეხსაცმლის იმ სახეობას, რომელიც

არახეთური ტრადიციიდან მომდინარეობდა და სარიტუალო-საკრალურ ტრადიციას უკავშირდებოდა, უწოდებდნენ კიდეც „ხათურ ფეხსაცმელს“.

აღსანიშნავია, რომ „ჭვინტიანი“ ფეხსაცმელი გამოსახულია აგრეთვე ძვ. წ. I ათასწლეულის შუამდინარულ რელიეფებსა თუ საბეჭდავებზე, მაგრამ ამ რელიეფებზე „ჭვინტიანი“ ფეხსაცმლით შემოსილია არა ადგილობრივი, არამედ უცხოტომელი ადამიანი (იგი, ვისაც ამ ფირფიტებზე ხელში ძღვენი უჭირავს, – ხარკის მიმართმევია), სავარაუდოდ, ანატოლიელი ან სირიელი წარმომავლობისა.

1938 წელს აღმოჩენილი „თრიალეთის თასი“ დიდ მსგავსებას პოულობს ძველ წინა აზიასთან. 50 წლის შემდეგ სომხეთის ტერიტორიაზე, კერძოდ, ქარაშაშში, აღმოაჩინეს „თრიალეთის თასის“ მსგავსი თასი. ორივე თასზე გამოსახულია სარიტუალო პროცესია, რომლების მონაწილეებს მოსავთ სწორედ „ჭვინტიანი“ ფეხსაცმელი. როგორც ირკვევა, ასეთი სახის ფეხსაცმელი მთელ კავკასიაში იყო გავრცელებული (საქართველო, დაღესტანი, ინგუშეთი და ა.შ.). ფეხსაცმლის ის ტიპი, რომელიც ძვ. წ. II ათასწლეულიდანა არის ცნობილი ანატოლიიდან და სირიიდან, მომდევნო პერიოდში მთელ წინა აზიაში, კავკასიასა და ევროპაშიც გავრცელდა, ხოლო ზოგ ქვეყანაში და მათ შორის, საქართველოში, დღემდეა შემორჩენილი ე.წ. „აღმოსავლური“, „ჭვინტიანი“ ქოშები.¹⁶

დასკვნის სახით, ხათების ვინაობის შესახებ შეიძლება ითქვას, რომ ძვ. წ. II ათასწლეულის ხეთურ წყაროებში დადასტურებული ეს ხალხი – ხათები – მეტყველებდნენ არაინდოევროპულ ენაზე, სახლობდნენ თანამედროვე ყიზილ-ირმაკის, კაპადოკიისა და პონტოს (ლაზიხის) მთების მიმდებარე ტერიტორიაზე, გამოირჩეოდნენ მადანმომპოვებლური, მადანდამამუშავებელი და მეტალურგიის საქმის დიდი კულტურით და გარკვეულ სიახლოვეს ავღენენ სამხრეთ-კავკასიურ ეთნოლინგვისტურსა და კულტურულ სამყაროსთან.

¹⁶ ძველანატოლიური ფეხსაცმლის სახეობათა შესახებ დაწვრილებით იხ. ლამბაშიძე მ., ფეხსაცმლის სახეობანი ხეთური ტექსტების მიხედვით, აღმოსავლეთმცოდნეობა N 2, თბილისი, 2013, 103-115.

ქასქები

ძველადმოსავლურ წყაროებში ქასქების შესახებ საკმაო ინფორმაცია მოგვეპოვება. ისინი ხეთურსა და ასურულ წყაროებში უბრალოდ კი არ მოიხსენიებიან, არამედ უშუალოდ მონაწილეობენ ძველი ახლო აღმოსავლეთის ისტორიის მსვლელობაში. ძვ. წ. XVII-VII სს. ანატოლიის ჩრდილო-აღმოსავლეთში მცხოვრებ ხალხს ხეთური და ასურული წყაროები უწოდებენ „ქასქებს“, ანუ „ქასქას ხალხს“... არ ვიცით, რას უწოდებდა ეს ხალხი საკუთარ თავს, ასევე არ ვიცით, არსებობდა თუ არა ქალაქი ან სახელმწიფო, სახელად „ქასქა“.

სამწუხაროდ, არაფერი ვიცით არც ქასქების წარმომავლობისა და გენეტიკური მიკუთვნებულობის და არც ქასქური ენის შესახებ. იმის გამო, რომ ისტორიოგრაფია არ იცნობს არცერთ ქასქურ ტექსტს, და არც ძველადმოსავლურ ტექსტებში ვხვდებით რაიმე ცნობა ქასქების ენის შესახებ, მეცნიერებმა ივარაუდეს, რომ:

ა) ქასქები მეტყველებდნენ ხათურად, გამომდინარე იქიდან, რომ ქასქურ და ხათურ ღვთაებათა სახელები ერთმანეთს ემთხვევა.

ბ) ქასქები, ხათებთან ერთად, იყვნენ ანატოლიის არაინდოევროპელი მკვიდრნი.

გ) ზოგიერთი მეცნიერი ქასქებს აიგივებს *ჩერქებებთან*: ძველ ქართულ წყაროებში ჩერქებები მოიხსენიებიან „ქაშაგებ“-ად, არაბულ წყაროებში – „ქესაგ“-ად, ხოლო ძველ რუსულ ტექსტებში – „კასოგა“-დ.

დ) ამ თვალსაზრისს გარკვეულწილად უახლოვდება მეორე ვარაუდიც, რომლის მიხედვითაც, მეცნიერთა ერთი ნაწილი მიიჩნევს, რომ ქასქები ჩერქებების წინაპრები არიან და ქასქური ენა *ჩერქებული* ენაა. ეს ვარაუდი ეფუძნება ერთ-ერთ ასურულ ტექსტს, კერძოდ კი – *ტიგლათფილესერ I*-ის (ძვ. წ. 1114-1076) „ანალებს“, სადაც ერთ ადგილას – სავარაუდოდ, *ქასქების* ნაცვლად – გვხვდება სახელწოდება აბეშლა.

ე) ქასქები ძველი პონტოელების წინაპრები არიან.

ვ) ივ. ჯავახიშვილის თვალსაზრისით, ქასქები *კოლხების* წინაპარნი არიან.

ბ) ამ თვალსაზრისის გარკვეულწილად ეთანხმება გრ. გიორგაძის ვარაუდი, რომ ქასქები მანური (მეგრულ-ჭანური) წარმოშობისანი შეიძლება იყვნენ.

თ) არსებობს ვარაუდი, რომ ძვ. წ. IX საუკუნის დასასრულითა და ძვ. წ. VIII საუკუნის დასაწყისით დათარიღებულ სირიულ წარწერაში მოხსენიებული „მუსური ენა“ ეკუთვნის ქასქებს და ამით იგი უნათესავდება მუსქურ ენას, ანუ შესაძლებელია, რომ დავუშვათ ერთი ენის ორი დიალექტის არსებობა (მეგრულ-ჭანურის მსგავსად).

ტექსტებიდან ჩანს, რომ ქასქები ბინადრობდნენ ე.წ. „მცირე კავკასიონის“ მთიან სისტემაში კერძოდ – *პონტოს მთებში* (იმავე ლაზისტანის ქედზე, რომელსაც, სავარაუდოდ, შესაბამება ხეთური წყაროების *ქასიარის მთა*). ამ მთიანეთს თურქულად დღემდე *კაჩკარის* მთიანეთი ჰქვია, რომელსაც აღმოსავლეთით და სამხრეთით მდინარე *ჭოროხი* (ხეთ. *ქუმესმახა*), ხოლო ჩრდილოეთიდან *შავი ზღვის* სანაპირო ესაზღვრება. ქასქებით დასახლებული უნდა ყოფილიყო ცენტრალური ჩრდილოეთ ანატოლია. დაუდგენელია, ზუსტად სადამდე მიდიოდა მათი საზღვარი, განსაკუთრებით - აღმოსავლეთით. ეს დამოკიდებულია იმის განსაზღვრაზე, სად იწყებოდა აღმოსავლეთით მოსაზღვრე *ხაიასას*¹⁹ სამეფო, დასავლეთით კი – *ხეთების* სამფლობელო.

ქასქების შესახებ ძირითად წყაროს წარმოადგენს ხეთური ლურსმნული ტექსტების არქივი: სამეფო დღიურები – ხეთი მეფეების ლაშქრობათა აღწერა (ე.წ. „ანალები“), ხელშეკრულებები, ადმინისტრაციული ტექსტები, წერილები, ასევე რელიგიური შინაარსის მქონე წყაროები – ლოცვანი, სამკითხაო ტექსტები.²⁰

ტოპონიმი *ქასქა* ხეთურ წყაროებში პირველად გვხვდება ხეთი მეფის *არნუვანდა*-სა და მისი მეუღლის *აშმუნიქალის* ტექსტებში (დაახლ. ძვ. წ. 1400 წ.), სადაც ჩამოთ-

¹⁹ ხაიასას სამეფო – ქასქების ჩრდილო-აღმოსავლეთით მდებარე ქვეყანა. სომეხ მეცნიერთა აზრით, ხაიასა – სომხების წინაპარი ეთნოსია (შდრ. ხაიასა – „ხ[ქ]აიასტან“). თუკი ქასქებს ჭანეთის ტერიტორიაზე ვივარაუდებთ, ხაიასას სამეფო მის ჩრდილო-აღმოსავლეთით მოთავსდება, აქედან გამომდინარე, დასაშვებია ვარაუდი, რომ (ბ)აია-სა-ს სამეფო გავაიგივოთ – აია-ს სამეფოსთან.

²⁰ დაწვრილებით ამ ტექსტების შესახებ იხ. Schuler E von., *Kaskäer*, Berlin 1965.

ვლილია შავი ზღვის სანაპიროზე მდებარე ქასქების მიერ დალაშქრული ქალაქები და რეგიონები: *ნერიქი, ჰურსამა, ქასთამა, სარისა, ხიმუკა, თაგასთა, ქამანა, ცალფუკა, ქაფირუხა, ხურნა, დანქესნა, თაფასავა, თარუქა, ილაღულუხა, ციხანა, სიფიდუკა, ვასხაია, ფათალია, თასთარესა და თაქუფსა*. ამ ქალაქების სახელწოდებანი იმდენად „ქასქურად“ უღერს, რომ ძნელია დაეთანხმო ხეთურ წყაროს, რომლის მიხედვითაც ეს ქალაქები ვითომდა ხეთური იყო, და ქასქები ცდილობდნენ მათ დაპყრობას. უფრო სავარაუდოა, რომ ისინი თავდაპირველად ქასქური ყოფილიყო, იმის შემდეგ, რაც ხეთებმა ხელთ იგდეს, ქასქები ცდილობდნენ მათ უკან დაბრუნებას.

მეცნიერთა ნაწილი მიიჩნევს, რომ ქასქები სწორედ ამ პერიოდისთვის (ძვ. წ. XV ს.) მოვიდნენ და დასახლდნენ *ჩრდილოეთ ანატოლიაში*. თუმცა არსებობს სხვა ვარაუდიც, რომლის მიხედვითაც ქასქები ამ რეგიონის ადგილობრივი მოსახლეობა იყო, ვინაიდან ითვლება, რომ ქასქური სახელები, დიდი ალბათობით, არა ინდოევროპული, არამედ ძველანატოლიური წარმოშობისანი არიან. ის, რომ ძვ. წ. XIV საუკუნემდე არსებულ ხეთურ ტექსტებში ქასქები საერთოდ არ მოხსენიებიან, არ უნდა ნიშნავდეს იმას, რომ ისინი ამ ტერიტორიაზე მანამდე არ სახლობდნენ. როგორც ჩანს, სწორედ ამ პერიოდიდან ხვდებიან ისინი მეზობლების ინტერესის არეალში, და მათი მოხსენიება ხეთურ წერილობით წყაროებში გასაგებიცაა.

სუფილულიუმა I-ის ტექსტის მიხედვით, ეთნონიმი *ქასქები* იყო ზოგადი დასახელება იმ 12 თემისგან შემდგარი კავშირისა, რომელიც გაერთიანდებოდა ხოლმე ხეთების წინააღმდეგ.²¹ როგორც ჩანს, ეს თემური დასახელებანი, თუმცა კავშირში იყვნენ, მაგრამ ერთმანეთისაგან დამოუკიდებლად მოქმედებდნენ და ხეთებს ჩრდილოეთ საზღვარზე მუდმივ საფრთხეს უქმნიდნენ, ხოლო უცხოელთა თავდასხმისაგან თავდასაცავად ერთიანდებოდნენ.²² მათ არ ჰყავდათ ერთი მმართველი, „არ ჰქონდათ ერთიანი მეფობა“, და საერთოდ – არ ჰყავდათ „თემის ბატონი“.²³ ტექსტებიდან ვიცნობთ მხოლოდ ორიოდ მაღალჩინოსანი ქასქელის სახელს, ესენი არიან: მეთაური *ფითაფარა* და *ფითაგათალი*. ასურეთის

²¹ „სუფილულიუმა საქმენი“, ფრაგმ. 14.

²² ქასქების დამხმარე ლაშქარს ერქვა – ERIN^{MES} NARARI.

²³ შერ. სეანეთისა და ხევის „უბატონო ქვეყანა“.

ძღევამოსილი მეფე ტიგლათფილესერ III (ძვ. წ. 745-727 წწ.) ასახელებს ქასქების მმართველ დადილუს. უცნობია, ეს დადილუ რომელიმე ერთი თემის მმართველი იყო თუ გაერთანებული ქასქური თემების ბატონი, ვინაიდან ვერც ერთ ძველანატოლურ წყაროში ვერ ვხვდებით მეფის/მთავრის ტიტულიანი ქასქელი მმართველის სახელს²⁴. ამის დასტურია ტიგლათფილესერ I-ის „ანალების“ ტექსტი: ასურელი მეფე ჰყვება, როგორ შეიპყრო ხეთების ლაშქარში მყოფი ქასქების 4 000-იანი დაუმარცხებელი ჯარი. ტექსტში იქვე მოხსენიებულია მუსქების 20 000-იანი ლაშქარი, „რომლებსაც 5 მეფე ჰყავდათ“.²⁵

როდესაც ხეთები ზავდებოდნენ ქასქებთან, ხელშეკრულებას ხელს აწერდა, ერთის მხრივ, ხეთი მონარქი, ხოლო მეორეს მხრივ – N რაოდენობის „ქასქი კაცი“: „ხათიფთა, სუნუფასი, ქანუ, ფიზიზიუ, ფირუვი, ქურიალი, თიმიტი, თუთუ, დადა, ქასქა..., თუთუ (და) 9 კაცი თესენიფადან. მათაც ყველამ დაიფიცეს და ფიცის ქვეშ დადეს თავი“.²⁶ საინტერესოა, რომ ერთ-ერთ ხელშეკრულებაში ჩამოთვლილი ადამიანების სახელებთან მოხსენიებულია მათი მამების სახელებიც: „ქასიარა, ძე თარასკვილისა, ...ფათალია, ძე ურავალქისა, X ძე პაატასი, კალმახაციითი ძე X-ისა, თარხუნდაციითი, ძე კუკუ...-ისა...“. რამდენად მნიშვნელოვანი პერსონები იყვნენ ეს ადამიანები, ტექსტიდან ვერ ვიგებთ, შესაძლებელია, ისინი ყოფილიყვნენ თემის „უხუცესები“.²⁷ როგორც ჩანს, ქასქებს ჰყავდათ ლაშქრის მეთაურები, როგორც ეს უგარიტულ ტექსტშია ნახსენები: *rb ktkym*.

საინტერესო ფაქტია, რომ როდესაც ხეთები ქასქელთა ერთ თემთან დადებდნენ ხელშეკრულებას და შეთანხმდებოდნენ ამა თუ იმ საკითხზე, ხშირად მეორე თემი არღვევდა ფიცს, და სწორედ ეს ხდებოდა ხეთების აღშფოთების მიზეზი.²⁸

²⁴ შუმერული იდეოგრამა LUGAL ასურულ ტექსტებში გვხვდება როგორც მეფის, ასევე მთავრის აღმნიშვნელად.

²⁵ Grayson A. K., *Assyrian Rulers of the First Millenium BC I (1114-859)*, RIMA 2, Toronto 2002, 14, 17.

²⁶ KBo 8.35 § 11.

²⁷ შდრ. „მახვშები“ ან „ხევისთავები“.

²⁸ CTH 375.1.

ქასქების პოლიტიკური ორგანიზაციის შესახებ ხეტების თვალთ დანახულ ბევრ საინტერესო ცნობას გვაწვდის მურსილი II-ს ანალების ტექსტი. მაგალითად: თავის მეფობის მე-7 წელს მურსილი ილაშქრა ქასქების ერთ-ერთი ქალაქის – თიფიას მმართველის – ფიხუნის წინააღმდეგ, რომელიც მამამისის დროიდან პერიოდულად „თავს ესხმოდა“ ხეტების „ზემო ქვეყნის“ ქალაქებს. მურსილი წერს, რომ „ფიხუნია არ მართავდა ქასქების მსგავსად“. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ქასქებს არ ჰქონდათ ერთმმართველობა, ფიხუნია კი, როგორც მურსილი აღნიშნავს, „მეფესავით მართავდა“: „მე, ჩემმა მზემ, წავედი და გავუგზავნე მაცნე და მივწერე: დამიბრუნე ჩემი ქვეშევრდომები, რომლებიც შენ შეიპყარი და წაიყვანე ქასქას ქვეყნად. მაგრამ ფიხუნია უკან გამომიგზავნა და მომწერა: მე არაფერს არ დაგიბრუნებ. და თუკი შემომიტევ, მე ჩემს მიწაზე (კი) არ გეომები, არამედ შენ მიწაზე შეგებრძოლები!“. მურსილი დაამარცხა ფიხუნია და ტყვედ წამოიყვანა ხათუსაში.

ქალაქ თიფიას არსებობის შესახებ უკვე ძვ. წ. XVI საუკუნიდან ხდება ცნობილი ე. წ. „ამუნას ქრონიკის“ ტექსტიდან, ხოლო ხეტების იმპერიის დროს (ძვ. წ. XIII-XII ს.ს.) იგი განსაკუთრებულ მნიშვნელობას იძენს. საინტერესოა, რომ თუ ძველი სამეფოს დროს „ქალაქ თიფიას“ ვხვდებით, იმპერიის პერიოდში იგი მოიხსენიება, როგორც „თიფიას ქვეყანა“. სავარაუდოა, რომ ძველი სამეფოს პერიოდში ახლად ჩამოყალიბებული ქალაქი თიფია შემდგომ ხანაში გაძლიერებულიყო, გავრცობილიყო და მას როგორც ქვეყანას ისე იხსენიებდნენ.

ქასქურ ქალაქ თიფიასა და თიფიას ქვეყნის ადგილმდებარეობის ზუსტი განსაზღვრა ჯერჯერობით ვერ ხერხდება. ნათელია მხოლოდ ის, რომ იგი ხეტების სამეფოს ჩრდილოეთით, სავარაუდოდ – შავი ზღვის სანაპიროსთან ახლოს მდებარეობდა და პერიოდულად ხეტების ხელში ხვდებოდა. ამასთან, უნდა აღვნიშნოთ, რომ შესაძლებელია იგი აცი-ხაიასას ქვეყანას სამხრეთ-დასავლეთის მხრიდან ემეზობლებოდა კიდევ: ქასქებთან მიმოწერის შემდეგ მურსილი სწორედ აცი-ხაიასას მმართველთან, ანიასთან აჩაღებს მიმოწერას. ხსენებული ტოპონიმი ყურადღებას იქცევს ასევე იმითაც, რომ იგი რამდენიმე საუკუნის განმავლობაში არსებობს და, თუ ხეტების ძველი სამეფოს პერიოდში იგი ქალაქის სახელით

გვხვდება, იმპერიის პერიოდში იგი უკვე ქვეყნის სტატუსს იძენს.²⁹

ხეთურ ისტორიოგრაფიაში ქასქები გაიგივებულნი არიან ძალიან საშიშ, სპონტანურ, არაპროგნოზირებად და დაუმარცხებელ მტერთან. ქასქების სადარი ზიანი ხეთების სამეფოსთვის არც ერთ მეზობელს არ მიუყენებია. ჩვენს ხელთ არსებული ინფორმაცია ქასქების ვინაობისა და პოლიტიკური ქმედებების შესახებ ცალმხრივია – მხოლოდ ხეთურ წყაროებს ვფლობთ და მათ ურთიერთობას მხოლოდ ერთი მხრიდან ვეცნობით, არ ვიცით, რა დამოკიდებულება იყო მათ შორის სინამდვილეში – ყოველივე მხოლოდ ვარაუდების სფეროში გვრჩება.

ხეთური წერილობითი წყაროებიდან ირკვევა, რომ ძვ. წ. XV საუკუნეში ქასქებმა დაარბიეს ხეთების დედაქალაქი ხათუსა. მათი მთავარი ქალაქები იყო ხალილა და დუდუსქა. ძვ. წ. XII საუკუნის ტექსტში გვხვდება შემდეგი ცნობა: „ჯერ კიდევ ლაბარნამ და ხათუსილიმ³⁰ არ გადმოუშვა ისინი ქუმესმასას მდინარეზე“ (მდ. ჭოროხზე). შემდეგ ისინი ნახსენები არიან უკვე ხანთილის (დაახლ. ძვ. წ. 1526-1496 წწ.) მეფობის პერიოდში – ქასქებს დაურბევიათ საკულტო ქალაქი ნერიქი (სავარაუდოდ, თანამ. ოსმანჩიქი). ტექსტის მიხედვით, „ხანთილის მეფობის დროს ქასქებმა დააპატარავეს ხეთების მიწა-წყალი“.

ხეთი მეფეები თუთხალია I (დაახლ.ძვ. წ. 1360-1344 წწ.), სუფილულიუმა I (დაახლ. ძვ. წ. 1355-1320 წწ.) და მისი ვაჟი მურსილი II (ძვ. წ. 1321-1295 წწ.) თითქმის განუწყვეტელივ ებრძოდნენ ქასქებს. სუფილულიუმას მეფობის დროს ქასქებმა გადალახეს მდ. მარასანთია (ანტიკური ხანის ჰალისი, თან. ყიზილ-ირმაკი) და ხათუსა გადაწვეს. სუფილულიუმა ჯერ კიდევ უფლისწულობის დროს ცდილობდა ჩრდილოეთ სამღვრის გამაგრებას, მაგრამ მოგვიანებით მისმა ინტერესმა გადაინაცვლა სამხრეთით, სირიისკენ, რამაც გამოიწვია ქვეყანაში ქასქების შემოსევები ჩრდილოეთიდან. რაც შეეხება მურსილი II-ს, მან მეფობის 9 წელიწადი შეაღია ქასქებთან ბრძოლას და ორჯერ გამარჯვებაც მოიპოვა. ქასქებთან ბრძოლის გამო

²⁹ დაწვრილებით თიფის ლოკალიზაციის შესახებ იხ.: Гамбашидзе М., Страна и город «Типия» по хеттским клинописным источникам, Международная конференция «Археология, Этнология, Фольклористика Кавказа», Баку 2005, 68.

³⁰ ხეთების სამეფოს პირველი მეფეები, დაახლ. ძვ. წ. XVIII ს.

მურსილის ძმამ – *მუვათალიმ* დედაქალაქი სამხრეთით – *ქიკუვათნას* ქვეყანაში (თურქეთის სამხრ. სანაპირო ხმელთაშუა ზღვაზე) გადაიტანა, რამაც კიდევ უფრო გააზშირა ქასქების თარეში ხათის სამეფოში. იგივე ვითარება გრძელდებოდა *ხათუსილი III*-ს (ძვ. წ. 1267-1237 წწ.) დროსაც. როგორც *ხათუსილი III* თავის „აპოლოგიაში“ წერს, *ქასქებმა* მისი მმართველობისას გადაკვეთეს მდ. მარასანთია (თან. *ყიზილ-ირმაკი*) და *ქანეს/ნესასაც* (თან. *ქაისერი*) კი მიაღწიეს.

როგორც ტექსტებიდან ირკვევა, ზაფხულობით ქასქებს საქონელი მთებში მიჰყავდათ – სხვადასხვა ადგილას, თავიანთი ადგილსამყოფელიდან საკმაოდ მოშორებით.³¹ ამის გამო, ისინი პერიოდულად, საძოვრების გავრცობის მიზნით, თავს ესხმოდნენ ხეთების სასაზღვრო ქალაქებს³². ამის მიზეზი იყო შემდეგი გარემოება: ხეთი მეფეები თავიანთ ქვეშევრდომებს ჩუქნიდნენ იმ მიწებს,³³ რომლებიც ქვეყნის სასაზღვრო ზოლში მდებარეობდა და ერთ დროს ქასქებს ეკუთვნოდათ. როგორც ჩანს, ხეთებმა ეს ქალაქები ომის შედეგად იგდეს ხელთ³⁴.

ტექსტების მიხედვით, ქასქებს დიდი ლაშქარი ჰყავდათ. ზოგან ნახსენებია 800, 5 000, ზოგან – 7 000, 9 000 ფეხოსანი, ცხენოსანი და ეტლოსანი ჯარისკაცი. აქედან გამომდინარე, ქასქების ქვეყნის მოსახლეობა საკმაოდ მრავალრიცხოვანი უნდა ყოფილიყო. მეომრის აღჭურვილობის შესახებ ასევე საინტერესოა, რომ ხეთები ახსენებენ ე.წ. „ქასქურ მოკლე მშვილდს“.

არქეოლოგები ვარაუდობენ, რომ მდინარეების – *დევრემ ჩაისა* და *ყიზილ-ირმაკს* – შორის არსებული ხეთური ციხესიმაგრეები, თავისი საგუშაგო კოშკებით, ხეთების ცენტრალურ დასახლებებს იცავდა ქასქებიგან. ისინი ერთმანეთისგან თანაბარ მანძილზე იყვნენ განლაგებულნი, ძირითადად – გორაკებზე, ჰქონდათ წყალი და სასოფლო-სამეურნეო სავარგულები. ციხეები გამაგრებული იყო, და ხანდახან ერთ

³¹ შდრ. აჭარელთა „მთა-ბარობა“.

³² შდრ. ლეკები კახეთში.

³³ იხ. ხეთური „მიწის ჩუქების დოკუმენტები“.

³⁴ შდრ. ბორჩალუს შიიტი ტომის ჩამოსახლება სეფიანთა ირანის მიერ შიდა ქართლში, ანდა ის ფაქტი, რომ ყოფილი საბჭოთა კავშირიდან ახალჩამოსულ ებრაელებს ისრაელში სწორედ კონფლიქტის ზონაში ასახლებდნენ.

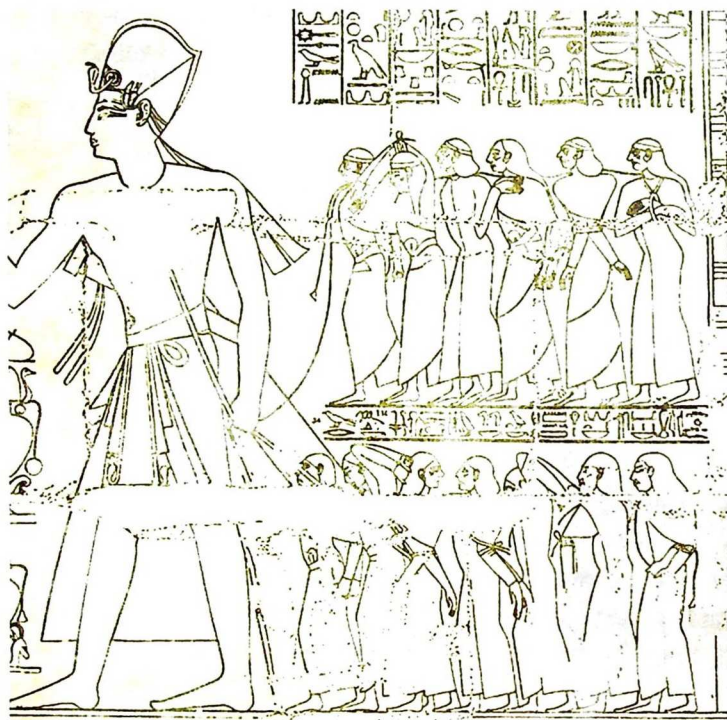
ჰექტარსაც კი იკავებდა. ასეთი ციხესიმაგრე აღმოაჩინეს თანამედროვე ელდივანში.

ქასქები წარმატებით იყენებდნენ პარტიზანული ბრძოლის ტაქტიკას მტრის წინააღმდეგ. ისინი მოულოდნელად ესხმოდნენ თავს ხეთებს. თვითონ კი მუდმივ მზადყოფნაში იყვნენ – ჯარის მოახლოებას საგუშაგოები ადევნებდნენ თვალყურს ისე, რომ საბრძოლო წყობის მისაღებად ან გასაქცევად დრო დარიჩნოდათ. ქასქების თემები ერთმანეთს აფრთხილებდნენ მოახლოებული საფრთხის შესახებ. ისინი მკვიდრად იყვნენ შეკრულები საერთო მტრის წინააღმდეგ, რაც აძნელებდა მათ დამარცხებას.

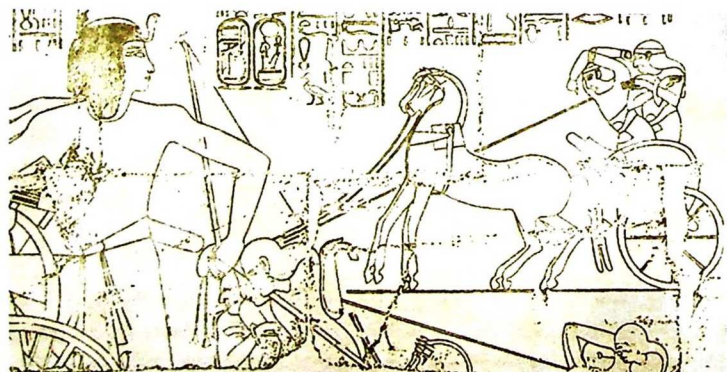
აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ კადემის ომში³⁵ ქასქები ხეთების მოკავშირეებად გვევლინებიან: „...როდესაც მისი უდიდებულესობა ოქროს ტახტზე იჯდა, ეახლნენ მისი უდიდებულესობის მცველები და მოიყვანეს ხეთას ქვეყნის ძლევამოსილი მეფის ორი ტყვე დიდებული. აახლეს (მას) და მისმა უდიდებულესობამ მიუგო მათ: „ვინ ხართ თქვენ? მათ უპასუხეს: „ჩვენ ხეთის ქვეყნის ძლევამოსილი მეფის დიდებულები ვართ და მან გამოგვგზავნა, რათა დაგვეზვერა, თუ სად იმყოფებოდა მისი უდიდებულესობა“. მიუგო მათ მისმა უდიდებულესობამ: „სად არის იგი, ხეთის ქვეყნის ძლევამოსილი მეფე? როგორც შევიტყვე, იგი უნდა იმყოფებოდეს ალეპოს ქვეყანაში, თუნიფის ჩრდილოეთით“. მათ მიუგეს მის უდიდებულესობას: „შეხედე, ხეთის ქვეყნის ძლევამოსილი მეფე თავისთან მყოფ მრავალრიცხოვან ქვეყნებთან ერთად, რომლებიც ძალით წარმოტყვევნა სხვადასხვა ოლქებიდან, და ახლა ისინი ხეთის ქვეყნის საზღვრებშია მოქცეული – ქვეყანა ნახარინა, ქასქაშის ქვეყანა, მასას ქვეყანა, ფედასას ქვეყანა, ქირქიშას და რაქას ქვეყნები, ქარხემიშის მიწა, ირზუს მიწა, იქერიჩის ქვეყანა, ალეპოს ქვეყანა და ქედის ქვეყანა – ისინი განლაგდნენ (საბრძოლველად). ქცეულნი არიან ფეხოსან და ეტლოსან ჯარად... უთვალავია მათი რიცხვი, ვითარცა ქვიშა ნაპირზე. ხედავ, დგანან ისინი, საომრად გამზადებულნი, კადემის მისადგომებთან“.

როგორც ჩანს, ქასქი მეომრები განსაკუთრებული ვაჟკაცობით, მხნეობითა და

³⁵ ძვ. წ. II ათასწლეულის ყველაზე ცნობილი ომი ეგვიპტესა და ხეთებს შორის (ძვ. წ. 1274), რომელიც მოხდა თან. სირიის ტერიტორიაზე, მდ. ორონტის ნაპირას, კადემის ველზე. ამ ომში მონაწილეობდა მთელი მაშინდელი მსოფლიო, ამიტომ ვარაუდობენ ისტორიკოსები, რომ მას უნდა ეწოდოს სწორედ პირველი მსოფლიო ომი.

ფარაონი სეთი I მიუძღვის ტყვეებს ხეთის სამეფოდან

ფარაონი სეთი I და ტყვეები ხეთის სამეფოდან

მამაცობით გამოირჩეოდნენ. ისინი იბრძოდნენ არა მხოლოდ ხეთების ლაშქარში, არამედ სხვადასხვა ქვეყნის სამსახურშიც იდგნენ. ისინი ხეთების სამოქალაქო ომშიც მონაწილეობდნენ – ეხმარებოდნენ ხათუსილი III-ს ტახტზე ასვლაში. ქასქი მეომრები გვხვდებიან უგარიტშიც.³⁶

მას შემდეგ, რაც სუფილულიუმა I-მა ქასქას ქვეყანა დაიპყრო, ქასქელი ჯარისკაცები *ეგვიპტეში* გაგზავნეს, სავარაუდოდ, ტყვეებად³⁷ – ეგვიპტურ წყაროში ნახსენებია „ქასქების ეტლოსანი მეომრები“. ქასქები ეგვიპტეში, როგორც ჩანს, მნიშვნელოვან როლს ასრულებდნენ: ეგვიპტის ფარაონი *ამენოფის III* (ძვ. წ. 1388-1351 წწ.) მცირე აზიელ მთავარს სთხოვს მისთვის ქასქების გაგზავნას. ქასქების მიმართ ინტერესი გრძელდება ძვ. წ. XIII საუკუნეშიც – *რამსეს II*-ს ხეთ საცოლეს მზითვეში მოჰყვა „მრავალი ქასქელი ტყვე“.³⁸ ამიტომ არ არის გასაკვირი, რომ ეგვიპტეში ტყვედ მოხვედრილი ქასქელები შერეოდნენ ეგვიპტელებს.³⁹

დაუდგენელია, მონაწილეობდნენ თუ არა *ქასქები* ხეთების სამეფოს განადგურებაში. ერთი რამ ცხადია: ძვ. წ. 1200 წლისთვის მათ ისარგებლეს ხეთების სამეფოს დაკნინებით (ამ დროისთვის ხეთების სამეფო დაცემის პირას იყო) და ხეთის სამეფოში შეიჭრნენ. ძვ. წ. XII საუკუნის დასასრულისთვის ქასქები მოიხსენიებიან ასურულ წყაროებში. *ტიგლათფილესარ I* (დაახლ. ძ. წ. 1114-1076 წწ.) ქასქების შესახებ წერს, რომ ისინი დიდხანს არ ჩერდებოდნენ დაპყრობილ ტერიტორიაზე. ამის მიხედვით შეგვიძლია, ვიმსჯელოთ, რომ მათი სამშობლო შავ ზღვასთან იყო და მათ არ ეკავათ დიდი ტერიტორია – ზღვიდან აღმოსავლეთი ანატოლიის ჩათ-

³⁶ თან. რას-შამრა, სირია. საპორტო ქალაქი ძვ. წ. II ათასწლეულში.

³⁷ შდრ. „მამლუქები“.

³⁸ Schuler E. von, *Die Kaskäer*, Berlin 1965, 81.

³⁹ შესაძლოა, ესეც ედოს საფუძვლად „ისტორიის მამად“ წოდებული ჰეროდოტეს ცნობილ ვარაუდს კოლხთა წარმომავლობის თაობაზე – შდრ. „მაგრამ ცხადია, რომ კოლხები ეგვიპტელები არიან. ამას მე თვითონ მივხვდი იმაზე უწინ, ვიდრე სხვათაგან მოვისმენდი და ისე ვიტყვოდი. და რადგანაც ამას ვფიქრობდი, შევეკითხე ორივეს, კოლხებს უკეთ ახსოვდათ ეგვიპტელები, ვიდრე ეგვიპტელებს კოლხები. ეგვიპტელები ამბობენ, რომ მათი აზრით სესოსტისის ლაშქრიდან არიან კოლხები და მე თვითონაც ასევე მეჩვენებოდა, რადგან კოლხები შავგვრემნები არიან და ხუჭუტთმიანები...“ ჰეროდოტე – ისტორია II წიგნი – ევტერპე, 104).

ღორის ქანდაკება ქანავსიდას

ვლით. თითქმის ძვ. წ. VIII საუკუნემდე მოიხსენიებიან ისინი ასურულ ტექსტებში. სარგონ II-ს ანალებში ქასქები ბოლოჯერ მოიხსენიებიან, შემდეგში მათი ხსენება ტექსტებში აღარ გვხვდება.

ქასქების მეურნეობის შესახებ მეტად მნიშვნელოვან ცნობებს გვაწვდის ქ. არინას მზის ღვთაების მიმართ მურსილი II-ის ლოცვის ტექსტი, სადაც ქასქები დახასიათებულნი არიან, როგორც „ღორების მწყემსები და (სელის) მბეჭველნი“. როგორც ჩანს, ეს ორი პროფესია ქასქებისთვის განსაკუთრებულად დამახასიათებელი იყო, მათ შორის საერთო კი ის არის, რომ ორივე საქმიანობა ქალების პრეროგატივა იყო – ქალები ეწეოდნენ სახლის შიდასამეურნეო

საქმიანობას, უვლიდნენ ღორებს⁴⁰ და ართავდნენ და ქსოვდნენ სელს, ხოლო კაცები – მწყემსავდნენ ნახირს, იცავდნენ ქვეყნის საზღვრებს თუ საძოვრებს მემოზელთა მტრული თავდასხმისაგან, რაც ხეთების მხრიდან აღიქმებოდა, როგორც „სხვისი მიწის მისაკუთრება“ – მურსილი II აღნიშნავს, რომ ქასქელმა „ფიხენიამ დაიპყრო იშთითინას მხარე, თავის საძოვრად გადასაქცევად“.

სელი (linum) ის იშვიათი და მნიშვნელოვანი მცენარე იყო, რომელიც გამოიყენებოდა როგორც საქსოვად და ტანსაცმლისთვის, ასევე ზეთის მისაღებად – საკვებად და გასანათებლად, ეტლების ბორბლების დასაზეთად და ა.შ. *იქიმთეფეში* (შავი ზღვის სანაპიროზე, სამსუნთან ახლოს) სელის ნაპოვნი ნიმუშები თარიღდება ქალკოლითიდან (სპილენძ-ქვის ხანიდან) მოყოლებული ბრინჯაოს ხანის ჩათვლით. როგორც ჩანს, ქასქების მიერ დამუშავებული სელი იმ პერიოდშიც საუკეთესოდ ითვლებოდა.⁴¹

რაც შეეხება ღორებს, იმ დროს, როდესაც კაცები საზაფხულო საძოვრებზე მწყემსავდნენ ნახირს, ქალები შინ უვლიდნენ ღორებს, რომლებიც ტყეში იყვნენ გაშვებულნი⁴² და მხოლოდ გვიან შემოდგომაზე აბინავებდნენ მათ. ეს გარემოება საშუალებას გვაძლევს, – მეცნიერებაში გავრცელებული აზრის საპირისპიროდ – ვივარაუდოთ, რომ ქასქები, მსგავსად შავი ზღვის რეგიონის დანარჩენი

⁴⁰ აღსანიშნავია, რომ ღორი წმინდა ცხოველად ითვლებოდა რკინის მომპოვებელ ხალხებში, ვინაიდან იგი უკავშირდებოდა მუხას. შდრ. კოლხური ღორისთავიანი სამაჭური. დღევანდლამდე, იმერხეველ ქართველებში, სიტყვა „ღორი“ აღიქმება სიძლიერის, სიკარგის, ვაჟკაცობის სინონიმად (თოფჩიშვილი რ. , *ისტორიულ-ეთნოგრაფიული სამხრეთი საქართველო და ქართველები თურქეთში*, თბილისი 2017, 25. – შდრ. ოდიშართა დროშა, რომელზეც ვახუშტის მიხედვით, ტახია გამოსახული.

⁴¹ შდრ. კოლხური სელი – საბერძნეთში: „კიდევ სხვა რამის თქმაც შემოძლია კოლხების შესახებ, რითაც ისინი ეგვიპტელების მსგავსნი არიან. მხოლოდ კოლხები და ეგვიპტელები ამუშავებენ სელს ერთნაირად; მთელი ცხოვრება და ენა მსგავსი აქვთ ერთმანეთს. კოლხურ სელს ელინები სარდონულს უწოდებენ, ეგვიპტიდან შემოსულს კი – ეგვიპტურს“ (პეროდოტე – *ისტორია II* წიგნი – ევტერპე: 105.)

⁴² შდრ. სვანეთი, სადაც დღესაც ასეა.

მოსახლეობისა, არა მომთაბარე, არამედ ბინადარ ცხოვრებას ეწეოდნენ.⁴³ ამის ვარაუდის საფუძველს ასევე გვაძლევს უძველესი ტექსტებიდან ცნობილი ის ფაქტიც, რომ ქასქები მისდევდნენ *მევენახეობასა და მიწათმოქმედებას* – ხეთებს ხარკსაც კი უხდიდნენ ღვინით. ასევე მოჰყავდათ *ხორბალი*, რომლის მოსავალსაც ხეთები პერიოდულად უნადგურებდნენ.

რაც შეეხება ქასქების რელიგიურ წარმოდგენებს, წყაროებიდან ირკვევა, რომ მათი პანთეონი პოლითეისტური იყო და შესაბამისი წარმოდგენა ჰქონდათ სამყაროზე: „ქასქას ქვეყნის ღვთაებებში“ ისინი გულისხმობდნენ ამინდის სამ ღვთაებას – *ხანუფთენს, ქუთუფურუმის და ფაზიმს*. მათი ერთ-ერთი მთავარი ღვთაება იყო *ცითხარია*, რომელიც შავიზღვისპირა ქალაქ *ცითხარია*დან იყო წარმოშობით და ქასქები მას თავყვანს სცემდნენ *ცხვრის ტყავის* სახით (ხეთ. ^{KUS}kurša „საწმისი“).

საინტერესოა, რომ ერთ-ერთ ხელშეკრულებაში ქასქი ღვთაებები ხათურ ღვთაებებთან ერთად არიან მოხსენიებულნი. ერთ სიაში გვხვდება ხეთი ღვთაებების ტრადიციული ჩამონათვალი, მაგრამ ამ სიას წინ უსწრებს ქასქური ომის ღვთაება *ზაბაბა*, რომელიც დგას უშუალოდ ხათის ამინდის ღვთაებასა და მზის ღვთაებების შემდეგ. მეცნიერთა აზრით, *ზაბაბა* უნდა ყოფილიყო ხათური ღვთაება *ვურუნქათე*. ამ და სხვა ხათურ-ქასქური მსგავსებების საფუძველზე ივარაუდება, რომ შესაძლებელია, რომ *ქასქები* ყოფილიყვნენ *ხათების* შთამომავლები, რომელთა ნაწილი საუკუნეების განმავლობაში შეერია *ხეთებს*, ხოლო ისინი, ვინც ჩრდილოეთით, შავი ზღვის სანაპიროზე, დასახლდნენ, *ქასქურ თემებად* ჩამოყალიბდნენ. ასევე საინტერესოა ქასქურ-ხათურ-ხურიტული კულტურული პარალელები: მთვარის ღვთაება ხათებისა – *ქასქუ* და ხურიტული – *ქუშუხ*, მზის ღვთაება – *შიმეშუ* და *შიმეგი*. ვარაუდობენ, რომ ქასქების სამკვიდროს აღმოსავლეთით მდებარე *ხაიასას* სამეფოს მთავარი ღვთაება DU.GUR იგივეა, რაც

⁴³ წყაროებიდან ირკვევა, რომ ხეთები ღორს მხოლოდ რიტუალებში იყენებდნენ, რაც ასევე დადასტურებულია არქეოლოგიური გათხრებით: *ბრინჯაოს ხანაში* ხათუსაში ღორის ძვლები უფრო ნაკლებადაა აღმოჩენილი, ვიდრე საქონლის, ხოლო *გვიანი რკინის ხანაში* – აქტიურად იმატებს ღორის გამოყენება, ისევე, როგორც უბრალო და მარტივი თიხის გამოუმუშავარი ჭურჭელი. ამ ფაქტზე დაყრდნობით ვარაუდობს ი. ზინგერი, რომ ქასქებმა მართლაც მიიღეს მონაწილეობა *ხათუსას* დაცემაში: Singer I. *Who were the kaška?*, Phasis Vol. 10, Tbilisi State University 2007, 166-181.

ხატური ღვთაება – *სულინქათე*. მეორე ღვთაების სახელია *თარუმუ*, რომელიც ასევე ძალიან ემსგავსება ხატურ ამინდის ღვთაებას – *თარუს*.⁴⁴ ეს კი იმას გვაგვარაუდებინებს, რომ ძვ. წ. II ათასწლეულში *ხატური* კულტურული არეალი გადაჭიმული იყო შავი ზღვის მთელ სამხრეთ სანაპიროზე. შემდგომ პერიოდში მათთან ასევე დასაკავშირებელია *ხალიბები/ხალდები*, პონტოს არეალის რკინის მადნის მომპოვებლები.⁴⁵ მათი სახელწოდება დიდი ალბათობით, მომდინარეობს ხატური სიტყვიდან – *hapalki* – „რკინა“ (ხურიტ. *hapalkinnu*, ბერძნ. *chalups*), რაც უკავშირდება კიდევ სწორედ რკინის მოპოვებასა და ათვისებას ამ რეგიონში, ეს ლინგვისტური დაკვირვებანი კი მყარდება სწორედ კოლხეთში მოპოვებული მდიდარი არქეოლოგიური მასალით.⁴⁶

ქასქების ისტორიის შესახებ ჭეშმარიტი სურათის აღდგენას აძნელებს ის, რომ ჩვენ ხელთ არ გვაქვს უშუალოდ ქასქური წყაროები და ხეთურ-ქასქური ურთიერთობის საკითხს მხოლოდ ხეთური მხრიდან ვიცნობთ. ქასქებს არ ჰქონდათ დამწერლობა და ამის გამო ვერ დავადგენთ ჭეშმარიტებას მათ შესახებ. რაც დანამდვილებით შეგვიძლია ვივარაუდოთ, არის ის, რომ ხეთების წინააღმდეგ მათი ლაშქრობები განპირობებული იყო არა მომთაბარე, განუვითარებელი ხალხის მიერ მძარცველური თავდასხმებით, როგორც ამას ხეთები წარმოაჩენდნენ, არამედ პირიქით – ხეთების მხრიდან მათი ქალაქების, საძოვრების მიტაცებით. ხოლო თუკი ვივარაუდებთ, რომ *ქასქები* (და, შესაბამისად, *ხათებიც*) შემდგომ პერიოდში მათი განსახლების სივრცეში მცხოვრები ეთნოსების: *ზანების* (*ჭანებისა* და *ეგრების*) წინაპრები არიან, ძნელი წარმოსადგენი არ იქნება, თუ როგორ შეიძლება ამ ეთნოსის დახასიათება: უბადლო მეომარი, უმაღლესი ხარისხის სელის მწარმოებელი, კარგი მევენახე, მადნეულის მომპოვებელ-დამამუშავებელი და ა.შ.

ქასქების თემთა ცხოვრების წესი ზედმიწევნით ემთხვევა კოლხური ცხოვრების წესს (შდრ. „უბატონო ქვეყანა“, თემებად ცხოვრება, ერთმანეთის დახმარება

⁴⁴ შდრ. ქართ. „დარი“.

⁴⁵ სტრაბონი XII, 3 წელი.

⁴⁶ ხახუტაიშვილი, დ., *მასალები რკინის წარმოების ადრეული საფეხურის ისტორიისათვის ჩრდილო კოლხეთში*, „სამხრეთ დასავლეთ საქართველოს ძეგლები“, თბილისი (1980) და სხვ.

გარეშე მტრის წინააღმდეგ), საკუთარი სახელები (შდრ. დადილუ, პაატა, კალმახაციტი,⁴⁷ და ა.შ.), ასევე – სელის დამუშავება, მეღვინეობა, ეგვიპტის

⁴⁷ მაგ. გურიაში ბოლო პერიოდამდე იცეკვებოდა „კალახური“ იხ. წულაძე, აპ., „ეთნოგრაფიული გურია“, თბილისი (1971) 98.

ძველი ახლო აღმოსავლეთი ძვ. წ. 2 ათასწლეულში

ლაშქარში მათი სამსახური და, რაც მთავარია – ღორის კულტისა და საწმისის თემა – აშკარად გვავარაუდებინებს მათ უშუალო კავშირს მანურ (მეგრულ-ჭანურ) სამყაროსთან. მითუმეტეს, რომ ძველადმოსავლურ წყაროებში ქასქებზე ცნობები წყდება ძვ. წ. VII საუკუნეში, და, სწორედ, ამ პერიოდიდან წყაროებში ჩნდება ცნობები კოლხების შესახებ.

მუსქები

ეთნონიმი *მუსქები* მოხსენიებულია *ასურულ*, *ურარტულ* და *იეროგლიფურ-ლუვიურ*⁴⁸ წერილობით წყაროებში. ეთნონიმ *მუსქებს* ვხვდებით აგრეთვე ბიბლიასა და *ბერძნულ-რომაულ* ტექსტებში. საინტერესოა, რომ ხეთურ ტექსტებში ეს ეთნონიმი ამ ფორმით არ გვხვდება. ხეთები მოიხსენიებდნენ იმ ტერიტორიებს, რომლებიც, სავარაუდოდ, მუსქების სამფლობელოს ეკუთვნოდა (მაგ. *ალში* და *ფურულუმში*). ეს ლოგიკურიცაა, ვინაიდან წარმოდგენილია, რომ ხეთებს არ ჰქონდათ ურთიერთობა თავიანთ უშუალო მეზობლებთან.

XX საუკუნის სპეციალურ ლიტერატურაში მიიჩნეოდა, რომ არსებობდნენ ორი *მუსქები* – ძვ. წ. XII საუკუნეში *მდ. არსანიასისა* და *მდ. ევფრატის* შესართავთან მცხოვრებნი, ე.წ. „აღმოსავლელი მუსქები“ და ძვ. წ. IX-VIII სს. კაპადოკიასა და კილიკიაში მცხოვრები ე.წ. „დასავლელი მუსქები“, რომლებსაც აიგივებენ ფრიგიელებთან.⁴⁹ მაგრამ ეს მოსაზრება არ დასტურდება არც ისტორიულ-გეოგრაფიული წყაროებით და არც არქეოლოგიური მასალა იძლევა ამგვარი დასკვნის საშუალებას. მუსქების მატერიალური კულტურაც არანაირად არ ჰგავს ბალკანეთიდან ცენტრალურ ანატოლიაში შემოჭრილი ფრიგიელებისას, ასე რომ, მათი იდენტიფიცირება არ მტკიცდება.⁵⁰

მუსქთა სახელწოდებას მეცნიერები აკავშირებენ ქართული წყაროების „მესხებთან“, ბერძნულ-რომაული ტექსტების „მოსხებთან“ და ბიბლიურ „მოსოხ-მეშხებთან“. ჯერ კიდევ XIX საუკუნეში ისტორიკოსებმა – ჰ. ჰელცერმა, ე. შრადერმა, ფ. ლენორმანმა და სხვ. ასურული წყაროების მუსქები ქართველი *მოსხების*, *მესხების* წინაპრებად მიიჩნიეს. ეს თეორია გაიზიარეს ქართველმა ისტორიკოსებმაც: დ. ბაქრაძემ, ალ. ხახანაშვილმა, მ. ჯანაშვილმა, შემდეგ პერიოდში კი – ივ.

⁴⁸ ლუვიური – ძველანატოლიური ინდოევროპული ენა, რომელიც შემორჩენილია ორი – ლურსნული და იეროგლიფური – დამწერლობით.

⁴⁹ ეს მოსაზრება გაჩნდა იმის შემდეგ, რაც ტექსტებში ნახსენები „მუსქების“ ქვეყნის მეფე მითა შეცდომით გააიგივეს ფრიგიის მეფე მიდასთან.

⁵⁰ დაწვრილებით მუსქების შესახებ იხ. Wittke, A.-M., *Mušker und Phryger. Ein Beitrag zur Geschichte Anatoliens vom 12. bis zum 7. Jh. v. Chr.*, TAVO Bht., B 99, Wiesbaden 2004.

ჯავახიშვილმა, ს. ჯანაშიამ, გ. მელიქიშვილმა და სხვ. იყო არაერთი მცდელობა, მუსქები მიეკუთვნებინათ სხვადასხვა წარმომავლობის ეთნოსებისათვის, მაგრამ ყველა ეს ვარაუდი ჯერჯერობით მხოლოდ ჰიპოთეზად რჩება. ძირითადი მოსაზრებებით, მუსქების წარმომავლობა შემდეგია:

ა. ძველბალკანური (ფრიგიული)

ბ. ქართველური (კავკასიური)

გ. ბერძნულ-ლათინურ ტექსტებში ნახსენები მოსხების წინაპრები.

სავარაუდოდ, სახელწოდება *მუსქი* შერქმეული სახელი უნდა ყოფილიყო, და ამ სახელწოდების ქვეშ, *ქსქების* მსგავსად, ერთიანდებოდა რამდენიმე თემი. მათ შესახებ ცნობებს პირველად ვხვდებით ასურეთის მეფე *ტიგლათფილესარ I-ის* (ძვ. წ. 1115-1077 წწ.) სამეფო წარწერებში. ძვ. წ. XII საუკუნეში ასურეთის სამეფო მაშინდელ ძველ აღმოსავლეთში უძლიერეს სახელმწიფოდ იქცა, რაც გამოწვეული იყო ხეთების, ეგვიპტისა და ბაბილონის დასუსტებით. სწორედ, ამ პერიოდში მოღვაწეობს *ტიგლათფილესარ I*, რომელიც დამპყრობლური ლაშქრობებით იხვეჭს დიდებასა და ძალაუფლებას. ტექსტის მიხედვით, მუსქები ხუთი თემის ერთ-ერთი დიდი პოლიტიკური გაერთიანებაა, რომელსაც სათავეში ხუთი მთავარი უდგას.⁵¹ *ტიგლათფილესარ I-ის* გამეფებამდე თითქმის ნახევარი საუკუნით ადრე, დაახლ. ძვ. წ. 1165 წელს, მუსქებს დაუბრუნებიათ თავიანთი ტერიტორიები *ალში* და *ფურულუმში*, რომლებიც ასურელების ვასალები იყვნენ და ხარკს უხდიდნენ მათ. მუსქების მოქმედებით უკმაყოფილო ასურელები შეჭრილან ამ ტერიტორიაზე მათ დასამორჩილებლად. ბრძოლა გაჩაღდა მუსქების ტერიტორიაზე, *ქათმუხის* მიწაზე, სადაც მუსქებს 20 000 მეომარი გამოუყვანიათ ხუთი მთავრის მეთაურობით. მუსქებმა ვერ გაუწიეს წინააღმდეგობა ასურელებს. ამ ბრძოლიდან გადარჩა 6 000

⁵¹ ტექსტში ნახსენებია „მუსქების 5 მეფე“, რაც არ უნდა ნიშნავდეს იმას, რომ ისინი სამეფოს მმართველნი იყვნენ. სავარაუდოდ, ისინი იყვნენ მთავრები სხვადასხვა თემისა, რომლებიც დროგამოშვებით ერთმანეთს ეომებოდნენ და საერთო მტრის წინააღმდეგ კი – ერთიანდებოდნენ (შდრ. ქართველი თავადები). სხვა ეთნოსის დასახელებისას ასურულ წყაროებში, მაგ. თაბალების შემთხვევაში, ვხვდებით იერარქიას – „დიდი მეფე, ვასალი მეფე...“. მუსქების შემთხვევაში იერარქია არ არსებობს.

მუსქი, რომლებიც დამორჩილდნენ ტიგლათფილესარს:

„იმ წელს, როდესაც ტახტზე ავედი, 20 000 მუსქი თავის 5 მეფესთან ერთად, რომლებსაც 50 წელიწადი ეპყრათ (ის) ალზი და ფურულუმში, რომლებიც ხარკს უხდიდნენ აშურს, ჩემს ბატონს – (მუსქები), რომლებიც ვერც ერთმა მეფემ ვერ დაამარცხა თავიანთი სიძლიერის გამო, მთებიდან ქვემოთ დაეშვნენ და ხელთ იგდეს ქათმუხის ქვეყანა. აშურის, ჩემი ბატონის წყალობით, ჩემი ცხენოსანი და ფეხოსანი ლაშქარი გავამზადე და ისე, რომ არ დაველოდე მაშველ რაზმს, გადავლახე ქასიარის საშიში მთა. შევებრძოლე მათ 20 000 მეომარს და 5 მეფეს ქათმუხის ქვეყანაში. დავამარცხე ისინი... მათი გვამები მიმოვფანტე, ვითარცა აზვირთებულიმა ტალღამ ძლევამოსილ შეჭახებაში. მათი გვამებით მთელი ხეობა დავფარე მთის შწვერვალებამდე, თავები წააცაღე და ზვინებივით დავალაგე. მათი ქონება და სიმდიდრე მთლიანად ხელთ ვიგდე. მათი 6000 მებრძოლი, რომლებიც ჩემს იარაღს გადაურჩა, ფეხთ ჩამივარდა. მივიღე ისინი და ჩემი ქვეყნის ხალხს მივათვალე.“

მთებში მცხოვრები მუსქები, მეზობელი, მონათესავე ქასქების მსგავსად, მეომარი, მამაცი ხალხი იყო. ასურელების მუდმივი მცდელობა, დაემორჩილებინათ ეს ორი ხალხი, ხშირად უშედეგოდ მთავრდებოდა, და ასეთი დიდი იმპერია მარცხდებოდა მამაც მცირერიცხოვან ხალხთან.

როგორც ჩანს, მუსქების ქვეყანა შედგებოდა 5 თემისგან, რომელთაც ტიგლათფილესარ I-ის ტექსტის მიხედვით, 20 000 მეომრის გამოყვანა შეეძლო. სავარაუდოდ, მთლიანი მოსახლეობა შეადგენდა – 70 000-80 000 ადამიანს.

როგორი იყო მათი ყოფა? ტექსტებიდან კონკრეტულად ვერ ვიგებთ, მეურნეობის რა წესს მისდევდნენ მუსქები – მიწისმოქმედებას თუ მესაქონლეობას, შესაბამისად – ბინადარ თუ მომთაბარე ცხოვრებას. ასურული წყაროების მიხედვით შეგვიძლია ვივარაუდოთ, რომ ასურელები მათ წინააღმდეგ დაპყრობით ლაშქრობებს აწარმოებდნენ წიალისეულის ხელში ჩაგდების მიზნით. რა უნდა ყოფილიყო ეს წიალისეული? ასურულ ტექსტებში მოხსენიებული ხის მასალა ⁶⁵Muṣku და ბრინჯაო (დიდი ალბათობით, რკინაც). ძვ. წ. IX საუკუნიდან ჩნდება კონკრეტული მონაცემები: *თუქულთი-ნინურთა II-ის* (დაახლ. ძვ. წ. 1240-1205 წწ.) მიერ

დაწესებულ ხარკს შეადგენდა ბრინჯაოს ჭურჭელი, მსხვილფეხა და წვრილფეხა საქონელი და ღვინო. საინტერესოა აგრეთვე მოგვიანო ხანის ასურული ტექსტი, რომელშიც ნახსენებია განსხვავებული „მუსქური საცვლები“ (სავარაუდოდ, სელისგან შეკერილი).

ქარხემიშში (თან. სირია) აღმოჩენილ ერთ-ერთ იეროგლიფურ-ლუვიურ წარწერაში, რომელიც დაახლ. ძვ. წ. IX ს. დასასრულითა და VIII საუკუნის დასაწყისით თარიღდება, მოხსენიებულია მუსქების ენა. ტექსტში ჩამოთვლილია ენები, რომლებზეც ქარხემიშის მთავარი იარიჩი საუბრობდა: მშობლიურ ლუვიურზე, ასურულზე (რაც იმდროინდელი საერთაშორისო ენა იყო და მას აუცილებლად ეცოდინებოდა), ასევე – ეგვიპტურზე, ურარტულზე, ფინიკიურზე, მუსურზე და მუსქურზე. ივარაუდება, რომ მუსქური ენა შესაძლებელია ყოფილიყო იგივე ქასქური ენა, მუსქურის მონათესავე, ან, სულაც – ერთი ენის დიალექტები (შდრ. მეგრულ-ჭანური). მითუმეტეს, ჩვენ არ ვიცით, რას უწოდებდნენ ქასქები თავიანთ თავს. თუკი თავის თავს მუსქებს ეძახდნენ, გამოდის, რომ ისინი უნდა ყოფილიყვნენ სწორედ ანტიკური წერილობითი წყაროების ზანური ტომი – მოსინები, მოსინიკები...

მუსქების სავარაუდო განსახლების არეალი უნდა ყოფილიყო იმიერტაოს ტერიტორია, ტიგლათფილესერ I-ის ტექსტში მუსქები ნახსენებია ქასქების გვერდით. არსებობს ვარაუდი, რომ შესაძლებელია, ძვ. წ. IX ს-ში ურარტელების დაპყრობითი ომების გამო, მუსქებმა ჩრდილოეთით ამოიწიეს და დღევანდელი მესხეთის ტერიტორიაზე დასახლდნენ.⁵² საინტერესო ფაქტია, რომ 2003 წელს ქართლში, წალკის რაიონის სოფ. ავრანლოს ე.წ. მეგალითური ნაგებობის სამარხში აღმოჩნდა ნამგლის ფორმის იარაღი,⁵³ რომელიც გავრცელებული იყო ძვ. წ. II-I ათასწლეულების ასურეთში. სწორედ ასურეთის მეფე ასურნაცირფალ II-ს (ძვ. წ. 883-859 წწ.) რელიეფზეა გამოსახული ასეთივე იარაღი, რომლითაც „ბოროტ სულებს“ ეომებოდნენ. ამრიგად, როდესაც ასურნაცირფალი ამბობს: „...მივიღე

⁵² ქართულ ენაზე ამ ტოპონიმთან დაკავშირებული არაერთი საკუთარი თუ გეოგრაფიული სახელი გვხვდება – მუსხი, მუსხელიშვილი, მუსქა და ა.შ.

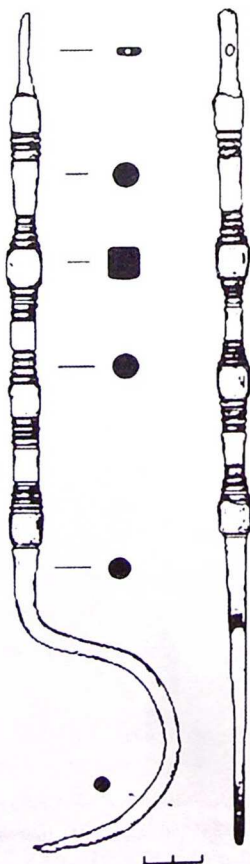
⁵³ Narimanashvili G., Amiranashvili J., Kvachadze M., Sanshashvili N, *Archaeological sites at Avranlo, in Rescue Archaeology in Georgia: The Baku-Tbilisi-Ceyhan and South Caucasian Pipelines*, 2008, 381-409.

ასურნაბირფალ II – ასურიეთის მეფე ძვ. წ. IX ს.

ავრანლოში ნაპოვნი ცელო

Narimanashvili G., Amiranashvili J.,
Kvachadze M., Sanshashvili N.,
Archaeological sites at Avranlo,
in: Rescue Archaeology in Georgia:
The Baku-Tbilisi-Ceyhan
and South Caucasian Pipelines,
2008, 405, ტაბ. XVI.

ხარკი ქათმუხის ქვეყნისა და მუსქებისა, ბრინჯაოს ქვაბები, ხარები, ცხვრები (და) ღვინო“, არ არის გამორიცხული, რომ მუსქების განსახლების არეალად ბევრად ჩრდილოეთით, თრიალეთის ტერიტორიაც ვივარაუდოთ.

რაც შეეხება მუსქების რელიგიურ წარმოდგენებს, ისინი ემთხვევა ძვ. წ. I ათასწლეულის ჩრდ. სირიაში მცხოვრები ხალხის რელიგიას. მთავარი ღვთაებებია ამინდისა და მთვარის ღვთაება. სავარაუდოა, აგრეთვე, რომ ისინი აღნიშნავდნენ გაზაფხულის – ნაყოფიერების კულტის დღესასწაულს. ერთ-ერთ ასურულ ტექსტში ნახსენებია მუსქების დასახლების „ექუ-ადგილი“. როგორ ჩანს, ეს იყო ქალაქის ცენტრში არსებული მოედანი, სადაც ეწყობოდა დღესასწაულები.

საინტერესო თვალსაზრისს გამოთქვამს გრ. გიორგაძე, როდესაც ერთმანეთს უდარებს ხეთურსა და ხურიტულ ღვთაებათა ე.წ. „ტრიალებს“. კერძოდ – იშთარისა და მისი თანმხლები ორი ღვთაების – ნინათას და ქულითას ქანდაკებების აღწერილობას უდარებს ხურიტულ თეშუმს – შერი – ხურის და ჩრდილო-სირიული ამინდის ღვთაებებს – ხაცისა და ნამნის. საბოლოოდ ყველა მათგანს უდარებს მცხეთაში არმაზის, გაცისა და გაიმის ტრიადას. ქანდაკებების აღწერილობა იმდენად ემთხვევა ერთმანეთს, რომ უნდა ვივარაუდოთ – ეს იყო ერთი კულტურულ-რელიგიური სივრცე, რომელიც მოიცავდა ანატოლიას, სირიასა და სამხრეთ კავკასიას, კერძოდ – ქართლს.

დაიენი / დიაუხი

თავიდანვე აღვნიშნავთ, რომ საქმე გვაქვს ორ სხვადასხვა ტერმინთან, ესენია – დაიენი და დიაუხი. პირველი გვხვდება ძვ. წ. XII საუკუნისა და ძვ. წ. VIII საუკუნის ასურულ ტექსტებში, ხოლო მეორე – ძვ. წ. VIII საუკუნის ურარტულ ტექსტებში. არის მოსაზრება, რომ ორივე ტერმინი ერთსა და იმავე ხალხს – ტაოს ხალხს, იგივე ტაოელებს აღნიშნავს. დაია უკავშირდება ქართულ ტაოს და სომხურ – ტაიქ/ტაოხ-ს, რომლის ადგილმდებარეობადაც მიჩნეულია არზრუმის ჩრდილო-აღმოსავლეთი, ოლთუს ზეგანი. ასევე სავარაუდებელია, რომ იგი უკავშირდებოდეს ქსენოფონტეს ნაშრომებში მოხსენიებულ ტაოხს. ეს სახელწოდება დღესაცაა შემორჩენილი ტაოს ფორმით. ტერმინთა გაიგივება ადვილად მისაღებია, ვინაიდან სიტყვის ძირი ერთია, ასურულში სუფიქსი „-ენი“ – მრავლობითობის გამოძახველია („ტაოს ხალხი, ტაოელნი“), ხოლო ურარტული სუფიქსი „-ხი“ – ტოპონიმის მაწარმოებელია.

ასურეთის მეფე ტიგლათფილესარ I-ის (ძვ. წ. 1115-1077) მიერ შესრულებული ე.წ. „წარწერა პრიზმაზე“ გვამცნობს, რომ თავისი მმართველობის მესამე წელს (ძვ. წ. 1112) ასურეთის მეფემ გაილაშქრა ნაირის ქვეყნების (იგულისხმება ვანიისა და ურმიის ტბების ჩრდილოეთით მდებარე ტერიტორიები) წინააღმდეგ. იგი დაწვრილებით აღწერს ლაშქრობის მარშუტს, იმ სიძნელეებსა და დაბრკოლებებს, რომელთა გადალახვაც მოუხდათ მის მეომრებს, ვიდრე დაამარცხებდნენ ნაირის ოცდასამი ქვეყნის გაერთიანებულ ლაშქარს. როგორც ჩანს, მოწინააღმდეგეს ხელმძღვანელობდა დაიენის ქვეყნის მეფე სიენი – ნაირის ქვეყნის მმართველთა შორის მხოლოდ იგი მოიხსენიება საკუთარი სახელით. ასურეთის მეფემ დაამარცხა მოწინააღმდეგე და მათი დატყვევებული მეფეები მოიყვანა თავის სატახტო ქალაქ აშურში. სიენმა ტიგლათფილესარის წინაშე ერთგულების ფიცი დადო, და მხოლოდ ამის შემდეგ შეიწყალეს იგი. მოგვიანებით, როგორც ერთ-ერთი ლურსმული წარწერა გვამცნობს, ასურელებმა დაამარცხეს მოწინააღმდეგის დასახმარებლად წამოსული ნაირის იმ ქვეყნების მეფეები, რომლებიც ე.წ. „ზემო ზღვის“ მიმდებარე ტერიტორიაზე სახლობდნენ. როგორც ჩანს, „ზემო ზღვაში“ ასურელები გულისხობდნენ შავ ზღვას, ხოლო მისი მიმდებარე ტერიტორიების მოსახლეობაში – ისტორიული ტაო-კლარჯეთის, არტაანისა და ერუშეთის უძველეს მოსახლეობას. სა-

ერუშეთი, ქაჯის ციხე

ვარაუდოა, რომ ძვ. წ. XII საუკუნეში დაიგანი თავისი პოლიტიკურ-ეკონომიკური და სოციალური განვითარებით სხვა ქვეყნებზე მაღლა უნდა მდგარიყო.

ტექსტებიდან ირკვევა, რომ ასურეთი ჩრდილოეთ ქვეყნებისგან ხარკის სახით ყოველწლიურად იღებდა 100 ტონამდე ვერცხლს. სავარაუდოდ, ხარკის რაოდენობა გაზვიადებულია, თუმცა ეს არ ცვლის მთავარს: ინტერესს, რომელიც ამოძრავებდა ასურეთს ექვსი საუკუნის განმავლობაში ჩრდილოეთით, მთიანი და ძნელად დასამორჩილებელი, მადნეულით სავსე ქვეყნებისკენ.

ძვ. წ. XII ს-ის დასასრულიდან ასურული წყაროები აღარ იხსენიებენ დაიენს, რაც დაკავშირებული უნდა ყოფილიყო ასურეთის დასუსტებასთან. ამ პერიოდში ასურელი მეფეები თავად იცავდნენ თავს არამეელთაგან⁵⁴ და აღარ ძალუძდათ ჩრდილოეთისაკენ შორი სამხედრო ლაშქრობების მოწყობა. მხოლოდ ძვ. წ. IX ს-დან ხელახლა გაძლიერებული ასურეთი კვლავ იწყებს დაპყრობით საგარეო პოლიტიკას ნაირის ქვეყნების წინააღმდეგ, რაც ასახულია კიდევ ასურულ წერილობით წყაროებში.

ამ პერიოდში ურარტუმ გაართულა დაიენის მდგომარეობა. მისი მმართველები ცდილობდნენ ასურეთთან კეთილმეზობლური ურთიერთობის დამყარებას და მათთან ერთად ურარტუს ექსპანსიურ (დაპყრობით) პოლიტიკასთან გამკლავებას. ასურეთის მეფე სალმანასარ III (ძვ. წ. 859-824 წწ.) მოგვითხრობს: „ჩემი მეფობის მე-15-ე წელს გავემართე ნაირის ქვეყნის წინააღმდეგ, მდინარე ტიგროსის სათავეებთან... კლდოვან ადგილზე... აღვმართე ჩემი გამოსახულება... და მასზე ამოვტვიფრე (წარწერა) ჩემი გმირული საქმეების შესახებ... არამე ურარტელის ქალაქი, მდინარე ევფრატის სათავეებთან გავანადგურე, დავანგრე, გადავწვი, მივედი ევფრატის სათავეებთან და ჩემს ღვთაებებს მსხვერპლი შევწირე: (ღვთაება) აშურის იარაღი მასში (ევფრატში) განვბანე. ასია, დაიენის მეფე, მუხლებზე მომეხვია, ხარკი, ძღვენი და ცხენები მისგან მივიღე. ჩემი გამოსახულება გავაკეთე (და) მისი ქალაქის ცენტრში დავდგი“.

როგორც მოყვანილი წარწერიდან ჩანს, ასურეთის მეფე ევფრატის სათავეებთან ურარტელთა ლაშქრის დამარცხების შემდეგ ხვდება დაიენის მეფე ასიას, რომელიც უბრძოლველად, ძღვენით ეახლა ასურელებს და ერთგულება შეჰფიცა მათ. დასაშვებია, რომ დაიენის მეფის ამგვარი დამოკიდებულება ყოფილ მტერთან გამოწვეული ყოფილიყო შორსგამიზნული მოსაზრებით: ასურელებთან კავშირში ებრძოლა ურარტუს წინააღმდეგ, რომელიც ამ პერიოდში მისთვის ყველაზე დიდ და რეალურ საფრთხეს წარმოადგენდა.

ცნობას დაიუხის შესახებ გვაწვდის ურარტუს მეფის მენუას (ძვ. წ. IX ს. დასასრული და ძვ. წ. VIII ს. დასაწყისი) წარწერაც იაზილიტაშიდან (ერზრუმის მახლობ-

⁵⁴ ძვ. წ. 1200-700 წწ. სირიის ტერიტორიაზე მცხოვრები მომთაბარე ტომი.

არგიშთი I-ის ზარი

ლად): „ღვთაება ხალდი გაემართა სალაშქროდ თავისი იარაღით დიაუხის ძლიერი ქვეყნის წინააღმდეგ. ღვთაება ხალდი ძლიერია, ხალდის იარაღი ძლიერია. ღვთაება ხალდის ძლიერებით გაემართა მენუა იშფუინის ძე (სალაშქროდ). (მას) წინ უძღვოდა ღვთაება ხალდი. მენუა ამბობს: „დავიპყარი დიაუხის ქვეყანა, ქალაქი შაშილუ, სამეფო ქალაქი ბრძოლით დავიპყარი. ქვეყანა გადავწვი, ციხესიმაგრენი (დავანგრე)... მენუა ამბობს: „უთუფურში, დიაუხის მეფე მოვიდა ჩემს წინაშე, მომეხვია ფეხებზე, ძირს დაემხო, მე (მას) მოწყალედ მოვექეცი, შევიწყალე იგი ხარკის (გადახდის) პირობით. მან ოქრო (და) ვერცხლი მომცა, ხარკი... ორი მეფე იქიდან მოვაცილე: ქალთულების ქვეყნის (მეფე) და ქალაქ ხალდირიულის ქვეყნის (მეფე). გამაგრებული ციხე-სიმაგრეები, (რომლებიც იყო იმ ქვეყანად), იქიდან დავიპყარი“.

დაიაენელები/დიაოხელები, სავარაუდოდ, მუსქებისა და ქასქების მსგავსად, მისდევენენ მიწათმოქმედებას, მეტალურგიას. აღსანიშნავია, რომ მენუა დიაუხს მოიხსენიებს, როგორც ძლიერ ქვეყანას. მენუას მემკვიდრის, არგიშთი I-ის მმართველობისას, ურარტუ ცდილობდა დიაუხის არა მარტო დახარკვას, არამედ მისი ტერიტორიების ურარტუსთან უშუალო მიერთებას. ერთ-ერთი სტელის წარწერა გვამცნობს არგიშთის ამბავს, რომლის მიხედვითაც ურარტუს მეფემ დიაუხს წაარ-

თვა და თავის სამეფოს მიუერთა სამი პროვინცია, დაასაჭურისა შაშქის, არდარაქიხის, ბალთულებისა და ქაბილუხის მეფეები და მათი მიწები ურარტუს შეუერთა.

ერთ-ერთი ლაშქრობისას დიაუხში ურარტელებმა დაატყვევეს 28619 კაცი, ხელთ იგდეს ურიცხვი მსხვილფეხა და წვრილფეხა საქონელი. დიაუხის დამარცხებულმა მეფემ ურარტუს ერთგულების ფიცი დაუდო და გამარჯვებულს მიართვა 41 მინა ოქრო, 37 მინა ვერცხლი, 10 000 მინა სპილენძი, 1000 ცხენი და სხვა ძვირფასეულობა.

ერთ სტელაზე შემდეგი წარწერაა: „ნაირის დამპყრობელი თუმედან დაიპყრომდე, ხაბიხის დამპყრობელი დიდ ზღვამდე.“ ფიქრობენ, რომ შესაძლებელია აქ იგივე ამბავი იყოს აღწერილი, რაც სალმანასარის გამარჯვების ტექსტში.

1985 წელს ყარსის პროვინციაში, ჰანაკში, ჩრდილის (ჩილდირის) ტბასთან ახლოს, არდაპანის (არტაანის) ჩრდ. აღმოსავლეთით, აღმოჩინეს კლდეზე გამოსახული ურარტული წარწერა (ინახება სტამბოლის არქეოლოგიურ მუზეუმში). მასში მოთხრობილია ურარტუს მეფის – არგიშთი I-ს ლაშქრობის ამბავი, რომელმაც თარიუს ქვეყანა დალაშქრა და გზას აგრძელებდა. იგი მოვიდა ხუშას ქვეყანად, ბიანის ქვეყანაში, აშქალაშის ქვეყანაში. არგიშთი საუბრობს დიდი ღვთაების ხალდის სახელით: „დიაუხის მეფე მოვიდა ჩემთან ქალაქ ასურვანის მიწაზე. ლაშქარი დავამარცხე, გავანადგურე ქ. ქა[...]უნის მიწა. ხელში ჩავიგდე: 72080 მსხვილფეხა საქონელი, 7000 + (N რაოდენობის) ადამიანი. ერთი მოვკალი, მეორე ცოცხლად გავუშვი. 6 ციხე-სიმაგრე გავანადგურე, 50 ქალაქი გადავწვი.“

ტექსტებიდან ცნობილია დიაოხის ქალაქები: შამილუ – მთავარი ქალაქი, უთუხა, ზუაინი – მთავარი ქალაქი ხალდირილუხი; დასახლებები: არდარაქიხი, ასქალასი, ბალთუხი, ქაბილიხი, ქადა, სასქი.

ჰანაკის წარწერაში ყველაზე მნიშვნელოვანია ის, რომ ჩრდილის ტბასთან დასტურდება ურარტელების არსებობა. როგორც ჩანს, ეს წარწერა, ურარტუს მეფემ ამოატვიფრინა დაპყრობილ ტერიტორიაზე (არ უნდა დაგვავიწყდეს ის გარემოება, რომ მაშინდელ სამყაროში ამგვარი წარწერები, სტელები, ბარელიეფები და ა.შ. იყო თავის წარმოჩენის ერთ-ერთი ძალიან ეფექტური საშუალება. მეფეები განადიდებდნენ თავიანთ თავს, რაც მათი ლეგიტიმაციისათვის აუცილებელი იყო. შესაბამისად, თავიანთი მოღვაწეობის წარმოჩენისას ისინი აზვიადებდნენ მიღწე-

ვებს, ნადავლს და ა.შ., მაგრამ ეს გარემოება მთლიანობაში არ ცვლის სურათს). ზოგიერთი მეცნიერი თარიუს აიგივებს ჰანაკთან. ბიანი და ხუსა მაშინ უფრო ჩრდილოეთით თავსდება, ასევე ასქალასიცა და ახურიაც. ამ შემთხვევაში დიაოხის საზღვარი დღევანდელი საქართველოს საზღვრამდე მიდის. ჰანაკის წარწერის მიხედვით კი, დაიენი შესაძლებელია მდებარეობდეს ჩრდილოეთით, საქართველოს საზღვარზე. მეცნიერთა უმრავლესობა დაიენს არზრუმის მიდამოებში ათავსებს.

სად მდებარეობდა დაიენის/დიაუხის სამეფო? ყველაზე მნიშვნელოვანი წყარო მისი ლოკალიზაციისთვის არის ტიგლათფილესარის თიხის პრიზმა და სალმანასარის ლაშქრობის ამბები. მეფობის მე-15 წელს სალმანასარი გაემშურა ურარტუს ქალაქებისკენ, ევფრატის სათავისკენ, მიიღო ხარკი დაიენისგან, აღმართა სტელა დაიენის სამეფო ქალაქში.

დღესდღეობით დიაუხს, სავარაუდოდ ათავსებენ ჭოროხის აუზში, ევფრატის სათავეებთან, არზრუმის რეგიონში. ურარტულ წყაროებში ნახსენებია სამი ძირითადი ქალაქი – ზუა, უთუ და შაშილუ. ზუას აკავშირებენ – ზივინ ქალესთან, უთუს – ოლთუსთან, შაშილუს კი – თანამედროვე ქართულ – სასირე/ თორთომთან.

საინტერესოა აგრეთვე არზრუმის ჩრდილოეთით, 18 კილომეტრში აღმოჩენილი უმუდუმ თეფეს ციხე-სიმაგრე, რომელიც მეგალითური ნაგებობაა (საღესი მასალის გარეშე მშრალი წყობით ნაგები უზარმაზარი ქვები) და რომელიც, მეცნიერთა ვარაუდით, უნდა ყოფილიყო დიაუხის მმართველის ციხესიმაგრე, რომელსაც ურარტელები აკონტროლებდნენ. საინტერესო ფაქტია, რომ ტაო-კლარჯეთის მთელ ტერიტორიაზე და ასევე სამხრეთ საქართველოში, განსაკუთრებით კი – სამცხე-ჯავახეთსა და თრიალეთში უხვად ვხვდებით მსგავს მეგალითურ, მშრალი წყობით ნაგებ ციხესიმაგრეებს. მაგალითისათვის შეიძლება დავასახელოთ ფარავნის ტბასთან, მცირე აბულის მთაზე არსებული მშრალი წყობით ნაგები აბულის ციხე, რომლის კედლის სისქე 4 მეტრს აღწევს, სიმაღლეში კი 8 მეტრია. აქ ნაპოვნი თიხის ჭურჭელი გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანით თარიღდება. სავარაუდოდ, ასეთი მეგალითური ციხესიმაგრეები, რომლებიც არქიტექტურულად ჰგავს აღმოსავლეთ ანატოლიასა და სირიაში არსებულ ნაგებობებს, შესაძლებელია იყოს, როგორც

თორთოშის ციხე

ზემოთ, ავრანლოს⁵⁵ მაგალითზე აღვნიშნეთ, მუსქების, ანდაც – დაიაენი/დიაუხის მცხოვრებთაა მიერ აგებული სიმაგრენი⁵⁶. საბოლოო დასკვნებისათვის დიდად მნიშვნელოვანი იქნებოდა მთლიანობაში საქართველოსა და უპირველესად, ტაო-კლარჯეთის მეგალითების სისტემური შესწავლა.

ქართულ ისტორიოგრაფიაში დამკვიდრებულია თვალსაზრისი, რომ დიაუხი საბოლოოდ გაანადგურა კულხას სამეფომ დაახლ. ძვ. წ. 760 წლისათვის. ამ მოსაზრების დასტურად მოჰყავთ ის ფაქტი, რომ ურარტელ მეფეთა წარწერებში ამ პერიოდიდან აღარ მოიხსენიება დიაუხი და მოიხსენიება კულხა. თითქოსდა, აღნიშნულ ფაქტს ადასტურებს სარდურ II-ს წარწერები, რომლებშიც მეფე არ ახსენებს

⁵⁵ ასევე, შეგიძლიათ იხილოთ – <http://saunje.ge/index.php?id=1228&lang=ru>

⁵⁶ აბული – ასურულად „კარიბჭე“, შდრ. XI საუკუნის ჰერეთის მთავრის სახელი – აბულალი, რაც „ქალაქის კარიბჭეს“ ნიშნავს.

აბულის ციხისმაგრი

დიახში ლაშქრობას და მხოლოდ კულხაში ლაშქრობისა და მისი დამარცხების ამბავს ჰყვება. მხოლოდ ის ფაქტი, რომ სარდური II-ს არ ულაშქრია დიახში და, შესაბამისად, დიახი არ არის ასახული მის წარწერაში, არადამაჯერებლად გვეჩვენება იმის ვარაუდისათვის, რომ ეს სამეფო გაანადგურა კულხა და, შესაბამისად, დაუმეზობლდა ურარტუს. ძველი აღმოსავლური წყაროები არ გვაწვდიან ინფორმაციას იმის შესახებ, როგორ განვითარდა დიახისა და კულხას სამეფოების ისტორია, მაგრამ, ვფიქრობთ, რომ ისინი სავარაუდოდ, როგორც ცალკეული პოლიტიკური ერთეულები ძვ. წ. VIII საუკუნის შემდეგ აღარ ჩანან საერთაშორისო პოლიტიკურ აპარატში. ვფიქრობთ, ამ ეთნოსთა მიგრაცია ხდება ჩრდილოეთით, სამხრეთ საქართველოსკენ, სადაც ეს ხალხი აგრძელებს ცხოვრებას და სწორედ ისინი უნდა მოვიხსნათ ქართველთა წინაპრებად. ამ კუთხით საფუძვლიანად გადასახედია აქამდე არსებული ქართულ სპეციალურ ლიტერატურაში დამკვიდრებული ისტორიული თვალსაზრისები.

კულხა

ეთნონიმ *კულხას* შესახებ ძალიან ცოტა ინფორმაცია მოგვეპოვება. იგი, სავარაუდოდ, მდებარეობდა *დიაუხის* დასავლეთით და მის შესახებ ცნობები ურარტუს მეფის *სარდური II*-ის (ძვ. წ. 764-735 წწ.) მმართველობის პერიოდიდან ჩნდება. გ. მელიქიშვილი *ტიგლათფილესარ I*--ის (ძვ. წ. 1114-1076) ტექსტში ნახსენებ ტოპონიმ *კილხის* აიგივებს *კულხასთან*,⁵¹ სავარაუდებელია, რომ *კულხა* მოგვიანო პერიოდის ბერძნული წყაროების *კოლხეთის სამეფო* უნდა იყოს.

როგორც ირკვევა, *სარდური*მ რამდენიმეჯერ ილაშქრა *კულხას* ქვეყნის წინააღმდეგ. ტექსტიდან გამომდინარე, იგი ემეზობლებოდა *ხუშანი/ხუშახლი*-ს, თავად ხუშახლი კი ერთ-ერთ ურარტულ წარწერაში ნახსენებია – *დიაუხთან* და *მაბახასთან* ერთად.

სარდური ახსენებს *კულხას* სამეფო ქალაქ – *ილდამუშას*, რომელიც სავარაუდოდ, უნდა ყოფილიყო, არტანუჯი, ხოლო *ქათარზა*, რომელიც *კულხას* სამეფოში შედიოდა, უნდა ყოფილიყო – *კლარჯეთი*. ვფიქრობთ, *კულხას* სამეფოს ლოკალიზაცია ემთხვევა მოგვიანო ხანის *კოლას* ტერიტორიას.

სარდურის ტექსტში *კულხა* ორჯერ მოიხსენიება:

„...გავემართე *კულხას* ქვეყნის წინააღმდეგ, ღვთაება ხალდის სიდიადით *ხანანი*, *ხუშახლის* ქვეყნის მეფე (თავის) ხალხთან (ერთად) წამოვტყვევენე, წამოვიყვანე (და) დავასახლე ჩემს ქვეყანაში.“

„...*(ასე)* ამბობს *სარდური*: გავემურე *კულხას* ქვეყნის წინააღმდეგ, მისი ... ქალაქები... *ილდამუშა*, *კულხელების* ქვეყნის მეფე მე...მის სამეფო ქალაქი, გამაგრებული, ბრძოლით დავიპყარი, გადავწვი, მოსახლეობა, *კულხას* ლაშქარი გავანადგურე. რკინის ბეჭედი დავამზადე. *ილდამუშაში* წარწერა დავდგი, ციხე-სიმაგრეები, ქალაქები გადავწვი, დავანგრე, ქვეყანა გავაჩანაგე, კაცები (და) ქალები გავრეკე.“

ამავე პერიოდის ბერძნულ ტექტებში იგივე სახელწოდება გვხვდება „*კოლხოსის*“ ფორმით.

⁵¹ Меликишвили Г., *Нулха*. Древний мир, Москва 1962.

სარდურის მუზარადი, მრმითაჟი

ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში აღიარებულია მოსაზრება, რომ კულხას სამეფო ჩრდილოეთიდან შემოჭრილმა კიმერიელების ტომებმა გაანადგურეს. ამის დასტურად მოჰყავთ ასურულ ტექსტში ნახსენები ფაქტი, რომ გიმრი-დ წოდებულმა ხალხმა ილაშქრა ურარტუს წინააღმდეგ. ტექსტებიდან გამომდინარე,

ახლო აღმოსავლეთის რუკა ძვ. წ. I ათასწლეულში

ამის მეტი ინფორმაცია არ მოგვეპოვება. ხოლო ის მოსაზრება, რომ კიბერჩელებმა განადგურეს კულხას სამეფო, არც ტექსტობრივად და არც არქეოლოგიურად არ დასტურდება.⁵⁸

⁵⁶ კვირკველია გ. კიმერიელების მიერ მეოტიდა-კოლხეთის გზის გამოყენების შესაძლებლობის საკითხისათვის, საქართველოს არქეოლოგიის საკითხები. თბილისი 1985, 111-122.

ბერძნული სამყარო და ქართველები

დროთა განმავლობაში ქართველურმა ტომებმა ჩრდილოეთით, ღრუვანდელი საქართველოს ტერიტორიაზე იწყეს გადასახლება. მომდევნო საუკუნეებში მათ განვითარებაზე დიდი გავლენა იქონია საერთაშორისო სარბიელზე მომხდარმა მოვლენებმა. ერთ-ერთი ასეთი მნიშვნელოვანი მოვლენა იყო ე.წ. „დიდი ბერძნული კოლონიზაცია“.

ძვ. წ. VIII-VII საუკუნეებიდან ბერძნებმა დიდი საკოლონიზაციო მოძრაობა წამოიწყეს. ბერძნული ქალაქ-სახელმწიფოები – პოლისები⁵⁹ ხმელთაშუა ზღვის აუზის რეგიონში სხვადასხვა ადგილას კოლონიებს აარსებდნენ და მათთან ვაჭრობდნენ. ქალაქს, რომელმაც ახალშენი დააარსა, ბერძნები დედაქალაქს, ანუ მეტროპოლიას უწოდებდნენ. კოლონიების ძირითადი ფუნქცია მეტროპოლიის საჭირო მასალითა და ნაწარმით უზრუნველყოფა იყო. მეცნიერები ამ პროცესს – ძვ. წ. VIII-VI საუკუნეებში ბერძნების მიერ კოლონიების დაარსებას – „დიდ ბერძნულ კოლონიზაციას“ უწოდებენ.

⁵⁹ პოლისი – ქალაქ-სახელმწიფოს თავისებური ტიპი, რომელიც ძველი საბერძნეთის ტერიტორიაზე ჩამოყალიბდა. თითოეული პოლისი დამოუკიდებელი სახელმწიფო იყო, რომელშიც ადგილობრივი, სხვა პოლისისგან განსხვავებული კანონები მოქმედებდა. პოლისები ძირითადად მთის ფერდობებზე იყო შეფენილი, და მათ მაღალი გალავანი იცავდა. გალავნის სიახლოვეს რიგითი მოქალაქეები და ხელოსნები ცხოვრობდნენ, ქალაქის ზედა ნაწილში კი აგებული იყო აკროპოლისი, ანუ ზედა ციხე. აკროპოლისში მოქალაქეები ხიფათის დროს აფარებდნენ თავს. პოლისის მოქალაქედ ის ითვლებოდა, ვინც მიწის ნაკვეთს ფლობდა.

დიდი ბერძნული კოლონიზაცია

კოლონიზაცია რამდენიმე მიმართულებით წარიმართა. ბერძნული ახალშენები გაჩნდა შავი ზღვის სანაპიროზეც. თავდაპირველად ბერძნები შავ ზღვას არასტუმართმოყვარედ მოიხსენიებდნენ, მაგრამ უცნობი სამყაროს გაცნობასა და ათვისებასთან ერთად არასტუმართმოყვარე ზღვა სტუმართმოყვარედ გადაიქცა. ბერძენი გეოგრაფი სტრაბონი⁶⁰ გადმოგვცემს: „მაშინ (ადრე) არ შეიძლებოდა ამ ზღვაზე ცურვა და იწოდებოდა „არასტუმართმოყვარედ“, მისი მღელვარებისა და ირგვლივ მცხოვრები ტომების ველურობის გამო. ეს ეხება განსაკუთრებით სკვითურ⁶¹ ტომებს, რომლებიც უცხოელებს სწირავდნენ მსხვერპლად... ხოლო

⁶⁰ სტრაბონი – ძველი ბერძენი გეოგრაფი და ისტორიკოსი, ძვ.წ. I-ახ.წ. I სს. მას ეკუთვნის თხზულება „გეოგრაფია“ (17 წიგნი).

⁶¹ სკვითები – ირანულენოვანი (ინდოევროპული) ტომები, რომლებიც ძვ.წ. VIII – ახ.წ. IV სს.-ში ჩრდილო შავიზღვისპირეთის სტეპებში დუნიადან დონამდე მოსახლეობდნენ. მათ ანტიკური ავტორები მოიხსენიებენ.

შემდეგ მას „სტუმართმოყვარე“ ეწოდა, რადგან იონელებმა⁶² სანაპირო ქალაქები ააგეს.“

შავი ზღვის სამხრეთ სანაპიროზე ბერძნებმა დააარსეს კერასუნტი, კოტიორა, ტრაპეზუნტი. კოლონიზაციის არეალი უფრო და უფრო ფართოვდებოდა. ახალშენები გაჩნდა აღმოსავლეთ სანაპიროზე, რომელსაც ბერძენი ავტორები – მოგზაურები, გეოგრაფები და ისტორიკოსები უკვე კოლხეთად მოიხსენიებენ. ამ პერიოდიდან სწორედ ისინი გვაწვდიან ცნობებს კოლხეთის შესახებ.

როგორ მიმდინარეობდა კოლონიზაცია? ბერძნული ხომალდები, სავარაუდოდ, თავდაპირველად მხოლოდ მცირე ხნით მიადგებოდნენ უცხო ნაპირებს ადგილობრივ მოსახლეობასთან ვაჭრობის მიზნით. თანდათან ის დასახლებები, სადაც ხომალდები მიცურავდა, იზრდებოდა დასავაჭრო ფაქტორიებად⁶³ გარდაიქმნებოდა. აქ სულ უფრო მეტი ადამიანი გადმოდის დასახლებულად. ხელოსნები სახელოსნოებსა და სახლებს აშენებდნენ. გაჩნდა ბაზრებიც – მოედნები, სადაც გასაყიდი მასალა და ნაწარმი გაჰქონდათ. მერე საცხოვრებლად დარჩნენ ბერძნებიც, რომლებიც, ალბათ, ხომალდის ჩამოსვლამდე ადგილობრივ ნაწარმს აგროვებდნენ და საჭირო რაოდენობით მეგლავურებს ახვედრებდნენ. აქ ცხოვრება მოსახერხებელი იყო ადგილობრივი ვაჭრებისთვისაც. ისინი ბერძნულ ნივთებს ყიდულობდნენ და ქვეყნის შიგნით, სანაპიროდან მოშორებულ დასახლებებში მიჰქონდათ გასაყიდად. შეიძლება ნაწილობრივ ასე წარმოვიდგინოთ პროცესი, თუმცა არც სხვა ვარიანტია გამორიცხული. შესაძლოა, ბერძნებმა თანდათან ხმელთაშუა და შავი ზღვის სანაპიროებზე მიწების მითაცება და იქ გალავანშემოვლებული ქალაქების აშენება დაიწყეს. კოლონიის უშიშროების დასაცავად მეტროპოლიიდან სამხედრო ფლოტს გზავნიდნენ. კოლონიის მოსახლეობა სწრაფად იზრდებოდა. საბერძნეთიდან გადმოსახლებულები სახელოსნოებს აწყობდნენ, ქალაქის გარშემო მიწას

⁶² იონელები – ერთ-ერთი ძველბერძნული ტომი, რომელიც მოსახლეობდა ატიკაზე და ეგეოსის ზღვის კუნძულებზე (ლეგოსისი, როდოსისა და თენედოსის გარდა). ძვ.წ. XI - IX სს. -ში მათ მცირე აზიის დასავლეთ სანაპიროს შუა ნაწილი აითვისეს, რის გამოც ეს ოლქი იონიად იწოდებოდა. შემდგომში მათ გააგრძელეს შავი და მარმარილოს ზღვების სანაპირო ზოლის კოლონიზაცია.

⁶³ ფაქტორია – უცხოელების მიერ დაარსებული სავაჭრო დასახლება.

ამუშავებდნენ, მესაქონლეობას მისდევდნენ, ქვეყნის სიღრმეში მცხოვრებ ადგილობრივ ტომებთან ვაჭრობდნენ, მათგან მონებს ყიდულობდნენ, ნაწილს კოლონიაში ტოვებდნენ, ნაწილს კი გასაყიდად მეტროპოლიაში აგზავნიდნენ. მაგალითად, ათენში აღმოჩენილ შავფიგურიან ჭურჭელზე – ჰიდრიაზე, რომელიც ძვ.წ. VI ს.-ით თარიღდება, არის ბერძნული წარწერა: „კოლხმა გამაკეთა“. მეორე წარწერა კი, ათენში აღმოჩენილ ამფორაზე, გვამცნობს: „ევქსითეოსმა გააკეთა, კოლხმა მოხატა“. მეცნიერები ფიქრობენ, რომ ისინი კოლხი მონები იყვნენ, რადგან საკუთარი სახელის გარეშე არიან წარწერაში მოხსენიებული.

კოლონიები იქცა ბერძნული საქონლის გასაღების ახალ ბაზრად, რაზეც არქეოლოგიაც მეტყველებს. თავის მხრივ, კოლონიებიდან საბერძნეთში შედიოდა დამატებითი ნედლეული, რაც მეტროპოლიის მზარდ ეკონომიკას ძლიერ სჭირდებოდა. ბერძნულ საქონელს შორის განსაკუთრებით იყო განთქმული ათენის ჭურჭელი, კორინთოს იარაღი, მილეტის ქსოვილები.

კოლონიზაციის არსს კარგად გამოხატავს ფსევდოქსენოფონტეს⁶⁴ ციტატა „ათენის პოლიტიიდან“:

„თუ რომელიმე ქალაქი მდიდარია გემთსაშენი ხე-ტყით, სად გაასაღებს იგი მას, თუ არ მიაღწევს შეთანხმებას იმასთან, ვინც ზღვაზე ბატონობს?... თუ რომელიმე ქალაქი მდიდარია რკინით, სპილენძით ან სელით, სად უნდა გაასაღოს, თუ ამაზე არ დაითანხმა ის, ვინც ზღვაზე ბატონობს? ხოლო გემები, რომ სწორედ ამისგან იქმნება. ერთისგან იღებს ხე-ტყეს, მეორისგან – რკინას, მესამისგან – სპილენძს, მეოთხისგან – სელს, მეხუთისგან – ცვილს, გარდა ამისა, ნებას არ დართავენ, ყოველივე ეს სხვა ადგილას გაიტანონ“.

კოლონიების ნაწილი მეტროპოლიაზე დამოკიდებული დარჩა, ნაწილი კი დროთა განმავლობაში დამოუკიდებელ ქალაქებად გადაიქცა.

⁶⁴ ფსევდოქსენოფონტე – ანონიმი ავტორი, რომელსაც, მეცნიერთა აზრით, მიეწერება თხზულება „ათენის პოლიტია“ (ათენელთა სახელმწიფო წყობილებისთვის). სახელი ნაწარმოებია ძვ.წ. V-IV სს.-ის ბერძენი ავტორის – ქსენოფონტეს სახელიდან, რადგან აღნიშნული თხზულება ძველ დროშივე შეცდომით ქსენოფონტეს ნაწარმოები ეგონათ. უკვე მოგვიანებით ანონიმ ავტორს ფსევდოქსენოფონტე უწოდეს.

საინტერესოა, კონკრეტულად რა აინტერესებდათ ბერძნებს კოლხეთში?

კოლხეთი, – სხვა ავტორებთან შედარებით, – დაწვრილებით აქვს აღწერილი სტრაბონს. იგი წერს:

„კოლხეთში მდინარეებს ჩამოაქვთ ოქრო, რასაც ბარბაროსები⁶⁵ დახვრეტილი ვარცლებითა და ტყავებით აგროვებენ. აქედან მომდინარეობს მითი ოქროსსაწმისიან ტყავზე. ...ქვეყანაში (კოლხეთში) კარგი მოსავალი იცის, გარდა თაფლისა (ეს მეტწილად მწარეა), და მოიპოვება ნავთსაშენი ყოველივე მასალა: რადგან იზრდება აქ მრავალი ტყე და მდინარეებითაც ჩამოიტანება, ამუშავებენ ბლომად სელს, კანაფს, ცვილსა და ფისს, ხოლო სელის დამუშავება განთქმულიც კი არის, ქვეყნის გარეთაც კი გააქვთ.“

ხე-ტყესთან ერთად სელი, კანაფი, ცვილი და ფისი ბერძნებს ხომალდების ასაგებად სჭირდებოდათ. სელით ვაჭრობა რომ კოლხებისთვის ტრადიციული იყო, ამას არაერთი მეცნიერი აღნიშნავს და დასტურად ჩვენს მიერ ზემოთ ხსენებული ძველი ბერძენი ისტორიკოსის, ჰეროდოტეს⁶⁶ ცნობას იშველიებენ.

ძვ. წ. V საუკუნეში ჰეროდოტე წერდა: „კოლხები... ეგვიპტელების მსგავსნი არიან. მხოლოდ კოლხები და ეგვიპტელები ამუშავებენ სელს ერთნაირად; ... კოლხურ სელს ელინები სარდონულს უწოდებენ, ეგვიპტიდან შემოსულს კი – ეგვიპტურს.“

სელისგან კოლხები ამზადებდნენ ნართს, ქსოვილს, ჩენჩოს კი საწვავად იყენებდნენ. სელის ქსოვილისგან იკერებოდა სამოსიც და განსხვავებული ნართისგან,

⁶⁵ ბარბაროსები – თავდაპირველად ბერძნები ბარბაროსებად მოიხსენიებდნენ ხალხებს, რომელთა ენა მათ არ ესმოდათ და არც მოსწონდათ, თუნდაც კეთილხიერების თვალსაზრისით. „ბარბაროს“ ბერძნული სიტყვაა და ითარგმნება „გაუგებრად მოლაყბის“ მნიშვნელობით. ამ დამოკიდებულებამ განაპირობა ტერმინის გადააზრება: დროთა განმავლობაში „ბარბაროსს“ უწოდებდნენ არა მხოლოდ სხვა ენაზე მოსაუბრეს, არამედ ყველა უხეშსა და უკულტურო ადამიანს. ელინისტურ ხანაში ბარბაროსებად მიიჩნევდნენ იმ ხალხებს, რომელნიც არ იყვნენ ზიარებულნი ბერძნულ კულტურას და ამდენად, კულტურული განვითარების უფრო დაბალ საფეხურზე მოიხსენიებოდნენ.

⁶⁶ ჰეროდოტე – ძველი ბერძენი ისტორიკოსი, ძვ.წ. V ს., „ისტორიის მამად“ წოდებული. მას ეკუთვნის თხზულება „ისტორია“, რომელშიც ბერძენ-სპარსელთა ომია აღწერილი.

შესაძლოა, – იალქნებიც.

შავიზღვისპირეთში ბერძნული კოლონიზაციის შესახებ სურათს ავსებს ბულგარულ-ამერიკული ექსპედიციის აღმოჩენაც. მართალია, ეს აღმოსავლეთ სანაპირო ზოლს არ ეხება, მაგრამ ყურადსაღებია ჩვენთვის საინტერესო საკითხის შესასწავლად.

ოკეანოლოგ რობერტ ბალარდის ხელმძღვანელობით მეცნიერთა ჯგუფმა ბულგარეთის სანაპიროდან რამდენიმე კილომეტრის დაშორებით ზღვის ფსკერზე 100 მეტრის სიღრმეზე იპოვა ხომალდი, რომელიც დაახლოებით 2400 წლის წინ ჩაიძირა. ხომალდი ამფორებით იყო დატვირთული. ეს ჭურჭელი ძირითადად თხევადი თუ ფხვიერი ნივთიერებების, ასევე კვების პროდუქტების გადასატანად გამოიყენებოდა. ერთ-ერთ ამფორაში კბილანა თევზის ფხები იყო შემორჩენილი. „როგორც ჩანს, ხომალდს შავი ზღვის კოლონიიდან სავაჭრო საქონელი საბერძნეთში გადაჰქონდა. ბერძნები შავ ზღვაზე დაცურავდნენ ოქროსა და თევზის გამო, – აცხადებს რობერტ ბალარდი, – ეგეოსის ზღვა მშვენიერია, მაგრამ სტერილური, მასში ძალიან ცოტა ზღვის ბიოპროდუქტია.“

მასაჩუსეტსის შტატის ოკეანოგრაფიის ინსტიტუტმა ჩაატარა გამოკვლევა, რომელმაც აჩვენა, რომ მეთევზეებმა კბილანა ძვ. წ. 488–226 წლების შუალედში დაიჭირეს. თავად ბერძენი ავტორები წერდნენ, რომ ისინი (ბერძნები) კბილანაზე ყირიმის ნახევარკუნძულთან თევზაობდნენ. კვლევამ ასევე აჩვენა, რომ ამფორები სინოპელი ხელოსნების ნახელავი იყო. ამის შემდეგ მეცნიერებმა დაასკვნეს, რომ ხომალდმა გემი სინოპის პორტიდან აიღო, შემდეგ ყირიმის ნახევარკუნძულზე დაიტივრთა და დასავლეთისკენ გაცურა, სადაც ჩაიძირა კიდევ დღევანდელი ბულგარეთის სანაპიროსთან. ექსპედიციის ხელმძღვანელის განცხადებით, „ისტორიკოსებს პირველად მიეცათ შესაძლებლობა, საკუთარი თვალით ენახათ მნიშვნელოვანი სავაჭრო პერიოდის ხომალდი, რომელთა შესახებ მანამდე მხოლოდ წერილობით წყაროებზე დაყრდნობით მსჯელობდნენ.“

საქართველოს შავი ზღვის აკვატორიაშიც, ნაპირიდან ათი კილომეტრის დაშორებით ერთ-ერთი თევზსაჭერი სეინერის ბადეს შემთხვევით ამოჰყვა ჩაძირული გემის ნაშთები, მაგრამ ისინი ხომალდის აღსადგენად საკმარისი არ აღმოჩნდა.

შავი ზღვის სანაპიროზე დაარსებული ბევრი კოლონიისთვის მეტროპოლიას მცირე

რე ამიის დასავლეთ სანაპიროზე მდებარე ქალაქი – მილეტი წარმოადგენდა. სწორედ მილეთს უკავშირდება კოლხეთის სანაპიროზეც ახალშენების დაარსება. ბერძნული წყაროები ასახელებენ დიოსკურიას, პითიუნტს, გიენოსს, ფაზისს. იმის მიუხედავად, რომ ამ ქალაქების მიახლოებითი მდებარეობა ცნობილია (დიოსკურია – სოხუმთან, პითიუნტი – ბიჭვინთასთან, გიენოსი – ოჩამჩირესთან, ფაზისი – ფოთთან) ვერ ხერხდება ზუსტი ლოკალიზაცია. ისინი არქეოლოგიურად შესწავლილი არ არის. შესაძლოა, მათი ნაწილი უკვე სანაპირო ზოლისა და ზღვის ქვეშ არის მოქცეული, ან საერთოდ მოშორებითაა საძებნი.

ბერძენი ანონიმი ავტორი „პერიპლუსში“ ფაზისის შესახებ მოგვითხრობს: „მდინარეში რომ შედიხარ, ფაზისის⁶⁷ მარცხნივ მდებარეობს მილეთელთა ელინური ქალაქი, რომელსაც ფაზისი ეწოდება... ამბობენ, აქ ჩამოდის სამოცი ტომი, სხვადასხვა ენაზე მოლაპარაკე. ამბობენ, მათ შორის ზოგნი არიან ბარბაროსები ინდოეთიდან და ბაქტრიიდან“⁶⁸. შედარებით გვიანდელია სხვა ავტორის – პომპონიუს მელას ცნობა ფაზისის შესახებ (ძვ. წ. I ს. „დედამიწის აღწერილობა“): „აქ არიან კოლხები, აქ ჩამოდის ფაზისი, აქვეა ამავე მდინარის სახელის მქონე, თემისტიგორე მილეთელის მიერ დაარსებული ქალაქი, აქაა ფრიქსეს⁶⁹ ტაძარი და კორომი⁷⁰, სახელგანთქმული ოქროს საწმისის შესახებ

⁶⁷ ფაზისი – ბერძნები ფასისს უწოდებდნენ რამდენიმე მდინარეს, მათ შორის რიონსა და ჭოროხსაც. ქართულ ისტორიოგრაფიაში მიღებულია, რომ ამ შემთხვევაში წყაროში მოხსენიებული ფაზისი მდინარე რიონის ძველი ბერძნული სახელწოდებაა. ბერძნები ასევე უწოდებდნენ მდინარის ნაპირთან მდებარე ქალაქსაც.

⁶⁸ ბაქტრია – ისტორიული ოლქი შუა აზიაში, მდინარე ამუდარიის ზედა წელზე. მოიცავდა თანამედროვე ავღანეთის ჩრდილოეთ და ცენტრალურ ნაწილს, უზბეკეთის სამხრეთ რეგიონებსა და ტაჯიკეთს.

⁶⁹ ფრიქსე – ძველ ბერძნულ მითოლოგიაში ორქომენის ან თესალიის მეფის ათამანტისა და მისი პირველი ცოლის – ღრუბლების ქალღმერთის ნეფელეს შვილი. როცა ათამანტის მეორე ცოლმა, ინომ ნეფელეს შვილების – ფრიქსესა და ჰელეს დალუპვა განიზრახა, ნეფელემ ისინი მფრინავ ოქროს ვერძზე შესვა. ვერძი გაფრინდა, მაგრამ ჰელემ თავი ვერ შეიმარა და ზღვაში ჩავარდა. ამ ზღვაში ჰელეს ზღვის – ჰელესპონტის (თანამედროვე დარდანელი) სახელი მიიღო. ფრიქსემ მიაღწია კოლხეთამდე, სადაც ვერძი მსხვერპლად შესწირა ზევსს და მისი ოქროს ტყავი (საწმისი) მუხაზე ჩამოკიდა.

⁷⁰ კორომი – ჭგუფად მდგარი ხეები, მცირე ტყე.

ძველი თქმულებით.“ ორივე წყაროდან ჩანს, რომ ქალაქი ფაზისი მდინარე ფაზისის ნაპირზე მდებარეობს, ზღვიდან მდინარეში შეცურვისას მარცხენა ნაპირზე. კიდევ უფრო დაწვრილებით ცნობებს გვაწვდის სტრაბონი: „ფაზისზე აღმა ცურვა შეიძლება შორაპანამდე, ამ სიმაგრეს შეუძლია დაიტიოს მთელი ქალაქის მოსახლეობა... ფაზისზე მდებარეობს მისი მოსახლე ქალაქი, კოლხთა სავაჭრო ადგილი, გარშემორტყმული მდინარით, ტბითა და ზღვით. აქედან ამისომდე⁷¹ და სინოპემდე⁷² არის რვა ან ცხრა დღის ზღვით სამგზავრო.“

არქეოლოგები გულდასმით ეძებდნენ ფოთის მიდამოებში ძველი ფაზისის კვალს, მაგრამ ჯერ-ჯერობით ვერ მიაგნეს. ზოგი მეცნიერი ფიქრობს, რომ თუ ფოთი ფაზისია, მაშინ ძვ. წ. VIII-VII საუკუნეებში მას ბერძნული კოლონიზაცია არ შეხებია. მაგრამ ფაზისი ხომ მილეტელებმა დაარსეს, ქალაქი თავად იყო დიდი ბერძნული კოლონიზაციის შედეგი, არქეოლოგია კი ამას არ ადასტურებს.

ფაზისის ადგილმდებარეობის შესახებ სხვადასხვა მოსაზრება არსებობს. ერთ-ერთის თანახმად, მისი სავარაუდო ადგილი პალიასტომის ტბის ფსკერია. ამ მოსაზრებას საფუძვლად დაედო პალიასტომის ტბის სანაპირო ზოლის ფარგლებში აღმოჩენილი არქეოლოგიური მასალა, თუმცა გეომორფოლოგიური კვლევა ეჭვქვეშ აყენებს ტბის ფსკერზე ქალაქის არსებობას.⁷³

ამან მეცნიერთა ნაწილი სხვა დასკვნამდე მიიყვანა, – რომ ფაზისი არა ფოთთან, არამედ სხვა რეგიონში უნდა ეძიონ, შეიძლება ჭოროხის შესართავთანაც კი, მით უმეტეს, რომ ბერძნები მდინარე ჭოროხსაც ფაზისად მოიხსენიებდნენ.

ბერძენ ისტორიკოსებსა და გეოგრაფებთან დიდ სავაჭრო ქალაქად დასახელებულია დიოსკურიაც. თუმცა მოგვიანებით პერიოდში მას წყაროებში იშვიათად

⁷¹ ამისო – ბერძნების მიერ ძვ.წ. VI ს.-ში დაარსებული ქალაქი შავი ზღვის სამხრეთ სანაპიროზე, თანამედროვე სამსუნი.

⁷² სინოპე – ბერძნების, მილეტელების მიერ ძვ.წ. VIII ს.-ში დაარსებული კოლონია შავი ზღვის სამხრეთ სანაპიროზე. ის ვაჭრობა-ხელოსნობის უმნიშვნელოვანეს ცენტრად მიიჩნეოდა შავიზღვისპირეთში.

⁷³ ზურაბ ჭანელიძე, ფაზისი. ჩაძირული ქალაქი, მითი თუ სინამდვილე. ჟურნალი ამირანი. XIX. 2008.

მოიხსენიებენ, ბოლოს კი საერთოდ ივიწყებენ. თითქოს ჩაიძირა და გაქრა ისტორიიდან. მეცნიერები მისი ადგილმდებარეობის დადგენას ძველ ავტორებთან დაცული ცნობების, რუკების, ლეგენდებისა და ლინგვისტური პარალელების საშუალებით ცდილობენ. ამ მონაცემების გათვალისწინებით, მეცნიერები დიოსკურიის ლოკალიზაციის რამდენიმე ვარიანტს განიხილავენ. ჯერ კიდევ 1712 წელს სოხუმში ჩავიდა ფრანგი მოგზაური დე ლა მორტე, რომელსაც ადგილობრივმა მოსახლეობამ რამდენიმე კოლონა (სვეტი), ქანდაკების დამახინჯებული თავი და მონეტა თუ მედალი წარწერით „დიოსკურიადა“ უჩვენა. 1874 წელს გერმანელმა არქეოლოგმა ბრუნმა ივარაუდა, რომ დიოსკურია ქალაქ სოხუმის რაიონში მდებარეობდა, თუმცა მან ვერ მიაკვლია ნაშთებს. ქალაქის მოსახლეობა ზღვის სანაპიროზე შტორმის შემდეგ ხშირად პოულობდა ანტიკური ხანის მონეტებს, მშენებლობის დროს კი სხვადასხვა ნივთებს. დღეისთვის მეცნიერებაში დამკვიდრებულია აზრი, რომ ძველი ქალაქის ნანგრევები სოხუმის ყურის ქვეშ არის მოქცეული.

ისტორიულ წყაროებში არ არის მოხსენიებული ქობულეთ-ფიჭვნარის დასახლება, სამაგიეროდ არქეოლოგია მოგვითხრობს, როგორ ცხოვრობდნენ ბერძნები და კოლხები ერთად; ასევე მოგვითხრობს აქ მცხოვრებთა სამეურნეო და სავაჭრო საქმიანობის შესახებ.

როგორც ჩანს, ძვ. წ. VI საუკუნიდან ფიჭვნარს მჭიდრო სავაჭრო ურთიერთობა უნდა ჰქონოდა საბერძნეთის იონურ ცენტრებთან, რომლებიც მოგვიანებით, ანუ ძვ. წ. მე-VI ს. ბოლოდან, საბერძნეთის მატერიკულმა ცენტრმა, ათენმა, ჩაანაცვლა.

ფიჭვნარის ნაქალაქარზე ერთმანეთის გვერდით აღმოჩნდა კოლხური თემისა და ბერძნული თემის ვრცელი სამაროვნები. ბერძენთა სამარხებსა და სააღაპო მოედნებზე დიდი რაოდენობით აღმოაჩინეს კერამიკა, სამკაულები, უცხოური მონეტები.

ზოგადად, სამაროვნები წარმოდგენას გვიქმნის ამა თუ იმ ხალხის დაკრძალვის წეს-ჩვეულების შესახებ. ბერძნებს დაკრძალვის ორი წესი ჰქონდათ – მიწაში დასაფლავება ან მიცვალებულის დაწვა – კრემაცია, რომლის შემდეგ ფერფლს დასაკრძალ ურნაში ათავსებდნენ, ურნას კი მიწაში მარხავდნენ ან აკლდამაში

ასვენებდნენ. ფიჭვნარში ელინები⁷⁴ მიცვალებულებს არ წვავდნენ.

ბერძნებს მიაჩნდათ, რომ მიცვალებულისთვის უნდა დაეტოვებინათ ყველა ის ნივთი, რომელიც მისთვის სიცოცხლეში ძვირფასი იყო, ან ის ნივთები, რომლებიც იმქვეყნიურ ცხოვრებაში გამოადგებოდა. მამაკაცებს ხშირად იარაღს ატანდნენ საფლავში, ქალებს კი – სამკაულს. ადამიანს გარდაცვალებისთანავე თვალებს უხუჭავდნენ, პირში მონეტას უდებდნენ, რადგან სჯეროდათ, რომ მონეტა გარდაცვლილს ქვესკნელის სამეფომდე მისალწევად დაჭირდებოდა. ბერძნების მითოლოგიური წარმოდგენებით, ამქვეყნიური სამყაროდან იმქვეყნიურში მიმავალ გზაზე ადამიანი გარდაცვალების შემდეგ ქვესკნელის სამეფოში ხვდებოდა. ღმერთი ჰერმესი გარდაცვლილთა სულებს მდინარე სტიქსამდე მიაცილებდა. მდინარეზე ქვესკნელის სამეფოს მენავე – ქარონი დაცურავდა ნავით და მიცვალებულთა სულები მდინარის მეორე ნაპირზე გადაჰყავდა. ქარონს ამ მომსახურებისთვის სულები თითო მონეტას უხდიდნენ. სწორედ ამიტომ უდებდნენ მიცვალებულს პირში მონეტას. მდინარის მეორე ნაპირიდან უკვე სულების სამყარო – ღმერთ ჰადესის სამფლობელო იწყებოდა, რომლის შესასვლელსაც სამთავა ძალლი, ცერბერი დარაჯობდა... და ამ ყველაფერზე, რა თქმა უნდა, არქეოლოგია არ საუბრობს. უბრალოდ, ბერძნებს წერილობით წყაროებში აქვთ ეს ამბები აღწერილი.

გარდაცვლილს სამგლოვიარო სარეცელზე აწვენდნენ და ხელში თაფლის კვერს უდებდნენ. სარეცელს მირტისა და ვაზის ფოთლებით რთავდნენ. მიცვალებულთან გამოსამშვიდობებლად მიდიოდა ყველა, ვისაც მასთან გამოთხოვება სურდა. ამ დროს მოტირლები, მოწვეული მომღერლები და ფლეიტაზე დამკვრელები სევდიან სიმღერებს – ელეგიებს ასრულებდნენ.

ოჯახის წევრები სამგლოვიარო – შავი ან ზოგან თეთრი – სამოსით იმოსებოდნენ. მიცვალებულს მეორე დღეს კრძალავდნენ. სამგლოვიარო პროცესია მას სასაფლაოზე მიაცილებდა, სადაც კვიპაროსის, თიხის ან ქვის განსასვენებელში აწვენდნენ.

⁷⁴ ელინები – ძველი საბერძნეთის (ელადის) მკვიდრნი; ასე უწოდებდნენ ბერძნები თავიანთ თავს. რომაელებმა ელინებს უწოდეს «გრეკო», რაც შემდეგ ევროპის სხვა ხალხებმაც შეითვისეს.

ბერძენი მწერალი ლუკიანე წერდა: „ის ცერემონიები, რომლებიც დაკრძალვას თან ახლავს – დატირება, გამოთხოვება და ა.შ., – ყველა ხალხისათვის საერთოა, მსგავსია, მაგრამ შემდგომ კი დაკრძალვა იმ ხალხისათვის დამახასიათებელი წეს-ჩვეულებებით ხდება – მაგ. ბერძენები მიცვალებულებს წვავენ, სპარსელები მიწაში მარხავენ, ინდუსები გამჭვირვალე საბურველში ახვევენ.“

წერილობითი ცნობები, რომლებიც აღწერდნენ ძველ კოლხეთში მიცვალებულთა დაკრძალვის წეს-ჩვეულებებს, არ მოგვეპოვება, მაგრამ ამ დანაკლისს ავსებს არქეოლოგია. აღმოჩენილია სხვადასხვა ტიპის სამარხები: ორმოსამარხები (როდესაც მიცვალებულს ამოთხრილ ორმოში კრძალავდნენ), ქვევრსამარხები (როდესაც მიცვალებულს შუაზე გადაჭრილ ქვევრში კრძალავდნენ, ქვევრის მეორე ნაწილს კი ზემოდან ახურავდნენ), აკლდამები, აგურისა და თიხის ფილებით ნაშენი საფლავები. სამარხებში ატანდნენ სხვადასხვა ნივთებს, რაც იმაზე მეტყველებს, რომ ძველ კოლხებს იმქვეყნიურ სამყაროზე ისეთივე წარმოდგენა ჰქონდათ, როგორც ძველ ბერძნებს და არა მარტო მათ, ზოგადად, ძველ სამყაროში ეს ტრადიცია თითქმის ყველა ხალხისთვის იყო დამახასიათებელი.

ბერძნული კოლონიზაციის პერიოდში გაჩნდა პირველი ფული – ლითონის მონეტა.

კაცობრიობის ისტორიაში პირველი მონეტები მცირე აზიის ბერძნულ ნაწილში ოქროთი მდიდარ ლიდიის სამეფოში მოჭრეს. ეს იყო ელექტრუმის, ანუ ოქროსა და ვერცხლის ნაერთისგან დამზადებული მონეტა, რომელიც მიმოქცევაში ძვ. წ. VII საუკუნის დასაწყისში გამოჩნდა. მონეტაზე გამოსახული იყო ლომი, რომელსაც ბრჭყალებით თხა ეჭირა.

ძვ. წ. 670 წელს ვერცხლის მონეტები მოჭრეს კუნძულ ეგინაზეც. ეგინურ მონეტებზე ზღვის კუ იყო გამოსახული. ამის შემდეგ მონეტების მოჭრის იდეა სწრაფად გავრცელდა, და საკუთარი ფულის მოჭრა სხვა ბერძნულმა პოლისებმაც დაიწყეს. მონეტებზე სხვადასხვა გამოსახულება (ძირითადად – ქალაქის სიმბოლოები, ან მფარველი ღვთაებების, მათთან დაკავშირებული წმინდა ცხოველისა თუ ფრინველის და სხვ. გამოსახულებები) იყო, მაგალითად, ათენის მონეტაზე – ბუ ან ზეთისხილის ყლორტი, კორინთოს მონეტაზე – პეგასი (ფრთოსანი მერანი), ეფესოს

ათენი მოჭრილი მონეტა

კლავდიუს ტეტრი

მონეტაზე – ფუტკარი და ა. შ. მონეტების მოჭრის უფლება პოლიტიკური სუვერენიტეტის მაჩვენებელ ერთ-ერთ ნიშნად გადაიქცა.

დაახლოებით ძვ. წ. VI საუკუნიდან საკუთარი ფულის მოჭრა კოლხეთშიც დაიწყო. ეს იყო ვერცხლის მონეტა (სწორედ ამიტომ მას მეცნიერები კოლხურ თეთრს უწოდებენ), რომელზეც ერთ მხარეს ადამიანის თავია გამოსახული, მეორეზე კი – ხარის, იშვიათად ლომის. თუმცა ვინ მოჭრა ეს მონეტა: ბერძენმა კოლონისტებმა თუ კოლხებმა? – აქ მეცნიერთა აზრი ორად გაიყო. ნაწილი ფულის მოჭრას ბერძენ კოლონისტებს მიაწერს, მაგრამ მეორე ნაწილი საკუთარ პოზიციას შემდეგი არგუმენტებით ამყარებს: კოლხური თეთრი გავრცელებულია დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე; აღმოჩენილი კოლხური თეთრის უდიდესი ნაწილი დასავლეთ საქართველოს შიდა რაიონებშია დაფიქსირებული და არა შავი ზღვის სანაპირო ნაწილში, გაცილებით შორს იმ ადგილებიდან, სადაც ბერძნული სავაჭრო ქალაქები იყო; ბერძნებს რომ მოეჭრათ ეს მონეტები, მათი გავრცელების არეალი გაცილებით ფართო იქნებოდა და ა.შ.

ასეა თუ ისე, დამკვიდრებული პოზიციით, ქართული ფულის ისტორია სწორედ ძვ. წ. VI საუკუნიდან, კოლხური თეთრის მოჭრით იწყება.

კოლონიები ელინური კულტურის გავრცელების ცენტრებად იქცა. ბერძნები, რომლებიც სამყაროს ყოფდნენ პრინციპით „ჩვენ და ბარბაროსები“ (ისინი, უცხოები, სხვები), თანდათან ბერძნული კულტურის არეალს აფართოვებდნენ, და ბარბაროსებიც ამ სივრცეში ექცეოდნენ. ეს ის ბუნებრივი პროცესი იყო, რომელიც ორი კულტურის შეხვედრას მოსდევს ხოლმე.

ცნება „ელინი“ ეთნიკური წარმომავლობის აღმნიშვნელი სულაც არ იყო. ელინად ითვლებოდა ის ადამიანი, რომელიც ბერძნულ ენაზე საუბრობდა, ბერძნულ ღმერთებს ცემდა თაყვანს და ბერძნული ცხოვრების წესს მისდევდა. ასე რომ, ეთნიკურად არაბერძნების ელინიზაციასთან ერთად ბერძნული სამყაროს საზღვრებიც ფართოვდებოდა.

თავი მესამე

აქემენიანური სამყარო და ქართველები

ქართველურ ტომთა განვითარება და ისტორია გარკვეულწილად განსაზღვრა ასევე ირანულმა ცივილიზაციამ.

ირანული ტომები – მიდიელები, სპარსელები, ბაქტრიელები, პართიელები და სხვ. – აზიის სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში ცხოვრობდნენ. მათ შორის განსაკუთრებით მიდიელები დაწინაურდნენ და უკვე ძვ. წ. VII საუკუნის 70-იან წლებში სახელმწიფოდ ჩამოყალიბდნენ.

ძვ. წ. 612 წელს მიდიის მეფე კიაქსარმა (ძვ. წ. 625-585 წწ.) ბაბილონთან ერთად ქალაქი ნინევია აიღო და ამით ასურეთის სახელმწიფომ არსებობა შეწყვიტა. მისი ჩრდილოეთ ნაწილი მიდიის შემადგენლობაში შევიდა. შემდგომში კიაქსარმა დაიპყრო ურარტუ, ხოლო ძვ. წ. 590 წელს კი მცირე აზიაში შეიჭრა. მცირე აზიაში მიდიას წინ აღუდგა ლიდიის ძლიერი სახელმწიფო. ომი ლიდიასთან ხუთ წელიწადს გრძელდებოდა, მაგრამ ძვ. წ. 585 წელს ერთ-ერთი ბრძოლის დროს მზის დაბნელება მოხდა, მოწინააღმდეგეები შეშინდნენ და ზავი დადეს. საზღვარი ლიდიასა და მიდიას შორის მდინარე ჰალისზე გაივლო. კიაქსარის დროს მიდიის სამეფომ ძლიერების მწვერვალს მიაღწია. მისი ტერიტორია მცირე აზიიდან თითქმის მდინარე ინდამდე იყო გადაჭიმული და მოიცავდა თანამედროვე ირანს, სომხეთის მთიანეთს, ჩრდილოეთ მესოპოტამიას და მცირე აზიის აღმოსავლეთ პროვინციებს. მიდიის დედაქალაქი იყო ეკბატანა (თან. ჰამადანი, ირანში).

კიქსარის შემდეგ ტახტზე მისი ძე – ასტიაგე ავიდა. ჰეროდოტე მოგვითხრობს, რომ ასტიაგეს ჰყავდა ასული მანდანე. მეფეს უწინასწარმეტყველეს, რომ მანდანეს შვილი მას ტახტს წაართმევდა და მიდიაში გაბატონდებოდა, ამიტომ, როცა მანდანეს გათხოვების დრო მოვიდა, მამამ ასული „თავის ღირსთაგან არვის მისცა ცოლად, არამედ მისცა სპარსელს“⁷⁵, რომელსაც ერქვა კამბიზესი. ასტიაგეს მიაჩნდა, რომ მას კარგი ოჯახი და თვნიერი ზნე ჰქონდა, მაგრამ მაინც უფრო დაბლა აყენებდა საშუალო მიდიელზე.⁷⁶

ჰეროდოტეს მიხედვით, სწორედ ამ ქორწინებიდან გაჩნდა კიროსი, რომელიც შემდეგ სპარსეთის მეფე გახდა. თუმცა არსებობს სხვა ვერსიაც, რომლის მიხედვითაც, კიროსს არ ჰქონდა სამეფო წარმომავლობა და ყმაწვილობა ასტიაგის კარზე გაატარა, შემდეგ კი მიდიის მეფეს დაუპირისპირდა და დაამარცხა.

ძვ.წ. 558 წელს კიროსი პარსის მეფე გახდა. ამის აღსანიშნავად ქალაქ პასარგადაში⁷⁷ რელიეფი გამოაკვეთინა. წარწერაში ის „აქემენიანთა“⁷⁸ დიდ მეფედ⁷⁹ იხსენიებოდა, ანუ კიროსი ამით აქემენიანთა საგვარეულოსადმი კუთვნილებას აღნიშნავდა. აქემენიანთა საგვარეულოში ის მეორე კიროსი იყო, ამიტომ ისტორიაში შევიდა როგორც კიროს მეორე დიდი.

ძვ. წ. 553 წელს კიროსმა მიდიის მეფის წინააღმდეგ აჯანყება დაიწყო. ომი სამ წელიწადს გაგრძელდა და ძვ. წ. 550 წელს სპარსელების სრული გამარჯვებით დასრულდა. კიროსმა მიდიის დედაქალაქი, ეკბატანა, აიღო და ის ერთ-ერთ სამეფო რეზიდენციად აქცია, თავი კი სპარსეთისა და მიდიის მეფედ გამოაცხადა. კიროსმა

⁷⁵ სპარსელები – ერთ-ერთი ირანული ტომი, რომელიც მიდიის სახელმწიფოს შემადგენლობაში შედიოდა ძვ.წ. VI ს. –დან. ოლქი, სადაც ისინი ცხოვრობდნენ, მიდიის სამხრეთში, სპარსეთის ყურესთან მდებარეობდა და ფარსი, ანუ პარსი, ეწოდებოდა (აქედან წარმოსდგა კიდევ სპარსელების სახელი). პარსის სათავეში მიდიელთა მორჩილი მეფეები იდგნენ.

⁷⁶ ჰეროდოტე, *ისტორია*, I წიგნი – კლიო, 107.

⁷⁷ პასარგადა – (სპარს. „პარსის ბალები“) ძველი ქალაქი პარსაში. კიროსმა ის საკუთარი სახელმწიფოს დედაქალაქად აქცია.

⁷⁸ აქემენიანები – საგვარეულოს სახელწოდებაა, ნაწარმოებია აქემენისგან, რომელიც სპარსული ტომების ბელადი იყო. სპარსეთში ის სამეფო საგვარეულოდ ითვლებოდა.

ძვ. წ. 545-539 წწ. – გააგრძელა ლაშქრობები აღმოსავლეთით და შუა აზიის ნაწილში დაიპყრო.

ძვ. წ. 539 – დაიპყრო ბაბილონი და თავი ბაბილონის მეფედ გამოაცხადა.

ძვ. წ. 530 – გადაწყვიტა, სახელმწიფოს ჩრდილო-აღმოსავლეთ საზღვრები გაემაგრებინა და იქ მცხოვრები მომთაბარე ტომები გაენადგურებინა. ამისათვის მან შუა აზიაში ილაშქრა, მაგრამ მდინარე ამუდარიის სანაპიროზე მომთაბარეებთან ბრძოლაში დაიღუპა.

ასე შეიქმნა აქემენიანთა უზარმაზარი იმპერია, რომელიც – საკუთრივ ირანის გარდა, ახლო აღმოსავლეთის მრავალ დაპყრობილ ქვეყანასაც აერთიანებდა.

აქემენიანთა სახელმწიფოს უმაღლესი ხელისუფალი იყო „შაჰინშაჰი“, ანუ „მეფეთ-მეფე“. სპარსეთის მეფეებს მიაჩნდათ, რომ „უზენაესმა ღმერთმა აპურამაზდამ (ირანელთა უზენაესი ღვთაება) უბოძა სპარსეთის მეფეებს დიდ მიწაზე, მრავალ ქვეყანასა და ენაზე, ზღვის იქით და აქეთ, მთასა და ბარზე, უდაბნოს აქეთ და იქით, მბრძანებლობა“. საკუთარ სახელმწიფოს ისინი „ქვეყნების ქვეყანას“ უწოდებდნენ.

აქემენიანთა სახელმწიფოს გაფართოება კიროსის მემკვიდრეების დროსაც გაგრძელდა. მისმა მემკვიდრემ, კამბიზმა (ძვ. წ. 530-522 წწ.) ეგვიპტე დაიპყრო, მომდევნო მეფემ, დარიოსმა (ძვ. წ. 522-486 წწ.) კი ისეთი სახელმწიფო სისტემა შექმნა, რომელმაც იმპერიის ორსაუკუნოვანი არსებობა განაპირობა.

დარიოსმა სახელმწიფო ტერიტორიულ-ადმინისტრაციულ ერთეულებად – 20 სატრაპიად დაყო. როგორც წესი, სატრაპიის საზღვრები ემთხვეოდა ძველი ქვეყნების სახელმწიფო და ეთნოგრაფიულ საზღვრებს (მაგ., ეგვიპტის, მიდიის, ელამის და ა. შ.). სატრაპიის ფარგლებში დამკვიდრებული იყო ისეთი შემთხვევებიც, როცა ესა თუ ის ქალაქი თვითმმართველობას, ავტონომიას ინარჩუნებდა (მაგ., ფინიკიური ქალაქები, ბერძნული ქალაქების ნაწილი). ასეთი ქალაქების საშინაო საქმეებში სპარსელები არ ერეოდნენ და ისინიც აქემენიანთა მომხრეებად რჩებოდნენ. სატრაპიის სათავეში მეფის მოხელეები – სატრაპები იდგნენ. სატრაპის თანამდებობა კიროსისა და კამბიზის დროსაც არსებობდა – სატრაპი ადგილობრივი მმართველის ფუნქციას ასრულებდა, რომელიც ერთდროულად ოლქში უმაღლესი სამო-

ქალაქი და სამხედრო პირი იყო. ძირითადად, სატრაპები ადგილობრივი წარჩინებულთა წოდებიდან ინიშნებოდნენ. დარიოსის დროს კი სატრაპებად, ძირითადად, სპარსელების დანიშვნა დაიწყო; მათ ადგილებზე უმაღლესი სამოქალაქო და სასამართლო ხელისუფლება ეპყრათ, კრებდნენ გადასახადებს, რომლებიც ოქროს, ვერცხლის, ხე-ტყის, სხვადასხვა პროდუქტებისა და საქონლისგან შედგებოდა. სატრაპიის ჯარის მთავარსარდალს მეფე პირადად ნიშნავდა. სატრაპები და მხედართმთავრები უშუალოდ ცენტრალურ ხელისუფლებას ემორჩილებოდნენ. მათ მუდმივად ამოწმებდა საიდუმლო პოლიცია.

დარიოსის რეფორმის შედეგად შეიქმნა დიდი ბიუროკრატიული აპარატი, რომელიც სამეფო კანცელარიიდან იმართებოდა. მეფის რეზიდენცია პერსეპოლისში იყო, მაგრამ სახელმწიფოს ადმინისტრაციულ ცენტრს ქალაქი სუზა წარმოადგენდა. სუზის გარდა, სხვა დიდ ქალაქებშიც – ბაბილონში, ეკბატანაში, მემფისსა და სხვა სატრაპიების დედაქალაქებშიც – არსებობდა კანცელარიები, სადაც სახელმწიფო მოხელეები ისხდნენ. მწერალთა უზარმაზარი შტატი ოფიციალურ დოკუმენტებს იწერდა. ყველა მოხელეს თვალყურს ადევნებდა უმაღლესი მოხელე – ხაზარაპეტი, რომელსაც იმავდროულად მეფის პირადი გვარდია „ათი ათასი უკვდავიც“ ემორჩილებოდა (გვარდია ამგვარად იმიტომ იწოდებოდა, რომ მათი რაოდენობა მუდამ უცვლელი იყო. რომელიმე მეომრის დაღუპვის შემთხვევაში, მის ადგილზე სწრაფად აყენებდნენ სხვა გამოცდილ მეომარს).

დარიოსმა ეკონომიკური რეფორმებიც გაატარა. მან იმპერიაში ფულის საერთო ერთეული შემოიღო. ეს იყო ოქროს „დარიკი“. ასევე იჭრებოდა ვერცხლის „სიკლი“. თავისი ღირებულებით ის 1/20 დარიკს უდრიდა. დარიკის მოჭრა მხოლოდ მეფეს შეეძლო, სიკლს კი სატრაპიებში (ძირითადად მცირე აზიაში) ჭრიდნენ. ვაჭრობის და კომუნიკაციის განსავითარებლად დარიოსმა მოაწესრიგა გზები, შექმნა მუდმივი საფოსტო სადგურები, რომლებიც ინფორმაციის სწრაფი გავრცელების საშუალებას იძლეოდა, და იმპერიის თვით ყველაზე შორეული პროვინციებიც კი აღარ რჩებოდა იზოლაციაში.

ახალმა სამონეტო და ადმინისტრაციულმა პოლიტიკამ ხელი შეუწყო საგადასახადო სისტემის მოწესრიგებას. მკაცრად იყო დადგენილი სატრაპიებში მოსახლეობის შემადგენლობა (თუ რომელი ხალხი იყო ამა თუ იმ სატრაპიაში გაერთიან-

პერსეპოლისი. ხალხთა მსვლელობა

ნებული) და გადასახადები. თავად სპარსელები გადასახადებისგან გათავისუფლებული იყვნენ. ისინი სახელმწიფო აპარატში, მეფის „უკვდავთა გვარდიასა“ და არმიაში მსახურობდნენ. სპარსული არისტოკრატიის წარმომადგენლები მსხვილი მიწათმფლობელებიც იყვნენ და საკუთარი მიწებიდან შემოსული შემოსავლებით ცხოვრობდნენ.

ასეთი იყო დარიოსის შექმნილი სახელმწიფო მართვის სისტემა.

შემორჩენილია დარიოსის წარწერები. ერთ-ერთი წარწერის შესავალში ის გვეუბნება:

„დიდმა ღმერთმა, აპურამაზდამ, რომელმაც ცა შექმნა, მიწა შექმნა, ადამიანი შექმნა, ადამიანისთვის კეთილგონიერება შექმნა, დარიოსი მეფედ გახადა და უდიდესი სამეფო უბოძა... მე ვარ დარიოსი, მეფე დიდი, მეფე მეფეთა, მეფე სპარსეთისა, მეფე ქვეყანათა, აქემენიანი.“

მეორე წარწერაში შემდეგს ამბობს: „აპურამაზდას ნებით, იმ ქვეყნებს, რომლებზეც ვმეფობდი სპარსეთთან ერთად, მე ვმართავდი. მათ ჩემთან ხარკი მოჰქონდათ; რასაც მე ვუბრძანებდი, იმას ასრულებდნენ; ჩემს კანონს აღასრულებდნენ“.

მეფედ კურთხევის ცერემონიალი დარიოსის დროიდან ქალაქ პერსეპოლისში იმართებოდა. აქ ხვდებოდნენ და ზეიმობდნენ ისინი ახალ წელს. წელიწადში რამდენჯერმე აქვე მობრუნდებოდნენ იმპერიის სხვადასხვა კუთხიდან ქვეშევრდომი მეფეები ძვირფას ძღვენს სპარსეთის მეფეთ მეფეს. დღესაც შემორჩა პერსეპოლისის სამეფო სასახლის კედლებზე გამოსახული იმპერიაში შემავალი „ხალხების მსვლელობა“. მათ „მეფეთ მეფისთვის“ ძვირფასი ძღვენი მოაქვთ: ოქრო და ვერცხლი, ძვირფასი ნაკეთობანი, აქლემები, ცხენები და საქონელი...

უძველეს დროში სპარსელები სხვადასხვა ღმერთებს სცემდნენ თაყვანს. ძვ. წ. VII-VI სს.-ში ზარათუშტრამ (ბერძნულად ზოროასტრმა) ჩამოაყალიბა მოძღვრება, რომელსაც შემდეგ ზოროასტრიზმი ეწოდა, და ის ირანელთა საერთო რელიგიად იქცა.

ზოროასტრიზმის მიხედვით, სამყაროში ორი ურთიერთსაპირისპირო საწყისს – სიკეთესა და ბოროტებას, სინათლესა და სიბნელეს, სიცოცხლესა და სიკვდილს – შორის მუდმივი ბრძოლა მიმდინარეობს. დადებით საწყისს ნათელი ღვთაება, აპურამაზდა განასახიერებს, უარყოფითს კი – ბნელი ღვთაება, აჰრიმანი. აპურამაზდას სახელის მიხედვით ამ რელიგიას მამდენანობასაც უწოდებენ, თუმცა ასევე მოიხსენიება როგორც ცეცხლთაყვანისმცემლობა.

ზოროასტრული მოძღვრების თანახმად, სინათლე მატერიალურ სამყაროში ღმერთის ხილული სახეა. ამიტომ მამდენანები, – როცა ისინი ღმერთს მიმართავენ, – პირით სინათლისკენ დგებიან. განსაკუთრებულ პატივს სცემენ ცეცხლს – როგორც ადამიანისთვის ყველაზე ხელმისაწვდომ და უმნიშვნელოვანესს, სინათლისა და სითბოს წყაროს. აქედან წარმოსდგა ზოროასტრიზმის შემდეგი სახელწოდება – „ცეცხლთაყვანისცემა“. ზოროასტრიზმში ცეცხლის გარდა, ასევე არანაკ-

ლებ მნიშვნელოვანია მზის სხივიც.

ირანელთა საერთო რელიგიად ზოროასტრიზმის გამოცხადება ქსერქსეს (ძვ. წ. 486-465 წწ.) სახელს უკავშირდება. ქსერქსემ უმნიშვნელოვანესი რელიგიური რეფორმა გაატარა. მან იმპერიაში მცხოვრები სხვადასხვა ხალხების ადგილობრივი ღვთაებები და კულტები აკრძალა და აპურამაზდას სავალდებულო თაყვანისცემა დააწესა.

ქსერქსეს წარწერა პერსეპოლისიდან გვამცნობს: „დიდებული ღმერთი აპურამაზდა, ვინც შექმნა ცა და მიწა, ადამიანი და ყოველი სიკეთე მისთვის, ვინც ქსერქსე მრავალი მეფის მბრძანებლად მაქცია, შემწედ გამიხდა, როდესაც ამიჯანყდნენ პროვინციები ჩემი გამეფების ჟამს. მე ისინი დავიმორჩილე. ამ მხარეებში დევებს⁸⁰ ეთაყვანებოდნენ. მე ავკრძალე მათი თაყვანისცემა, დავანგრეე მათი ტაძრები და ვუბრძანე აპურამაზდასთვის ... ეცათ თაყვანი.“

ქართველური ტომების ურთიერთობა ირანულ სამყაროსთან

სპარსეთის იმპერიის შემადგენლობაში შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთით მცხოვრები ქართველური ტომების ნაწილიც აღმოჩნდა. ბერძენი ისტორიკოსი, პეროდოტე მოგვითხრობს: „დარიოსმა საგამგებლოებს (სატრაპიებს) დაუწესა ხარკი, რომელიც მისთვის უნდა გადაეხადათ ცალკეული ხალხების მიხედვით; ხოლო ამ ცალკეულ ხალხებს მიაწერა მათი მეზობლებიც... საგამგებლოების მიხედვით ხარკის გადახდა მან ყოველწლიურად ასე განსაზღვრა: ის ხალხები,

⁸⁰ დევები – ზებუნებრივი არსება ირანულ, ქართულ, სომხურ, თურქულ და სხვა მითოლოგიებში. ამ შემთხვევაში ქსერქსე დევებში ძველ ღმერთებს გულისხმობს, რომლებსაც ირანელები აპურამაზდამდე ეთაყვანებოდნენ. შესაძლოა, რელიგიური პანთეონიდან მათი განდევნის შემდეგ იქცნენ ისინი უკვე ზებუნებრივ ბოროტ არსებებად.

ვისაც ხარკის ვერცხლით გადახდის დათქმა ჰქონდათ, ბაბილონური ტალანტის⁸¹ საზომით იხდიდნენ, ხოლო ვისაც – ოქროთი, ისინი ევბეურ ტალანტს იხდიდნენ... მათიენებს⁸², სასპერებს⁸³ და ალაროიდებს⁸⁴ დაწესებული ჰქონდათ 200 ტალანტი; მოსხები, ტიბარენები⁸⁵, მაკრონები⁸⁶, მოსინიკები⁸⁷ და მარები⁸⁸ 300 ტალანტს

⁸¹ ტალანტი – წონისა და ფულად-საანგარიშო ერთეული ძველ სამყაროში. ტალანტი, როგორც წონის ერთეული და ტერმინი, მესოპოტამიაში გაჩნდა. აქემენიანურ ირანში პროვინციები ხარკს ტალანტებით იხდიდნენ. ის, ვინც გადასახადს ვერცხლით იხდიდა, მის გადასახადს ბაბილონური ტალანტით ზომავდნენ, ხოლო ოქროს – ევბეურით. ბაბილონური ტალანტის წონა შეადგენდა 70 ევბეურ მინას. 19 სატრაპია ვერცხლით, შესაბამისად ბაბილონური ტალანტით იხდიდა, მეოცე კი ოქროს ქვიშას ევბეური ტალანტის შესაბამისად. პეროდოტეს ასევე მოჰყავს შესაბამისობა ბაბილონურ და ევბეურ ტალანტს შორის. 9880 ვერცხლის ბაბილონური ტალანტი 1 ოქროს ევბეური ტალანტის ტოლია. ბერძნული ტალანტის პროტოტიპი იყო ბაბილონური ტალანტი. მძიმე ტალანტი იწონიდა 60,4 კგ.-ს, ხოლო მსუბუქი – ორჯერ ნაკლებს.

⁸² მათიენები – ვანის ტბის დასავლეთით და ჩრდილო-დასავლეთით მოსახლე ტომი. ეთნიკურ იდენტიფიკაციაზე მეცნიერები განსხვავებულ მოსაზრებებს გამოთქვამენ. ერთ-ერთი ვერსიით, ხურიტული ტომია. მეცნიერები მათ სახელს ხურიტების მნიშვნელოვანი პოლიტიკური გაერთიანების სახელს – მითანს უკავშირებენ.

⁸³ სასპერები – ქართველური ტომი. პეროდოტეს მიხედვით, სასპერები კოლხიდასა და მიდიას შორის ცხოვრობდნენ. მეცნიერების აზრით, სასპერები იგივე იბერები არიან. გმელიქიშვილის აზრით, სასპერები იგივე ტაოხები არიან.

⁸⁴ ალაროიდები – ვანის ტბის ჩრდილოეთით მოსახლე ტომი. გმელიქიშვილის აზრით, ურარტული (ხურიტული) მოსახლეობაა. Меликишвили Г., К истории древней Грузии # Материалы к вопросу об этногенезе грузинского народа, Тбилиси, 1959.

⁸⁵ ტიბარენები – დასავლურ-ქართველური ტომი. მოსახლეობდა სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში კოტიორასა და პონტოს მთებს შორის.

⁸⁶ მაკრონები – დასავლურ-ქართველური, კონკრეტულად მეგრულ-ჭანური ტომი. სატომო სახელს მეცნიერები უკავშირებენ ეთნიკურ ტერმინს „მეგრელი“. ბერძენი ავტორის, ქსენოფონტეს მიხედვით, მოსახლეობდნენ ტრაპეზუნტსა და ზიგანადალს შორის – თ.ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები. თბილისი უნივერსიტეტის გამოცემლობა. 1976.

⁸⁷ მოსინიკები – დასავლურ-ქართველური ტომი. თ. ყაუხჩიშვილის აზრით, ჭანების თუ სვანების სახელის უძველესი ბერძნული ფორმა უნდა იყოს. იხ. ზევით გვ. 57. - ირაკლი.

⁸⁸ მარები – სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში, ჩრდილოეთ ანატოლიის მთებში, მაკრონებსა და მოსინიკებს შორის მცხოვრები ტომი.

იხდიდნენ... შემდეგ ხალხებს ხარკი არ ჰქონდათ დაწესებული, მაგრამ საჩუქრები კი მოჰქონდათ:.... კოლხებმა ნებაყოფლობით დაიწესეს საჩუქრები და ასევე მათმა მეზობლებმაც ვიდრე კავკასიის მთებამდე – ყოველ მეხუთე წელს გადაიხადონ 100 ყრმა და 100 ქალწული.“

წყაროში ჩამოთვლილი ტომები, მეცნიერთა აზრით, ქართველურ ტომებს განეკუთვნებიან.

ტიბარენები ცხოვრობდნენ ძველბერძნული კოლონიის კოტიორას (თან. ორდუ) რაიონში, მოსინიკები ტიბარენების აღმოსავლეთით, მაკრონები ტრაპეზუნტიასა და მის აღმოსავლეთით. მეცნიერებს მოსხებისა და მარების ლოკალიზაცია შედარებით უჭირთ.

ზოგადად, ანტიკურ სამყაროში ცნება „კოლხეთი“ და „კოლხები“ გამოიყენებოდა ფართო ტერიტორიისა (ჩრდილოეთის საზღვარი – კავკასიონის მთავარი ქედი, სამხრეთის – ტრაპიზონის მიდამოები) და ამ ტერიტორიაზე მცხოვრები ხალხის აღსანიშნავად, მაგრამ ეს სრულიადაც არ ნიშნავს, რომ მოცემულ ტერიტორიაზე ერთი ეთნიკური ჯგუფი ცხოვრობდა. კოლხები უფრო კრებითი სახელი იყო, და ის სხვადასხვა მონათესავე ტომებს აერთიანებდა. ამ შემთხვევაში, ჰეროდოტესთან, კოლხები ვიწრო მნიშვნელობით იხმარება და გარკვეულ პოლიტიკურ თუ ეთნიკურ გაერთიანებას აღნიშნავს.⁸⁹

ამ წყაროზე დაყრდნობით, გამოდის, რომ ქართველურ ტომთა ნაწილი აქემენიანური ირანის შემადგენლობაში აღმოჩნდა, კოლხები კი, მართალია, სატრაპიაში არ იყვნენ გაერთიანებული, მაგრამ ხარკს მაინც უხდიდნენ ირანელებს.

⁸⁹ Меликишвили Г., *И истории древней Грузии* # Материалы к вопросу об этногенезе грузинского народа, Тбилиси, 1959.

ქართველები ბერძენ-სპარსელთა ომში

ძვ. წ. 590 წელს ამ ორ სამყაროს შორის ომი დაიწყო. ბერძენ-სპარსელთა ომი მსოფლიო ისტორიაში განსხვავებული ცივილიზაციების – საზღვაოსა და სახმელეთოს – დაპირისპირების მაგალითად ითვლება. ზოგი მეცნიერი მას დასავლეთისა და აღმოსავლეთის, ევროპისა და აზიის პირველ კონფლიქტს უწოდებს. ბერძენმა ისტორიკოსმა, ჰეროდოტემ ამ ომს თავისი თხზულება „ისტორია“ მიუძღვნა.

ამ ორი სამყაროს დაპირისპირების მიზეზი ხმელთაშუა ზღვაზე გავლენის მოპოვება გახდა. ომი თითქმის ნახევარი საუკუნე მიმდინარეობდა და, ბუნებრივია, ბევრ სფეროზე მოახდენდა გავლენას, მათ შორის – ბერძნულ კოლონიზაციამც.

აისახებოდა თუ არა ეს კონფლიქტი ქართველურ ტომებზე? რასაკვირველია, აისახებოდა, და არც ის არის გასაკვირი, რომ ის ხალხები, რომლებიც აქემენიანთა იმპერიის შემადგენლობაში შედიოდნენ, გაერთიანებულ ირანულ არმიაშიც აღმოჩენილიყვნენ. ჰეროდოტე სპარსეთის მეფის ქსერქსეს ლაშქრობაში სხვა ხალხებთან ერთად ასახელებს ხალიბებს, მოსხებს, ტიბარენებს, მაკრონებს, მოსინიკებს, მარებს, კოლხებს, სასპერებსა და აღაროიდელებს. აღწერს ნაწილის შეჭრვილობასაც.

„ხალიბებს პატარა ფარები ჰქონდათ გამოუქნელი ხარის ტყავისა და თითოეულს ორი შუბი ეყრა... ხოლო თავზე ეხურათ სპილენძის მუზარადები. მუზარადებზე იყო სპილენძისაგან ნაკეთები ხარის ყურები და რქები; აქვე იყო ბიბილოც. მუხლებზე ძოწეულის ნატრები ჰქონდათ შემოხვეული.

მოსხებს თავზე ხის მუზარადები ეხურათ. პატარა ფარები და შუბები ჰქონდათ, ხოლო შუბის წვერები გრძელი იყო. ლაშქრობდნენ ტიბარენები, მაკრონები და მოსინიკები, რომლებიც მოსხებივით იყვნენ აღჭურვილი.

მარებს თავზე ადგილობრივი მოწნული მუზარადები ეხურათ; ეჭირათ ტყავის პატარა ფარები და ხელშუბები. ხოლო კოლხებს თავზე ხის მუზარადები ჰქონდათ, გამოუქნელი ტყავის პატარა ფარები, მოკლე შუბები... ესენი იყვნენ ხმელეთზე

მოლაშქრე ხალხები, რომლებიც ქმნიდნენ ქვეით ჯარს.⁹⁰

ქვეითი ლაშქარი ძირითადად სპარსელების დაპყრობილი ხალხებითა და მოხარკე ქვეყნებიდან გამოგზავნილი მეომრებით იყო დაკომპლექტებული.

ბერძენ-სპარსელთა ომი ბერძნების გამარჯვებით დასრულდა ძვ. წ. 449 წელს კალიასის ზავით. ზავის პირობების თანახმად, მცირე აზიის ყველა ბერძნულმა ქალაქმა ირანის შემადგენლობაში ავტონომიური მმართველობის უფლება მიიღო; სპარსელებს აეკრძალათ ეგეოსის ზღვაში ნაოსნობა მცირე აზიის სანაპიროდან სამი დღის საცალზე.

ქართველები ბერძენ-სპარსელთა ომის შემდეგ

ომი დასრულდა, მაგრამ საბერძნეთში მშვიდობას არ დაუსადგურებია. ბერძენ-სპარსელთა ომის დროს შეიქმნა ათენის საზღვაო კავშირი⁹¹, რომელმაც ომის შემდეგაც გააგრძელა არსებობა. ათენმა მოხერხებულად გამოიყენა საზღვაო კავშირი და ბერძნულ სამყაროში ყველაზე ძლიერ ქალაქ-სახელმწიფოდ გადაიქცა, რაც მიუღებელი აღმოჩნდა სპარტისთვის. სპარტას, თავის მხრივ, ჯერ

⁹⁰ ჰეროდოტე, *ისტორია*, წიგნი VII – პოლიმნია, 76, 78–79. თბილისი. 1976

⁹¹ ათენის საზღვაო კავშირი – ძვ.წ. V ს.-ის 70–80-იან წლებში ათენის ინიციატივით სპარსელებთან ბრძოლისთვის შექმნილი ბერძნული პოლისების გაერთიანება. გაერთიანებაში შემაგალი პოლისები თანხმდებოდნენ ომში ერთობლივ მოქმედებაზე, ჰქონდათ საერთო ხაზინა.

ფორმალურად კავშირი ორასამდე დამოუკიდებელ და თანასწორუფლებიან პოლისს აერთიანებდა, მაგრამ, რადგან ათენის ფლოტი დანარჩენებთან შედარებით უპირატესობას ფლობდა, კავშირში მას წამყვანი მდგომარეობა ეკავა. საზღვაო კავშირის ხაზინა, კუნძულ დელოსიდან ათენში გადატანის შემდეგ, მთლიანად ათენელთა ხელში აღმოჩნდა. გაერთიანება საზღვაო სახელმწიფოდ გადაიქცა, რომლის სათავეშიც ათენი იდგა.

კიდევ ომამდე ჰქონდა შექმნილი პელოპონესის კავშირი⁹² (ამ კავშირის წევრი სახელმწიფოები ათენის საზღვაო კავშირში არ შედიოდნენ), რომელსაც ასევე საბერძნეთში პირველობაზე ჰქონდა პრეტენზია. ეს დაპირისპირება საბოლოოდ ომში გადაიზარდა და ისტორიაში პელოპონესის ომების სახელითაა შესული. ომში ათენი დამარცხდა და პელოპონესის კავშირში შევიდა.

ომებმა საბერძნეთში პოლისური საზოგადოების კრიზისი გამოიწვია. ქალაქ-სახელმწიფოებმა კოლონიებზე გავლენა ველარ შეინარჩუნეს. ეგეოსის ზღვის აუზი და მცირე აზია სპარსეთის ხელში აღმოჩნდა. სპარტელი და სხვა ბერძენი მეომრები იძულებული გახდნენ, სპარსელ და ეგვიპტელ მეფეებთან დაქირავებული მეომრების რანგში ემსახურათ. ომი მათი პროფესიული საქმიანობა იყო.

ერთ-ერთი ასეთი სამხედრო ოპერაცია, რომელშიც დაქირავებული ბერძენი მეომრები მონაწილეობდნენ, ირანში შიდა დაპირისპირება იყო. მეფეს, არტაქსერქსეს⁹³ საკუთარი ძმა, კიროსი, აუჯანყდა.

კიროსი დიდ ლაშქრობას ამზადებდა არტაქსერქსეს წინააღმდეგ, და მან ბერძენი მეომრებიც დაიქირავა. ბრძოლაში ბერძნულ შენაერთებთან ერთად მონაწილეობდა ქსენოფონტეც⁹⁴. ბრძოლის დროს კიროსი მოკლეს და ბერძნულმა ჯარმა სამშობლოში დაბრუნება გადაწყვიტა. ბერძნებმა თავის მეთაურად

⁹² პელოპონესის კავშირი – სპარტის მეთაურობით საბერძნეთის სამხრეთ რეგიონის – პელოპონესის ქალაქ-სახელმწიფოთა გაერთიანება. კავშირი ძვ.წ. VI ს.-ის შუა ხანებში შეიქმნა. სპარტამ გაერთიანების შექმნით მოკავშირეები გაიჩინა, კავშირში შესულ პოლისებს კი, თავის მხრივ, საგარეო საფრთხის შემთხვევაში სპარტის მხარდაჭერის იმედი ჰქონდათ. სპარტა იწვევდა კავშირის კრებას. განიხილებოდა და ხმის უმრავლესობით წყდებოდა ომისა და ზავის საკითხები. საჭიროების შემთხვევაში მოკავშირეებს გამოჰყავდათ გარკვეული რაოდენობის სამხედრო ძალა, ჯარს სპარტელები ხელმძღვანელობდნენ. პელოპონესის კავშირმა ძვ.წ. IV ს.-მდე იარსება.

⁹³ არტაქსერქსე II – აქემენიანთა ირანის მეფე ძვ.წ. 404-359 წწ. დარიოს II-ის ძე.

⁹⁴ ქსენოფონტე – ბერძენი ისტორიკოსი (ძვ.წ. 435/31-355 წწ.), მხედართმთავარი და პოლიტიკური მოღვაწე. პელოპონესის ომების დროს ის ათენში ცხოვრობდა. ომის დასრულების შემდეგ მას სამხედრო სამსახური შესთავაზეს სპარსელი უფლისწულის, კიროს უმცროსის კარზე და ისიც დათანხმდა. საბერძნეთში დაბრუნების შემდეგ მან ლიტერატურული მოღვაწეობა დაიწყო და არაერთი მნიშვნელოვანი ნაწარმოები დაწერა. მაგ., „ანაბასისი“, „საბერძნეთის ისტორია“, „კიროპედია“ და სხვ.

ქსენოფონტე აირჩიეს. მათ ბრძოლით გაიკაფეს გზა და მცირე აზიის გავლით მიაღწენ შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთ სანაპიროს.

მოგვიანებით ქსენოფონტემ დაწერა ისტორიულ თხზულება „ანაბასისი“, სადაც ბევრ სხვა ამბავთან ერთად, მოთხრობილი იყო, თუ როგორ გადალახეს ბერძენმა მეომრებმა შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთი სანაპირო, სადაც იმ დროს სხვადასხვა ქართველური ტომები ცხოვრობდნენ. აქედან ბერძნები თრაკიაში⁹⁵ გადავიდნენ და საბერძნეთში დაბრუნდნენ.

ქსენოფონტე შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთ სანაპიროზე ასახელებს შემდეგ ტომებს: კარდუხებს⁹⁶, ტაოხებს⁹⁷, ხალიბებს, ხალდებს⁹⁸, ფასიანებს⁹⁹, სკვითი-

⁹⁵ თრაკია – ისტორიულ-გეოგრაფიული ოლქი ბალკანეთის აღმოსავლეთში. მოიცავდა თანამედროვე სამხრეთ ბულგარეთის, ჩრდილოეთ საბერძნეთისა და თურქეთის ტერიტორიას.

⁹⁶ კარდუხები – ქართველური ტომი, რომლის სახელს ივ. ჯავახიშვილი უკავშირებდა „ქართულებს“ სახელწოდებას. მათი განსახლების საზღვრებია: ჩრდილოეთით მდ. კენტრიკზე (თანამედროვე ბოტან-ჩაი), დასავლეთით მდ. ტიგროსზე, სამხრეთით ქ. ჯიზრეს მიდამოებში (თანამედროვე ქურთისტანის მთიანეთის დასავლეთ ნაწილში). – თ.ყაუხჩიშვილი, საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები.

⁹⁷ ტაოხები – ქართველური ტომი, რომელიც მოსახლეობდა მდინარე ჭოროხის სათავეებთან, ოლთისის ოლქში. იხ. ზემოთ გვ. 60.

⁹⁸ ხალდები – დასავლურ-ქართველური ტომი. ცხოვრობდნენ შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთ სანაპიროზე. ზოგი ავტორი ხალიბებსა და ხალდებს აიგივებს. აღნიშნულ ავტორებთან „ხალდი“ შესატყვისია „ხალიბის“. სომხურ წყაროებში ხალდის ქვეყანა „ხალტიქის“ სახელწოდებით იხსენიება. „ხალდი“ სომხურად დასავლეთ ქართული ტომების – ჭანების სახელი იყო. VII საუკუნის სომხური გეოგრაფიის მიხედვით ჭანეთი არის ხალტიქი (ხალდები). ამრიგად ამ დროს „ხალტ“, „ხალდ“ იმ ეთნიკური ჯგუფის სომხური სახელწოდებაა, რომელიც ქართულ-ბერძნულ სამყაროში ცნობილი იყო ჭანების – სანების სახელით. სახელწოდება ხალდები დიდხანს შემორჩა სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ტერიტორიაზე, აქ მდებარეობდა ბიზანტიური პროვინცია (თეში) „ხალდია“. – მინაძე. ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია. ტ.11. 1987. იხ. ზემოთ გვ. 51.

⁹⁹ ფასიანები – ქართველური ტომი. ტომის სახელწოდება დაკავშირებულია ფასისთან. ქსენოფონტე ორ ტომს თუ დასახლებას უწოდებს ამ სახელს – ერთს მოსახლეს ფასის-არაქსთან და მეორეს – მოსახლეს ფასის-რიონთან. ორივე დაკავშირებულია კოლხებთან. ფასის-არაქსის „ფასიანები“ ბასიანის აუზში ცხოვრობენ, ფასის-რიონისა კი – რიონთან. – ყაუხჩიშვილი თ., საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები, 1976.

ნებს¹⁰⁰, მაკრონებს, კოლხებს, დრილებს¹⁰¹, მოსინიკებს, ტიბარენებს, ჰესპერიტებს¹⁰², კოიტებს¹⁰³.

აი, როგორ წარმოადგინა ქსენოფონტემ ეს ტომები:

„ბერძნები მოსინიკების საზღვარს მიუახლოვდნენ. იქ გაჩერდნენ და მოსინიკებს ელჩი გაუგზავნეს შეკითხვით – როგორ უნდა გაეგვოთ მათი ქვეყანა, როგორც სტუმართმოყვარე თუ როგორც მტრული. მოსინიკებმა შემოთვალეს, რომ თავის მიწაზე ბერძნების გატარებას არ აპირებდნენ. როგორც ჩანს, იმედოვნებდნენ, რომ მათი მიუდგომელი, გამაგრებული დასახლებები ბერძნებისთვის ძნელად გადასალახავი იქნებოდა. მაშინ ელჩმა, რომელიც კარგად იცნობდა იქაურობას, თქვა: ამ მთის იქით მოსინიკების მეორე ტომი ცხოვრობს. ისინი ამ მოსინიკებს ემტერებიან. ბერძნებმა გადაწყვიტეს, ჩუმად დაკავშირებოდნენ მთისიქითა მოსინიკებს და მათთვის კავშირი შეეთავაზებინათ. ელჩი ახლა მათკენ გაეშურა და იმ მოსინიკების მეთაურებთან ერთად დაბრუნდა. ქსენოფონტემ მეთაურებს მიმართა, და რადგან მოსინიკებმა ბერძნული არ იცოდნენ, ელჩი უთარგმნიდა მათ ქსენოფონტეს შემდეგ სიტყვებს: მოსინიკებო, ჩვენ ხომალდების გარეშე ვართ და ეს მიწა ფეხით უნდა გადავიაროთ. მაგრამ გზას გვიღობავენ ის მოსინიკები, რომლებიც, როგორც გავიგეთ, თქვენი მტრები არიან. თუ თქვენ გსურთ, გახდით ჩვე-

¹⁰⁰ სკვითინები – ეთნიკურ-პოლიტიკური გაერთიანება, რომლის სახელი დაკავშირებულია მეგრულ-ჭანურ „შკვითან“, ანუ შვიდ სოფელთან. მათ ტერიტორიაზე მდებარეობს ქალაქი გვიმნიახი (სავარაუდოდ მმართველის რეზიდენცია). ეს ქალაქი ივარაუდება თანამედროვე დაბა ვალახორთან (ქ. ბაიბურთიდან დაახლოებით 20 კმ-ის დაშორებით) – თ.ყაუხჩიშვილი, იქვე.

¹⁰¹ დრილები – მიჩნეულია დასავლეთ ქართველურ ტომად. მოსახლეობდნენ მდ. ხარშუტის ხეობაში, კოლხების სამხრეთით.

¹⁰² ჰესპერიტები – ამ ტომს მხოლოდ ქსენოფონტე ახსენებს. სავარაუდოდ, ისინი ცხოვრობდნენ ფასიანების სამხრეთით, მდ. ტიგროსის სათავეებთან.

¹⁰³ კოიტები – დასავლურ-ქართველური ტომი, რომელიც იხსენიება კოლხებთან, მოსინიკებთან და ტიბარენებთან ერთად. მათ შესახებ აზრთა სხვადასხვაობა არსებობს. ზოგი მათ მცირეაზიულ ტომად მიიჩნევს, თ.ყაუხჩიშვილის აზრით კი, ამ ტომის სახელს იგივე ძირი აქვს, რაც ქუთაისს. სხვაგან ამ ტომის სახელი აღარ ჩანს და მკვლევარი ამას სხვა ქართველ ტომებთან ასიმილაციით ხსნის. – თ.ყაუხჩიშვილი, საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები.

ნი მოკავშირეები. მაშინ მათ სამაგიეროს მიუზღავთ ყველა წყენისთვის, რაც კი ოდესმე მოუყენებიათ თქვენთვის. შეიძლება, მათი ტომი დაიმორჩილოთ კიდეც. მაგრამ თუ უარს იტყვით ჩვენს წინადადებაზე, დაფიქრდით, საიდან მოვა აქ სხვა დროს ასეთი დამხმარე სამხედრო ძალა.

ამაზე მოსინიკების მთავარმა (ბელადმა) უპასუხა, რომ თანახმა იყო, წინადადება მიეღო და ბერძნებთან კავშირი შეეკრა. ქსენოფონტემ მოსინიკებს ჰკითხა: როგორ შეგვიძლია ჩვენ ერთმანეთის დახმარება? მათ უპასუხეს: ჩვენ შეგვიძლია საერთო მტერს სხვადასხვა მხრიდან ერთდროულად შევუტოთ: ჩვენ მთის გაღმა მხრიდან, თქვენ კი – აქედან. თან ნავებით კაცებს გამოგიგზავნით, რომლებიც გზის გაგნებაში დაგეხმარებიან. ამის შემდეგ ორივე მხარემ ერთმანეთს მოკავშირეობა შეჰფიცა, და მოსინიკების მეთაურები წავიდნენ.

შემდეგ დღეს მოსინიკები 300 ნავით მოცურდნენ ზღვის ნაპირას. ნავებში სამ-სამი კაცი იჯდა. თითოეული ნავიდან ორი კაცი გადმოდიოდა ნაპირზე, ერთი კი ნავში რჩებოდა. გადმოსულები რიგებად ეწყობოდნენ. მოსინიკებს მარცხენა ხელში ტყავგადაკრული ფარი ეჭირათ, მარჯვენაში კი – გრძელი შუბი, ტანზე მუხლამდე ქიტონი¹⁰⁴ ეცვათ, თავზე კი შუაში წაწვეტებული ტყავის მუზარადები ეხურათ. მეომრებს, შუბის გარდა, რკინის მახვილებიც ჰქონდათ. ნაპირზე გადმოსვლის შემდეგ ერთ-ერთმა მათგანმა სიმღერა წამოიწყო და ყველანი წინისაკენ დაიძრნენ, თან სიმღერას უწყობდნენ ფეხს. მოსინიკები ბერძენ მეომრებს გაუსწორდნენ და პირდაპირ იმ დასახლებისკენ გაეშურნენ, რომელიც შედარებით იოლად ასაღები ჩანდა. ეს დასახლება მთის ფერდობზე მდებარეობდა, მთის წვერზე კი მოსინიკების მთავარი ქალაქი იყო განლაგებული. ქალაქის შუაგულში გამაგრებული ბორცვი ამაღლებულიყო. სწორედ ამ ქალაქის გამო ებრძოდნენ მოსინიკები ერთმანეთს. ვინც ქალაქს ფლობდა, ის ყველა მოსინიკის მთავრად, ბატონად ითვლებოდა. მოსინიკების ის ტომი, რომელიც ბერძნებს ეხმარებოდა, თვლიდა, რომ მოსინიკების მეორე ტომმა საერთო ქალაქი უკანონოდ, ძალით მიისაკუთრა.

იმ დღეს მოსინიკებმა და ბერძნებმა დასახლების აღება ვერ შეძლეს; რადგან რო-

¹⁰⁴ ქიტონი – ძველ საბერძნეთში: მიტკლის ან ხელის გრძელი პერანგი

ცა დასახლებას მიუახლოვდნენ, დასახლების დამცველი მოსინიკები გამოვიდნენ, თავდამსხმელების ნაწილი დახოცეს და დანარჩენები უკუაქციეს... ბერძნებმა და მთისიქითა მოსინიკებმა მეორე დღეს ისევ შეუტეს დასახლებას. ისევ გამოვიდნენ თავიანთი სახლის დასაცავად ადგილობრივი მოსინიკები, რომლებიც ფერდობზე დიდი ქვების დაგორებით ცდილობდნენ მომხვდურთან გამკლავებას, მაგრამ ბერძნებმა და ბერძნების მომხრე მოსინიკებმა მათ ისრები დაუშინეს. მალე ბერძნებმა დასახლება აიღეს. იქ მცხოვრები მოსინიკები კი მთის წვერისკენ გაიქცნენ. ბერძნები და დანარჩენი მოსინიკებიც მიჰყვნენ მათ. მთაზე ასულები მთავარი ქალაქის სახლებთან აღმოჩნდნენ. ქალაქის დამცველებმა ბრძოლა გამართეს: მოსულ მტერს ხელცულებს ესროდნენ, ვისაც ხელცული არ ჰქონდა, – სქელსა და გრძელ შუბს. მაგრამ ბერძნები მაინც წინ მიიწევდნენ. მაშინ ქალაქის მცხოვრებლებმა დატოვეს ქალაქი და გაიქცნენ. გაქცევის წინ კი ცეცხლი წაუკიდეს სახლებს. ქალაქის მთავარმა, რომელიც ყველაზე მაღალ ადგილას აშენებულ ხის კოშკში იჯდა, გაქცევა არ მოისურვა და დაიწვა.

ბერძნებმა მოსინიკების სხვა გამაგრებული დასახლებებიც აიღეს. სახლებში მათ პურის დიდი მარაგი ხვდებოდათ, დიდ ქილებში (ამფორებში) – დელფინის დამარილებული ხორცი, სხვადასხვა ჭურჭელში – დელფინის ქონი, წაბლი, რომელსაც საკვების საკმაზად იყენებდნენ და პურის გამოსაცხოზადაც. მოსინიკებს ღვინოც ჰქონდათ, რომელიც ბერძნებს მუავე ერჩენათ, მაგრამ წყალგარეული უკვე სასიამოვნო დასალევი იყო.

მოსინიკების ქვეყანაში მაღალი მწვერვალები და ღრმა ხეობებია. დასახლებები ერთმანეთთან ახლოს მდებარეობს. ზოგი დიდია, ზოგიც – შედარებით მომცრო. ერთი დასახლებიდან მეორეში ხმას გააგონებს ადამიანი, და მოსინიკებიც გადაძახილით ურთიერთობენ ერთმანეთთან.

ბერძნებმა მოსინიკების ქვეყანაში რვა გადასასვლელი გადაიარეს და ხალიბებთან მივიდნენ. ხალიბების ტომი მცირერიცხოვანია. ისინი მოსინიკებს ემორჩილებიან. თავს ძირითადად რკინის მოპოვებითა და დამუშავებით ირჩენენ. ხალიბების შემდეგ ტიბარენები ცხოვრობენ. მათი ქვეყანა დაბლობშია. არცთუ ძლიერად

გამაგრებული დასახლებები ზღვის სანაპიროზე მდებარეობს.¹⁰⁵

ქსენოფონტე მეტ-ნაკლებად ყველა ტომზე გვაწვდის ინფორმაციას.

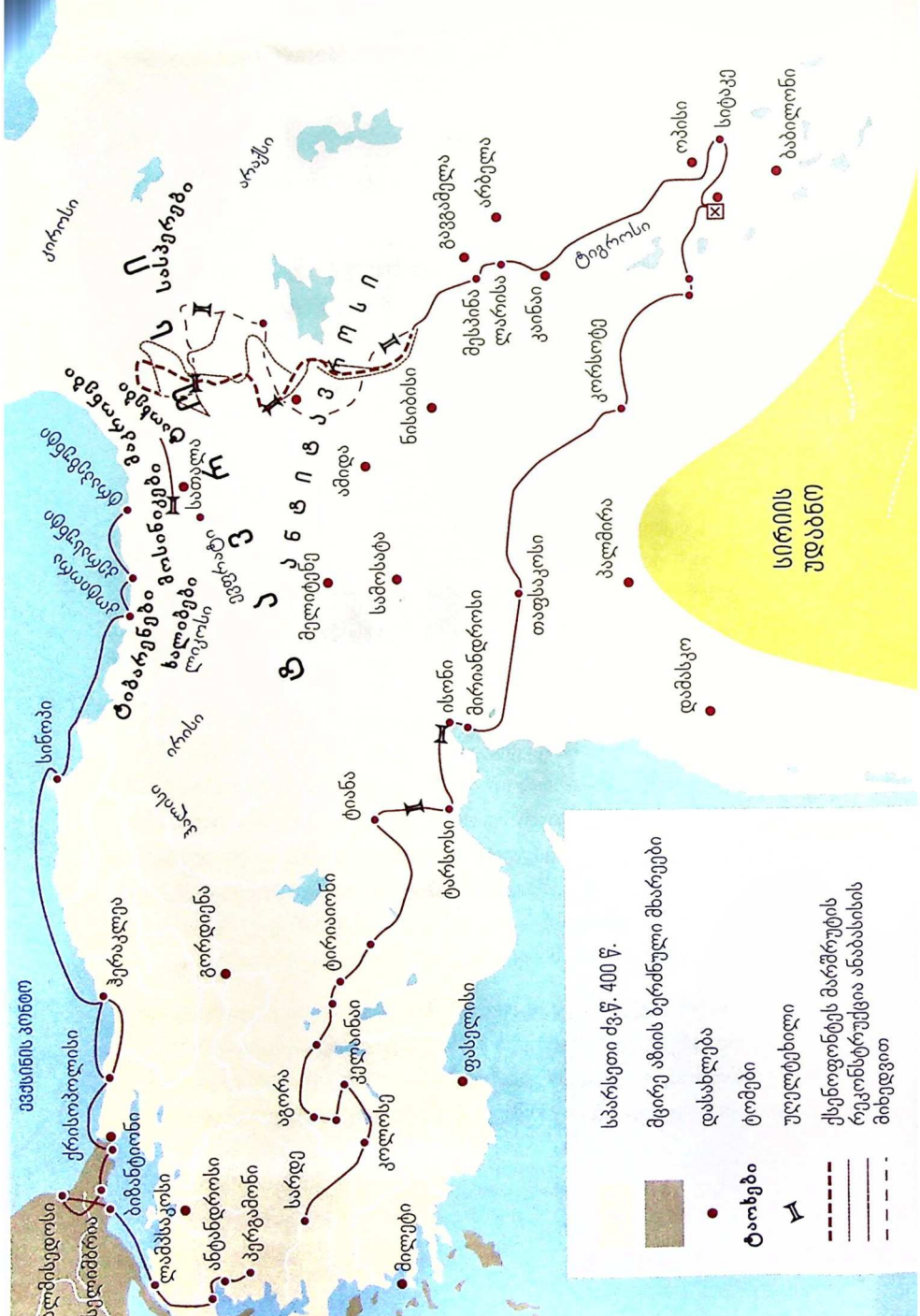
კარდუხების შესახებ ავტორი მოგვითხრობს: „კარდუხები სპარსთა მეფის მტრები არიან, მაგრამ არც ბერძნების მიმართ იჩენენ მეგობრულ განწყობას, არ აძლევენ სურსათს, ამიტომ მათ შორის ბრძოლა ხშირია. ბერძნებმა კარდუხების სახლებში იპოვეს დიდძალი სანოვაცე და სხვადასხვაგვარი ბრინჯაოს ნივთები.

ტაოხებიც... არ ემორჩილებიან სპარსეთის მეფეს და ხალიბებთან ერთად სპარსელი სატრაპის ტირიბადეს მოქირავნეები არიან. ბერძნებს არც ისინი შეხვდებიან გულლიად – [ოდესლაც] მოსულებს [ბერძნებს] სურსათი არ მისცეს და ამის გამო მათ შორის შეტაკება მოხდა. მათი სამშობლო მთიანი ქვეყანაა. თვითონ გამაგრებულ ადგილებში ცხოვრობენ. ტაოხების საქმიანობა მეცხოველეობაა. მათ ჰყავთ ბევრი მსხვილფეხა საქონელი, სახედრები და ცხვარი. შეიარაღება სუსტი აქვთ, მაგრამ ამავე დროს ერთი ტაოხის ჩაცმულობა ელინ ოფიცერსაც კი ხიბლავს“ (ეს ტაოხის რჩეულ სოციალურ მდგომარეობაზე მიუთითებს). ქსენოფონტეს ყურადღება მიიპყრო ტაოხების სულიერმა სიმტკიცემ.

ხალიბები, რომლებიც ქსენოფონტემ ნახა, ორ ადგილას იმყოფებოდნენ – ერთნი მდინარე ჰარპასოსის (თანამედროვე ჭოროხის) ხეობაში, ხოლო მეორენი – მონიკების დასავლეთით, ქ. კოტიორას (თან. ორდუ) აღმოსავლეთით: „ჭოროხის ხეობაში მცხოვრები ხალიბები თავის მეზობელ ტაოხებთან ერთად ტირიბადეს მოქირავნენი არიან. ისინი გამაგრებულ ადგილებში ცხოვრობენ... მათ ხელჩართული ბრძოლა გაუმართეს ელინებს და მათი შეიარაღება ისეა აღწერილი, რომ აშკარად ჩანს მათში სელის მეურნეობის არსებობა (მუცლამდე სელის აბჯარი ჰქონდათ, ხოლო წელს ქვემოთ – მსხვილად დაგრეხილი თოკი)...

კოლხების ტერიტორიაზე მოსულმა ელინებმა ნახეს ელინური ქალაქები – სინოპეს კოლონია, კარგად დასახლებული ტრაპეზუნტი და ზღვისპირა კერასუნტი. ტრაპეზუნტელები მოსულ ელინებს ეხმარებიან მეზობელ კოლხებთან მოლაპარაკებაში და მათ საჩუქრებსაც მიართმევენ (ხარებს, ქერის ფქვილს და ღვინოს).

¹⁰⁵ ნაწყვეტი ქსენოფონტეს „ანაბასისიდან“, ადაპტირებული ტექსტი.

სპარსეთი ძვ.წ. 400 წ.

მცირე აზიის ბერძნული მხარეები

დასახლება

ტომები

ულულები

ქსენოფონტეს მარშრუტის
რეკონსტრუქცია ანაბასისის
მიხედვით

დაბლობზე მცხოვრები კოლხებიც საჩუქრად ხარებს მიართმევენ მოსულ ბერძნებს. ბარში მცხოვრებ კოლხებს კარგი ურთიერთობა აქვთ ტრაპეზუნტთან და მოსულ ელინებთან, ხოლო მთაში მოსახლე კოლხები მტრულ ურთიერთობაში არიან სანაპიროს ბერძნულ მოსახლეობასთან.“

ქსენოფონტე აღნიშნავს, რომ „უამრავი სკა ჰქონიათ კოლხებს და იქიდან ამოღებულ თაფლს მოსული ჯარისკაცები დაუწამლავს.“¹⁶⁶

ამგვარად, ქსენოფონტეს „ანაბასისი“ საკმაოდ მნიშვნელოვან ისტორიულ წყაროს წარმოადგენს ქართველური ტომების ყოფა-ცხოვრების, მათი განსახლების არეალის შესასწავლად. ასევე ავტორი ტომებთან დაკავშირებით აღნიშნავს მათ დამოკიდებულებას სპარსეთის მეფის მიმართ: ზოგი ტომი არ ემორჩილებოდა სპარსეთის მეფეს და მტრულ დამოკიდებულებაში იყო, ზოგი არ ემორჩილებოდა, მაგრამ სატრაპთან მოქირავნედ მსახურობდა. სავარაუდოდ, ნაწილი კვლავ რჩებოდა სატრაპიების შემადგენლობაში.

¹⁶⁶ თ. ყაუხჩიშვილი, საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები, 1976.

თავი მეოთხე

ალექსანდრე მაკედონელის ეპოქა და ქართველები

ბერძენ-სპარსელთა ომის დასასრულიდან საუკუნეზე მეტი ხნის შემდეგაც ახლო აღმოსავლეთი კვლავ აქემენიანური ირანის გავლენის ქვეშ რჩებოდა, ბერძნულ სამყაროში კი თანდათან დაწინაურდა ბალკანეთის ჩრდილოეთით მდებარე მაკედონიის სამეფო¹⁰⁷.

მაკედონიამ გავლენა მოიპოვა ბერძნულ ქალაქებზეც. ძვ. წ. 337 წელს კორინთოში ბერძნული ქალაქების კონგრესი შეიკრიბა. კონგრესში ყველა ქალაქი მონაწილეობდა, სპარტის გარდა. კორინთოს საბჭომ მაკედონიის მეფე – ფილიპე მთავარსარდლად გამოაცხადა და სპარსეთზე გალაშქრება დაავალა. თუმცა მოულოდნელად ფილიპე გარდაიცვალა და მაკედონიის მეფე ალექსანდრე (ძვ. წ. 336-323) გახდა. ალექსანდრემ სპარსეთზე ლაშქრობა წამოიწყო.

ალექსანდრეს არმია მრავალრიცხოვნებით არ გამოირჩეოდა. მის შემადგენლობაში შედიოდა ბერძენი და მაკედონელი 30 ათასი ქვეითი, 5 ათასი მხედარი და 160 ხომალდი, თუმცა არმია საკმაოდ კარგად გაწვრთნილი და დისციპლინირებული

¹⁰⁷ მაკედონიის სამეფო – ანტიკური ბერძნული სახელმწიფო. მისი გაძლიერება მეფე ფილიპე II-ს (ძვ.წ. 359-336 წწ.) უკავშირდება. ფილიპემ გაატარა მთელი რიგი რეფორმები, მათ შორის სამხედრო რეფორმა – შექმნა სპეციალური სამხედრო წყობა „მაკედონიური ფალანგა“ (რომელშიც – საბერძნეთის ისტორიაში პირველად – გაერთიანებულნი იყვნენ წყობაში ქვეითები და მხედრები); გააფართოვა სამეფოს საზღვრები, შეიერთა თრაკია და მეფობის ბოლოს მოახერხა მთელი საბერძნეთის თავისი გავლენის ქვეშ მოქცევა.

იყო. მეომრები მკაცრად იცავდნენ „მაკედონიური ფალანგის“ წყობას. ეს იყო ერთიანი, მჭიდრო წყობა, რომელსაც გზიდან ყველა წინააღმდეგობა უნდა ჩამოეცილებინა და უკუეჭვია. ალექსანდრემ შექმნა სპეციალური დამხმარე რაზმები, რომლებსაც ლაშქრობის დროს უნდა გაეყვანათ გზები, აეგოთ ხიდები, ხარაიოები, კიბეები და ყველა ნაგებობა, რაც მოწინააღმდეგის ციხესიმაგრის თუ ქალაქის ასაღებად იქნებოდა საჭირო. მართალია, ძველ სამყაროში მანამდეც იყენებდნენ სააღყო ტექნიკას, რათა ციხე-ქალაქებისთვის ქვის ტურვები და შუბები დაეშინათ, მაგრამ ალექსანდრემ დიდი ყურადღება დაუთმო ამ იარაღ-დანადგარების სრულყოფას. ლაშქრობის დროს მან არაერთხელ გამოიყენა კატაპულტა¹⁰⁸ არა მარტო ახლო მანძილზე კედლების დასანგრევად, არამედ შორ მანძილზე ქვების სასროლადაც (მაგალითად, როცა შუა აზიაში მდინარის გაღმა მომთაბარე ტომებს ებრძოდა). ზოგიერთი სამხედრო ისტორიკოსი არტილერიის ისტორიას სწორედ ალექსანდრე მაკედონელის დროიდან იწყებს.

ძვ. წ. 334 წელს ალექსანდრემ ჯართან ერთად გადალახა ჰელესპონტი – დარდანელის სრუტე და აზიის დასაპყრობად ომი დაიწყო. ამ კონფლიქტს ისტორიკოსები ხშირად განიხილავენ, როგორც კონფლიქტს ევროპასა და აზიას, დასავლეთსა და აღმოსავლეთს, ანუ ცხოვრების ორ კარდინალურად განსხვავებულ სამყაროს შორის.

ალექსანდრემ ერთმანეთის მიყოლებით დაიპყრო მცირე აზია, მესოპოტამია, ეგვიპტე. მცირე აზიისა და პალესტინის მრავალი ქალაქი უბრძოლველად დანებდა ალექსანდრეს. მათ არ სურდათ აქემენიანთა ბატონობა და სიხარულით ეგებებოდნენ ალექსანდრეს. ძვ. წ. 331 წელს გაგამელასთან ალექსანდრემ გადაწყვეტი ბრძოლა გაუმართა აქემენიანთა ბოლო მეფეს, ირანის შაჰინშაჰს, დარიოს III-ს და დაამარცხა.

დარიოსი ბრძოლის ველიდან გაიქცა. ალექსანდრეს სურდა, ცოცხლად ჩაეგდო ხელში ირანის შაჰინშაჰი. ამიტომ უკან დაედევნა, მაგრამ „ქვეყნების მეფეთმეფე“

¹⁰⁸ კატაპულტა – მანქანა, რომლითაც ისროდნენ ლოდებს, საწვავით სავსე კასრებს და სხვ. მას დაახლოებით ძვ.წ. V-IV ს.-დან იყენებდნენ ჯერ ბერძნები და შემდეგ რომაელები ციხესიმაგრეთა აღყის დროს.

უახლოესმა გარემოცვამ შეიპყრო და მოკლა. ალექსანდრემ გადაწყვეტილება მიიღო, დასდევნებოდა დარიოსის მკვლელს, ბესას, რომელიც საკუთარი მეფის ლაღაბისთვის ყველაზე მძიმე სასჯელს იმსახურებდა. ალექსანდრე უკან მისდევდა ბესას და თან სპარსეთის იმპერიის აღმოსავლეთ სატრაპიებს იმორჩილებდა. ამ დროს მან დალაშქრა ჰირკანია¹⁰⁹, არია¹¹⁰, პართია, დრანგიანა¹¹¹, არახოზია¹¹², ბაქტრია¹¹³, სოგდიანა¹¹⁴. საბოლოოდ მაკედონელმა ბესა შეიპყრო და სიკვდილით დასაჯა.

სპარსეთის ბევრი მნიშვნელოვანი ქალაქი და პროვინცია ალექსანდრეს ხელში ბრძოლის გარეშე გადავიდა. ალექსანდრე გულმოდრწალო იყო იმ ქვეყნების მიმართ, რომლებიც მის უპირატესობას აღიარებდნენ და ემორჩილებოდნენ, ან იმ ქვეყნების მიმართ, რომლებიც მანამდე სხვა ქვეყანას ჰყავდა დაპყრობილი და ალექსანდრე განმანთავისუფლებლად ევლინებოდა. ასეთ ქვეყნებში ალექსანდრე ადგილობრივ თვითმმართველობასა და რელიგიურ კულტს ალადგენდა, მაგრამ სასტიკი და შეუწყნარებელი იყო იმ ქვეყნების მიმართ, რომლებიც წინააღმდეგობას უწევდნენ ან ჯანყდებოდნენ.

აქემენიანთა იმპერია ალექსანდრე მაკედონელის კიდევ უფრო ვრცელი იმპერიით შეიცვალა, ალექსანდრე მაკედონელის დაპყრობების შედეგად ერთიანი

¹⁰⁹ ჰირკანია – ისტორიული ოლქი კასპიის ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთ სანაპიროს გასწვრივ, თანამედროვე ირანისა და თურქმენეთის ტერიტორიაზე.

¹¹⁰ არია – ისტორიული ოლქი თანამედროვე ავღანეთის ჩრდილო-დასავლეთში, მდინარე ჰარიუდის დაბლობში.

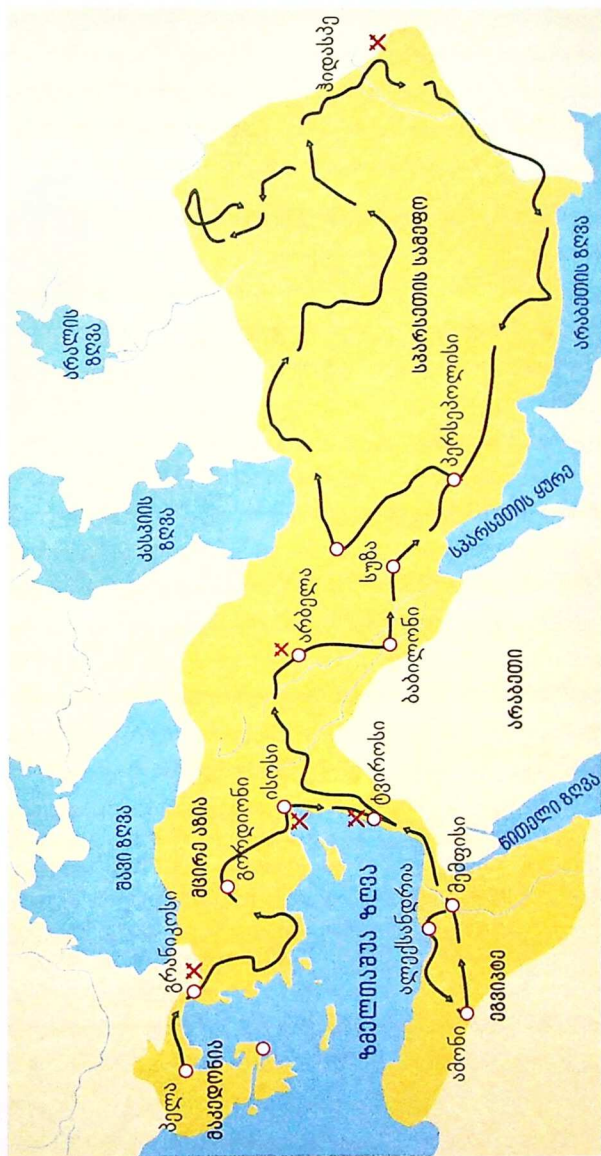
¹¹¹ დრანგიანა – ისტორიულ-გეოგრაფიული ოლქი ირანის სამხრეთ-აღმოსავლეთსა და ავღანეთის სამხრეთ-დასავლეთით.

¹¹² არახოზია – ისტორიული ოლქი სამხრეთ-აღმოსავლეთ ავღანეთსა და ჩრდილო პაკისტანში.

¹¹³ ბაქტრია – ისტორიული ოლქი ჩრდილოეთით ჰინდუქუშის მთიანეთსა და სამხრეთით ფერღანის ველს შორის, თანამედროვე უზბეკეთის, ტაჯიკეთის და ავღანეთის ტერიტორიებზე.

¹¹⁴ სოგდიანა – ისტორიული ოლქი ცენტრალურ აზიაში, ოქსისა (ამუდარია) და იაქსარტის (სირდარია) აღმოსავლეთ შუამდინარეთში. თანამედროვე უზბეკეთისა და ტაჯიკეთის ტერიტორიაზე.

→ ალექსანდრეს ლაშქრობა ალექსანდრეს იმერია ✗ მნიშვნელოვანი ბრძოლების ადგილი

ალექსანდრე მაკედონელის იმერია

გეოგრაფიულ-კულტურული სივრცე შეიქმნა, რომელიც გადაჭიმული იყო მაკედონიიდან ინდოეთამდე, კასპიის ზღვიდან – ეგვიპტემდე. ამ ტერიტორიაზე ჩამოყალიბდა ახალი, ელინისტური კულტურა, რომელიც ბერძნულ და აღმოსავლურ ტრადიციათა შერწყმის შედეგად წარმოიქმნა. საერთაშორისო ენად გადაიქცა ბერძნული ენის ატიკური დიალექტიდან აღმოცენებული ახალი ფორმა – კოინე.

ალექსანდრემ სულ მცირე თექვსმეტი ალექსანდრია დააარსა, რომლებიც სავაჭრო გზებზე მდებარეობდა და ბერძნული კულტურის გავრცელების ცენტრებად იქცნენ. ელინისტური კულტურა არ ყოფილა ერთფეროვანი. თითოეულ რეგიონში ის ადგილობრივი და ბერძნული კულტურის ელემენტების შერწყმით ყალიბდებოდა, რაც აისახა ყოფა-ცხოვრებაზეც, ხელოვნებაზეც, რელიგიაზეც. ალექსანდრე მაკედონელის დაპყრობებმა ბიძგი მისცა კიდევ უფრო მასშტაბურ კოლონიზაციას. მაკედონიის, საბერძნეთის, თრაკიის, ილირიის, ეგეოსის ზღვის კუნძულების მოსახლეობამ აღმოსავლეთს მიაშურა. ბერძნებსა და მაკედონელებს თან თავისი სახელმწიფოებრივი და სამართლებრივი ნორმები, საწარმოო უნარები, წეს-ჩვეულებები, რელიგია და კულტურა მიჰქონდათ. დაპყრობილი ტერიტორიის ათვისება მათთვის დამახასიათებელი ფორმით ხდებოდა – აარსებდნენ პოლისებს და მეომარი კოლონისტების დასახლებებს. მაგრამ არსებითი სხვაობა იყო ადრეულ ბერძნულ კოლონიზაციასა და ახალი „ელინისტური“ პერიოდის კოლონიზაციას შორის: ადრე კოლონიები ხმელთაშუა ან შავი ზღვის სანაპიროზე დაფუძნებულ დამოუკიდებელ, – გარკვეულწილად მაინც, – იზოლირებულ ბერძნულ დასახლებებს წარმოადგენდნენ, რომლებსაც, უმეტეს შემთხვევაში, სხვადასხვა ტომები ემეზობლებოდნენ. ახლა კი ბერძნებსა და მაკედონელებს აღმოსავლეთის სხვადასხვა ცივილიზაციებთან უხდებოდათ ურთიერთობა.

ალექსანდრე მაკედონელის მოღვაწეობასა და მისი ლაშქრობების შედეგებს განსხვავებულად აფასებდნენ და აფასებენ ისტორიკოსები. ხშირად სწორედ მისგან იწყებენ გლობალიზმის ისტორიას.

პირველად ტერმინი – ანტიკური გლობალიზმი XIX საუკუნის გერმანელმა ისტორიკოსმა გუსტავ დროიზენმა ახსენა. ნაშრომის „ელინიზმის ისტორია“ გამოქვეყნების შემდეგ მეცნიერებაში დამკვიდრდა ცნება „ელინიზმი“ და ის იმავდროულად აღნიშნავდა ეპოქასაც – ალექსანდრეს გამეფებიდან ეგვიპტის რომის სახელმწიფო-

ფოს შემადგენლობაში შესვლამდე. დროიზენმა ელინიზმი აღწერა, როგორც ბერძნული და აზიური კულტურების შერწყმის პროცესი, რომლის კვალიც ალექსანდრეს გარდაცვალებიდან ასეული წლების გასვლის შემდეგაც კი ჩანდა ნილოსიდან განგამდე ვრცელ ტერიტორიაზე.

ალექსანდრე და, როგორც აღმოსავლეთში უწოდებდნენ, ისკანდერი დღესაც ერთ-ერთი ყველაზე გავრცელებული სახელია რელიგიური თუ ეთნიკური კუთვნილების მიუხედავად. ალექსანდრეს ფიგურა სრულად შეესაბამება თანამედროვე გლობალიზმის პარადიგმასაც.

ბუნებრივია, ელინიზმის გეოგრაფიულ-კულტურულ სივრცეში საქართველოს ტერიტორიაც აღმოჩნდა ჩართული.

მაკედონელთა ლაშქრობა ქართლში. ციხესიმაგრეები ქართლში

ძველი ქართული საისტორიო წყაროები: „ქართლის ცხოვრება“¹¹⁵ და „მოქცევაი ქართლისაი“¹¹⁶ მოგვითხრობენ ალექსანდრე მაკედონელის ქართლში ლაშქრობის შესახებ, თუმცა ალექსანდრეს მარშრუტის არაერთგზის შესწავლამ ცხადყო, რომ

¹¹⁵ ქართლის ცხოვრება – საისტორიო თხზულებათა კრებული, რომელშიც მოთხრობილია ქართველი ერის ისტორია. მისი შედგენა XI საუკუნეში რუისის მღვდელთმთავარმა ლეონტი მროველმა დაიწყო. მასვე ეკუთვნის რამდენიმე თხზულება, მათ შორის „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა და პირველთაგანთა მამათა და ნათესავთა“ და „ნინოს ცხოვრება“. შემდგომი მატეანეს დაემატა ახალი თხზულებები და ისტორიული თხრობა XIV საუკუნემდე შეივსო.

¹¹⁶ მოქცევაი ქართლისაი – უძველესი ქართული ისტორიული თხზულება, რომელიც ორი ნაწილისგან შედგება. I ნაწილში, რომელსაც „ქრონიკას“ უწოდებენ, მოკლედ არის გადმოცემული ქართლის ისტორია ალექსანდრე მაკედონელის ლაშქრობიდან IX საუკუნემდე; II ნაწილი – „ნინოს ცხოვრება“ ქართლში ქრისტიანობის სახელმწიფო სარწმუნოებად გამოცხადების ისტორიას გადმოგვცემს.

ქართლში თავად ალექსანდრეს არ ულაშქრია. სავარაუდოდ, აქ მაკედონელთა რაზმებმა ილაშქრეს.

„ქართლის ცხოვრების“ თანახმად, მაკედონელებს ქართლში დახვდათ ძლიერი ციხესიმაგრეები: წუნდა, ხერთვისი, ოძრხე, თუხარისი მდინარე ჭოროხზე, ურბნისი, კასპი და უფლისციხე, დიდი ქალაქი მცხეთა თავისი უბნებით, სარკინე, დიდი ციხე, ზანავი, რუსთავი, დედაციხე სამშვილდე, კახეთის ქალაქები.

ქართლში არსებული ციხესიმაგრეები ცალკე პოლიტიკური ერთეულები იყო.

სავარაუდოდ, თავდაპირველი ციხესიმაგრეები ჩამოყალიბდა როგორც გვარის საცხოვრებელი და თავდაცვითი ნაგებობა. მათ განვითარების გრძელი გზა განვლეს. შემდეგ – გვარების გამრავლებისა და ციხის გარშემო დაბეზად დასახლების კვალად – ციხე მაინც დარჩა გვარის ძირითად თავდაცვით ნაგებობად, სადაც ასევე იყო მათი საერთო საკულტო ადგილიც. ძლიერი გვარების გამოყოფასა და გვარის მეთაურის დაწინაურებასთან ერთად მოხდა ამ გვარის ციხესიმაგრის პოლიტიკურ ცენტრად გადაქცევა და ციხედიდების, დედაციხეებისა და უფლისციხეების გაჩენა.¹¹⁷

ქართლის ტერიტორიაზე არქეოლოგია ადასტურებს მოცემულ პერიოდში ციხესიმაგრეების არსებობას. ამის ყველაზე თვალსაჩინო გამოხატულებას წარმოადგენს შიდა ქართლში მდებარე უფლისციხე. იგი ქ. გორთან ახლოს, მტკვრის მარცხენა ნაპირას მდებარეობს. ის კლდეში ნაკვეთი ქალაქია. ძვ. წ. X-VI სს.-ში უფლისციხე შიდა ქართლის გაბატონებული თემის საცხოვრისი და თემური გაერთიანების ბელადის ციხე იყო. მეცნიერები ფიქრობენ, რომ სწორედ ამ დროს შეერქვა მას უფლისციხე („უფლის“, „ბელადის“ ციხე-ქალაქი). ძვ. წ. V-IV სს.-ში უფლისციხე ქალაქური ტიპის მოზრდილი დასახლებაა, ხოლო ძვ. წ. IV - III სს.-ის მიჯნაზე მას უკვე მსხვილი საქალაქო ცენტრის იერი აქვს.

ქალაქის ფართობი 9,5 ჰექტარია. შედგება სამი უბნისგან და შეიცავს ძველი აღმოსავლეთის ქვეყნებისა და ანტიკური ხანის შიდა ქალაქისთვის დამახასიათებელ კომპონენტებს: ზღუდეს, თხრილს, რამდენიმე შესასვლელს, გვირაბს, წყალსა-

¹¹⁷ ნ. ბერძენიშვილი, *საქართველოს ისტორიის საკითხები*, 1975.

უფლისციხე

დენს, წყალსაწრეტი არხების ქსელს. იმის მიუხედედად, რომ ქალაქი ბუნებრივად გამაგრებულ ადგილას მდებარეობდა, ირგვლივ მაინც გალავანი ერტყა. დღეს გალავანი მხოლოდ ფრაგმენტების სახით არის შემორჩენილი. კლდეში საგანგებოდ ამოღებულ ფოსოებში ჩასმული იყო მასიური ქვები. ასეთი მხოლოდ გალავნის ქვედა მონაკვეთი იყო, მასზე კი ალიზის კედლები იდგა.

ქალაქს ოთხი კარიბჭე ჰქონდა ქვეყნიერების მხარეთა შესაბამისად. მათგან ჩრდილოეთით მდებარე მთავარი შესასვლელი, ანუ „დიდი კლდეკარი“, წარმოადგენს კლდეში ამოკაფულ თავგახსნილ გვირაბს. აქ გადიოდა ის უძველესი სავაჭრო-სატრანსპორტო გზა, რომელიც შავი ზღვისა და კასპიის ზღვის აუზებს ერთმანეთთან აკავშირებდა. ნაქალაქარში გზას მთელ სიგრძეზე ახლავ ეტყობა ბორბლიანი ტრანსპორტის კვალი. ქალაქის სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში მდებარეობს უფლისციხის „მცირე კლდეკარი“. იგი მთლიანად კლდეშია ჩაკვეთილი და შიდა ქალაქის ძირითად შესასვლელს წარმოადგენს. ქალაქს ჰქონდა საიდუმლო შესასვლელიც – სამხრეთით მდებარე გვირაბი, რომელიც მტკვრის ნაპირზე გადის. ალყის დროს ქალაქი აქედან მარაგდებოდა წყლით.

„მცირე კლდეკარის“ ბოლოს იწყება უფლისციხის მთავარი ქუჩა. იგი ჩრდილოეთისკენ მიემართება და ქალაქის ცენტრში მდებარე მოედანს უერთდება. ამ მაგისტრალიდან გვერდებზე გადის უფრო ვიწრო ქუჩები, რომელთა გაყოფებით სხვადასხვა დანიშნულების მრავალი ხუროთმოძღვრული კომპლექსი, დარბაზი და ნაგებობაა შემორჩენილი. მთავარი ქუჩის ზედა მონაკვეთი მიჰყვება ღრმა ხევს, რომელიც საცხოვრებლად იყო გამოყენებული. ხევში, 10 მეტრის სიღრმეზე, აღმოჩნდა სახელოსნოს ნაშთები და არქეოლოგიური განძი. ხევის კიდეზე ქუჩას კლდეში ამოღარული წყალსაწრეთი არხი გასდევს. ხევი და მთავარი ქუჩა ქალაქს ჰყოფს ორ არათანაბარ ნაწილად, რომელთაგანაც დასვლეთისა უფრო დიდია და უფრო მნიშვნელოვანაც.

ქალაქის სამხრეთ უბანში კლდეში ამოკვეთილი მოედანია, რომლის იატაკი ქვით არის მოპირკეთებული. მეცნიერები ვარაუდობენ, რომ იგი სხვა არაფერი შეიძლება ყოფილიყო, თუ არა ადამიანთა თავშესაფარი, საკრებულო, საასპარეზო. ქალაქში სხვადასხვა ტიპის მრავალი ნაგებობის ნაშთია შემორჩენილი, ესაა ტაძრები, დარბაზები, უფლისციხის მკვიდრთა საცხოვრებელი სახლები, მოკირწყლული ქუჩები.

აზო

„ქართლის ცხოვრება“ და „მოქცევაი ქართლისაი“ ქართლში მაკედონელთა ლაშქრობისა და აქ მმართველად დატოვებული აზოს შესახებ ერთმანეთისგან განსხვავებულ ვერსიებს გვთავაზობენ. ქართველი ისტორიკოსის ლეონტი მროველის თხზულებაში „მეფეთა ცხოვრება“ („ქართლის ცხოვრების“ პირველი თხზულება) ნათქვამია, რომ ალექსანდრე მაკედონელმა თავისი სარდალი აზო გამოაგზავნა ქართლის დასაპყრობად, მან მცხეთის მამასახლისი სამარა მოკლა და ქართლში თავად გამეფდა. იმავე საკითხზე „მოქცევაი ქართლისაი“

შემდეგს მოგვითხრობს: მოვიდა ალექსანდრე, ყველა ქვეყნის მეფე და აილო ციხესიმაგრეები. მას თან ახლდა არიან-ქართლის მეფის ძე აზო. ალექსანდრემ აზოს უბოძა მცხეთა, მის ქვეყანას საზღვრად დაუდო ჰერეთი, ეგრისწყალი, სომხეთი, ცროლის მთა და წავიდა. ხოლო აზო გაბრუნდა არიან-ქართლში და წამოიყვანა იქიდან რვა სახლი (გვარი) და მამამძუძეა¹¹⁸ ათი სახლი, დაჯდა მცხეთაში, ღმერთად მოიყვანა ორი კერპი – გაცი და გა. ეს იყო მცხეთის პირველი მეფე, არიან-ქართლის მეფის ძე აზო.“

მეცნიერთა ნაწილის აზრით, არიან-ქართლი, როგორც ტერიტორიული ერთეული, აქემენიანთა ირანის შემადგენლობაში შედიოდა და მათგან ჩრდილოეთით მოსახლე ქართველები ამ პოლიტიკურ ერთეულს არიან-ქართლს, ანუ ირანის ქართლს, უწოდებდნენ. ამგვარად, აღნიშნული ვერსიის თანახმად, აზო, არიან-ქართლის მეფის ძე, მაკედონელებმა ამ მხარეში ლაშქრობის შემდეგ მთლიანად ქართლის მმართველად დაადგინეს და მისი ქვეყანა შემოსაზღვრეს.

თავად აზომ თავისი მამულიდან (არიან-ქართლიდან) წამოიყვანა ის გვარები („ათასი სახლი მდაბიო უფლისაი და ათი სახლი მთავართაგან“), რომლებსაც მიხი ძალაუფლება ეყრდნობოდა. მას ახალ ქვეყანაშიც სჭირდებოდა დასაყრდენი ძალა, რადგან ადგილობრივი მოსახლეობა, ბუნებრივია, მტრულად შეხვდებოდა დამპყრობელს. აზოს ძალაუფლების განმტკიცება მისდამი ერთგული და მორჩილი ადამიანებით სურდა. მისი ამ საქციელით უკმაყოფილონი დარჩნენ ადგილობრივი ღიდებულები, რადგანაც ახალმოსულებმა ისინი შეავიწროვეს.

აზომ ქალაქ მცხეთის გალავანი მოარღვია, მაგრამ მის გარშემო დატოვა ოთხი ციხე, რომლებიც გაამაგრა და შიგ „თავისი მეციხოვნენი“ ჩააყენა. მან ქართლის დანარჩენ ქალაქებსაც დაუნგრია გალავნები, რათა ციხეებში ადგილობრივი მოსახლეობა არ გამაგრებულიყო. აზო დაეუფლა ქართლს ჰერეთიდან სპერის –

¹¹⁸ მამამძუძე – კაცი გამზრდელი. ნათესაობის თავისებური ფორმა. სხვის ოჯახში შვილის გასაზრდელად გაბარების ჩვეულება, როცა წარჩინებულთა ოჯახები ჩვილ ვაჟებს აღსაზრდელად თავიანთ ვასალებსა და მსახურებს აბარებდნენ. მამამძუძე აღსაზრდელს ასწავლიდა ცხენზე ჯდომას, ჭირით. იარაღის ხმარებას, თავაშიან სიტყვა-პასუხს, აწვევდა მამაცობას და ა.შ.

იგივე შავ – ზღვამდე, დაიპყრო ეგრისი¹⁹ და მოხარკედ გაიხადა ოსები და ლეკები.

ამგვარად, ციხესიმაგრეების ხანა დასრულდა, აღმოსავლეთ საქართველო და, „ქართლის ცხოვრების“ გადმოცემის თანახმად, ეგრისიც ერთი მმართველის ქვეშ გაერთიანდა. „მოქცევაი ქართლისაი“ სწორედ ამოს ასახელებს ქართლის პირველ მეფედ.

ალექსანდრეს იმპერიის დაშლა

ალექსანდრეს სიკვდილის შემდეგ (ძვ. წ. 323 წ.) მისი შექმნილი სახელმწიფო დაიშალა. ალექსანდრეს სარდლებს – დიადოქოსებს შორის დაიწყო ბრძოლა მიწებისა და ძალაუფლებისათვის. გადმოცემის თანახმად, ალექსანდრემ სიკვდილის წინ სამეფო ბეჭედი მხედარმთავარ პერდიკას გადასცა, რომელიც ალექსანდრეს ორსული ცოლის, როქსანას რეგენტი უნდა ყოფილიყო, შემდეგ კი – მისი მემკვიდრესი. თუმცა პერდიკას უზენაეს ხელისუფლებას არ აღიარებდნენ ალექსანდრეს სხვა სარდლები, რომლებიც დამოუკიდებლობას ესწრაფვოდნენ.

თავდაპირველად სარდლებმა ტახტზე ალექსანდრეს ჯერ არდაბადებული შვილის აყვანა მოინდომეს, მაგრამ მაკედონელმა მეომრებმა წინააღმდეგობა გაუწიეს. ისინი ალექსანდრეს ნახევარძმას, ფილიპეს უკანონო შვილს, არიდეოსს უტერდნენ მხარს. ტახტზე სწორედ არიდეოსი ავიდა ფილიპე III-ის სახელით, რომელმაც მაკედონიაში ნომინალურად იმეფა. ძვ. წ. 317 წელს ალექსანდრეს დედამ, ოლიმპიადამ მაკედონიაში ძალაუფლება ხელში ჩაიგდო, სიკვდილით დასაჯა არიდეოსი და ტახტზე ალექსანდრეს ვაჟი ალექსანდრე IV აიყვანა. შემდეგ წელს მათ ხელისუფლება ჩამოართვეს სარდალმა კასანდრემ და თავად გამეფდა. მალე კა-

¹⁹ ეგრისი – დასავლეთ საქართველოს ძველი ქართული სახელწოდება. წარმოდგება ეგრის (მეგრელი) ტომის სახელწოდებიდან. ქართული წყაროების ეგრისი იგივე ბერძნულ-რომაული წყაროების კოლხეთი და შემდგომ ლაზიკაა.

სანდრემ ალექსანდრეს ოჯახის შეპყრობაც მოახერხა და ოლიმპიადა, როგორც ქვეყნის მოღალატე, მაშინვე სიკვდილით დასაჯა. ძვ. წ. 309 წელს კი კასანდრეს ბრძანებით როქსანა და მისი ძე მოწამლეს. იმ პერიოდშივე მოკლეს ალექსანდრეს უკანონო შვილი – პერაკლეც. გაურკვეველ ვითარებაში გარდაიცვალა ალექსანდრეს დაც – კლეოპატრა. ამგვარად, ალექსანდრეს ოჯახის წევრები ძალაუფლებისთვის მიმდინარე ომმა იმსხვერპლა.

შეთქმულმა სარდლებმა მოკლეს პერდიკაც. ელინისტურ სამყაროში დიადოქოსებს შორის ომები დაიწყო, რაც ბალკანეთსა და წინა აზიაში ახალი პოლიტიკური რუკის ჩამოყალიბებით დასრულდა.

ცნობილი დიადოქოსები იყვნენ - ანტიგონე I ცალთვალა და მისი ვაჟი დემეტრე პოლიორკეტე, კასანდრე, პტოლემეიოსი, სელევკე, ლისიმაქე და ევმენოსი.

ძვ. წ. 323 -301 წლები ისტორიაში ცნობილია დიადოქოსების ბრძოლების სახელით. გადამწყვეტი ბრძოლა მოხდა ძვ. წ. 301 წელს იფსოსთან, სადაც ერთმანეთს დაუპირისპირდნენ, ერთი მხრივ, ანტიგონე ცალთვალა და, მეორე მხრივ, დანარჩენი დიადოქოსები – კასანდრე, ლისიმაქე, სელევკე და პტოლემეიოსი. ანტიგონე ბრძოლის ველზე დაიღუპა. მისი სამფლობელოები გამარჯვებულებმა გაიყვეს.

ამის შედეგად წარმოიქმნა ახალი დამოუკიდებელი სახელმწიფოები, რომელთა სათავეში მაკედონელი მმართველები იდგნენ. მათ საფუძველი ჩაუყარეს ახალ ბერძნულ-მაკედონურ სამეფო დინასტიებს.

ეგვიპტეში დამკვიდრდა პტოლემეიოსის მემკვიდრეთა – პტოლემეიოსების დინასტია. ეგვიპტის ამ ახალი სახელმწიფოს მთავარი ქალაქი ალექსანდრეს მიერ დაარსებული ალექსანდრია იყო.

ალექსანდრეს იმპერიის დაშლის შემდეგ შექმნილ სახელმწიფოთა შორის ყველაზე დიდი იყო სელევკიდების სამეფო. მას სათავეში სელევკეს დაარსებული სელევკიდების დინასტია ჩაუდგა. ეს სამეფო მოიცავდა მიდიას, სპარსეთს, ელამს, ბაქტრიას, პართიას, მესოპოტამიას და ჩრდილოეთ სირიას (თითქმის მთელ წინა აზიასა და შუა აზიის ნაწილს). სელევკეს მემკვიდრე იყო ანტიოქოს I. სამეფოს დედაქალაქი იყო ანტიოქია მდინარე ორონტზე.

მაკედონიას ანტიგონეს მემკვიდრეები მართავდნენ. მცირე აზიის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში შეიქმნა პერგამონის სამეფო, რომელსაც სათავეში ატალიდების დინასტია ჩაუდგა. მცირე აზიის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში კი პონტოს სამეფო ჩამოყალიბდა. იქ დინასტიის დამფუძნებელი იყო სპარსეთის უკანასკნელი მეფის დარიოს III-ის სატრაპი მითრიდატე. სამეფოს დედაქალაქად გამოცხადდა ქალაქი ამასია მდინარე ირიხზე (პონტოს ქედის სამხრეთით). შემდეგ პონტომ გააფართოვა ტერიტორია. ჩრდილოეთით იგი დაეუფლა სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ბერძნულ ქალაქებსაც.

ეს სახელმწიფოები ერთმანეთთან ბრძოლის პირობებში ჩამოყალიბდნენ, თუმცა სამფლობელოების განაწილების შემდეგაც მათ შორის დაპირისპირება კვლავ გრძელდებოდა.

ამგვარად, აქემენიანთა ირანის განადგურებისა და შემდეგ ალექსანდრეს იმპერიის დაშლის შედეგად პირობები შეიქმნა ახალი სახელმწიფოების ჩამოყალიბებისთვის. ითვლება, რომ ამ პერიოდშივე, ძვ. წ. IV საუკუნის დასასრულიდან მოყოლებული III საუკუნის პირველ ნახევარში (თარიღი დაზუსტებული არ არის) შეიქმნა ქართლის სამეფოც.

„ქართლის ცხოვრება“ მოგვითხრობს, რომ მაკედონელთა მიერ დატოვებულ მმართველს – აზოს დაუპირისპირდა ფარნავაზი. ის მცხეთის მამასახლისის, სამარას ძმისწული იყო. სამარაც და მისი ძმაც მაკედონელებთან ბრძოლას შეეწირნენ, დედამ კი სამი წლის ფარნავაზი ომს გაარიდა, და მათ თავი ჩრდილოეთ კავკასიას შეაფარეს. როცა ფარნავაზი დავაუკაცდა, იგი მცხეთაში დაბრუნდა.

ფარნავაზის თავგადასავალში ბევრი მითიური ამბავი გვხვდება: მაგალითად, მისი სიზმარი. ფარნავაზს დაესიზმრა, რომ უკაცრიელ სახლში იყო, საიდანაც გასვლა უნდოდა და ვერ გადიოდა. უცებ სარკმლიდან მზის სხივი შემოვიდა, წელზე შემოერტყა და სარკმლიდანვე გაიყვანა. ფარნავაზი ველზე აღმოჩნდა, სადაც მზეს შეხვდა. მზის პირს ხელით შეეხო, ცვარი მოხოცა და პირზე იცხო. ამის შემდეგ ფარნავაზს გაეღვიძა. ამ სიზმარს მითოლოგიური დატვირთვა აქვს. სიმბოლოებით გადმოგვცემს, რომ ფარნავაზი ღვთაებრივია, მზის რჩეულია. სიზმარი მეფედ ცხების სცენას წარმოადგენს.

ელენისტური სახელმწიფოები

ფარნავაზის თავგადასავალი ასევე შეიცავს ამბავს, თუ როგორ იპოვა მან გამოქვაბულში საგანძური. ფარნავაზი სანადიროდ გაეშურა და დიღმის ველზე ირმებს გაეკიდა. დევნის შემდეგ ირემს ისარი ესროლა, თავად კი კლდის ძირას დაეცა. ამასობაში დაღამდა, გაწვიმდა და ფარნავაზმა იქვე გადაწყვიტა ღამის გათენება, მაგრამ კლდეში გამოქვაბული შენიშნა. სწორედ იქ იპოვა განძი, რომლითაც აზოს წინააღმდეგ მეომრები დაიქირავა.

ფარნავაზის შესახებ მითოლოგიური თხრობა თანდათან ისტორიულ თხრობაში გადადის. ჩვენც მივყვეთ ამბავს მოვლენების გასარკვევად.

ფარნავაზმა დახმარება სთხოვა ეგრისის მთავარს, ქუკის. ისინი გაერთიანდნენ და დასახმარებლად ოსებს და ლეკებს მიმართეს. ბერძენი მეომრების ნაწილი აზოს

განუდგა და ფარნავაზს მიემხრო. ქართველებიც ფარნავაზის მხარეს გადავიდნენ. მაშინ აზო დარჩენილი მეომრებით წავიდა და კლარჯეთში გამაგრდა. ფარნავაზმა ჯერ მცხეთის ოთხივე ციხე დაიპყრო, ხოლო ოდნავ მოგვიანებით – იმავე წელს – მთელი ქართლიც, კლარჯეთის გამოკლებით.

დაპირისპირებაში სხვა ძალებიც ჩაერთვნენ ქვეყნის გარედან. აზოს მხარეს დადგნენ ბერძნები, ფარნავაზისა კი – ჩრდილოკავკასიელები და სელევკიდების მეფე ანტიოქოსის გამოგზავნილი ჯარები.

ფარნავაზმა ჰურთან¹²⁰ (ისტორიულ წყაროებში – ქაჯთა ქალაქი) დაამარცხა აზო და ბრძოლაში მოკლა. მან შური იძია მამისა და ბიძის მკვლელებზე, თავად გამეფდა ქართლში და საფუძველი ჩაუყარა სამეფო დინასტიას – ფარნავაზიანებს.

მეცნიერები მიიჩნევენ, რომ აზოსა და ფარნავაზის დაპირისპირებაში საერთაშორისო დაპირისპირება აისახა, კონკრეტულად – მეზობელ ელინისტურ სახელმწიფოებს: ერთი მხრივ, სელევკიდების სახელმწიფოსა და, მეორე მხრივ, „ბერძნებს“ შორის. თუმცა ვინ არიან კონკრეტულად ქართულ წყაროში მოხსენიებული ეს ბერძნები, ამაზე მოგვიანებით შევჩერდებით.

რეალურად ქართლი ორ ძალას შორის აღმოჩნდა მოქცეული: აღმოსავლურ-აზიურსა (სალევკიდების სახელმწიფო) და დასავლურ-ევროპულს („ბერძნები“) შორის. რა მიზანი ამოძრავებდათ გარეშე სახელმწიფოებს, როცა ქვეყნის შიგნით მიმდინარე დაპირისპირებაში ერთ-ერთ მხარეს ემხრობოდნენ? გავლენის სფეროების გაფართოების გარდა, უპირველეს ყოვლისა, ეს გეოგრაფიული მდებარეობა იყო. საქართველოს გეოგრაფიულმა მდებარეობამ თავიდანვე განსაზღვრა ქვეყნის საერთაშორისო ურთიერთობებიც და საფუძველად დაედო საგარეო პოლიტიკურ ქცევას. არა მარტო ქართული პოლიტიკური ერთეულებისთვის, არამედ

¹²⁰ ჰური – თანამედროვე თურქეთის ტერიტორიაზე, არტაანის რაიონში. ლეონტი მროველის ცნობით, ლეგენდარული მცხეთოსის ძემ, ჭავახოსმა, ააშენა არტაანის ციხე-ქალაქი, რომელსაც მაშინ ქაჯთა ქალაქი ერქვა, მროველის დროს კი – ჰური. იმავე ცნობით, ფარნავაზის მიერ დაარსებულ წუნდის საერისთავოში შედიოდა არტაანი, ჭავახეთი და კოლა. შემდეგ ვახტანგ გორგასალმა აქ საეპიკოპოსო შექმნა და კათედრა ერუშეთში დააწესა. თამარის ეპოქაში არტაანი სანაპირო საერისთავო იყო, შემდეგ ათაბაგთა სამთავროში შედიოდა.

მთლიანად რეგიონისთვის უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა ჩრდილოეთი კავკასიის უღელტეხილებს. საიმედოდ დაცული გადმოსასვლელები უზრუნველყოფდა, როგორც ქართული პოლიტიკური ერთეულების უსაფრთხოებას, ასევე მათ სამხრეთით მდებარე დიდი იმპერიების უსაფრთხოებასაც კი.

ფარნავაზის საგარეო პოლიტიკური ორიენტაცია ასეთია: მან მოკავშირედ აირჩია სელევკიდების სახელმწიფო და დასახმარებლად მიმართა მათ. გაწეული დახმარების სანაცვლოდ, ბუნებრივია, სელევკიდების მეფეზე დამოკიდებული გახდა. სწორედ მან გამოუგზავნა ფარნავაზს სამეფო ნიშნები.

ფარნავაზმა დასახმარებლად ასევე იხმო ჩრდილო კავკასიელები: ლეკები და ოსები. ჩრდილო კავკასიაში მცხოვრები ხალხისთვის ლაშქრობაში ნადავლის მოპოვება და დაქირავებულ მეომრად მსახურება ცხოვრების წესი იყო. ისინი მის ინტერესებს დაიცავდნენ, ვინც საბრძოლველად უხმობდა და ხელფასს გადაუხდიდა. თუმცა ფარნავაზმა გამარჯვების შემდეგ მათთან კავშირის გამყარება დინასტიური ქორწინებით სცადა: ცოლად დურძუკთა¹⁷¹ მეფის ასული შეირთო, ხოლო თავისი და ოსთა მეფეს მიათხოვა. შემდეგაც ჩრდილო კავკასიასთან მიმართებაში არაერთი მეფე მოიქცა ანალოგიურად და ამ გზით შეეცადა გავლენის მოპოვებას. საკუთარი ინიციატივით საგარეო პოლიტიკის წარმართვას ქართლის სწორედ ის მეფეები ახერხებდნენ, რომლებიც კავკასიონზე გადმოსასვლელებსა და იქ მცხოვრებ ხალხებს აკონტროლებდნენ. სხვა შემთხვევაშიც, როცა ქართული პოლიტიკური ერთეულები ძლიერი სახელმწიფოს ვასალები იყვნენ, მათ ვალდებულებას კვლავ უღელტეხილების გაკონტროლება და დაცვა შეადგენდა. ამჯერად, რეგიონში უპირატესობა სელევკიდურმა სახელმწიფომ მოიპოვა. ეგრისმაც კი (იგივე კოლხეთი), რომელიც მანამდე ახალშენების წყალობით დასავლურ სამყაროსთან ეკონომიკურად მჭიდროდ იყო დაკავშირებული, კავკასიაში

¹⁷¹ დურძუკები – ქართული წყაროების მიხედვით, ტომები, რომლებიც ცენტრალური კავკასიის ჩრდილოეთ კალთებზე სახლობდნენ (დურძუკეთი), მაგრამ შემდეგ მათი გარკვეული ნაწილი კავკასიის მთავარი ქედის სამხრეთით, ქართლის მთიანეთში გადმოსახლდა. ქართული წყაროების დურძუკები ვაინახთა – ჩენებისა და ინგუშების - საერთო წინაპრები არიან. ეს მონათესავე ხალხები თავიანთ თავს ჩრდილოეთ კავკასიის სხვა ეთნოსებისაგან გამოაცალკეებდნენ (ვაინახი ნიშნავს „ჩვენს ხალხს“). ვაინახები ცენტრალური კავკასიის ოდინდელი მკვიდრნი არიან.

სელეკციების მთავარ მოკავშირესთან – ფარნავაზთან არჩია ურთიერთობა. გარკვეული პერიოდის განმავლობაში ეგრისი, როგორ ჩანს, ქართლის სამეფოს შემადგენლობაშიც მოექცა, თუმცა დროებით.

იმასთან დაკავშირებით, თუ ვინ იყვნენ აზოს მოკავშირე „ბერძნები“, აზრთა სხვადასხვაობა არსებობს. აზოს მომხრედ ზოგი მეცნიერი მაკედონელთა სარდალ ანტიგონეს მოიაზრებს, ზოგი ლისიმაქეს – თრაკიის მეფეს და ზოგიც – პონტოს სამეფოს. ფარნავაზის მოღვაწეობის, შესაბამისად – ქართლის სამეფოს ჩამოყალიბების თარიღი უცნობია და, აქედან გამომდინარე, ჭირს მოკავშირის დადგენაც. ანტიგონეს სამფლობელო ძვ. წ. IV საუკუნის ბოლოს მცირე აზიის დიდი ნაწილს, სირიასა და ჩრდილო მესოპოტამიას შეადგენდა. ის იყო სელეკციების მთავარი კონკურენტი მოცემულ პერიოდში, და თუ ქართლის სამეფოს ჩამოყალიბება ამ დროს მოხდა, შესაბამისად, აზოს მოკავშირე, შესაძლოა, ანტიგონე ყოფილიყო. ძვ. წ. III საუკუნის დასაწყისში გაძლიერდა თრაკიის მეფე ლისიმაქე, რომლის სამფლობელოც ძვ. წ. 280-იანი წლებისთვის მოიცავდა ბალკანეთის ნახევარკუნძულის აღმოსავლეთ ნაწილს და დასავლეთ მცირე აზიას, მნიშვნელოვანი საზღვაო ქალაქით – პერაკლათი. ძვ. წ. 281 წელს სელეკემ ლისიმაქე დაამარცხა და, ეგვიპტის გარდა, ალექსანდრეს იმპერიაში შემავალი თითქმის ყველა მიწა გააერთიანა. შესაბამისად, მოცემულ პერიოდში – ანტიგონეს დამარცხებიდან ძვ. წ. 281 წლამდე, შესაძლებელია, აზოს მოკავშირედ ლისიმაქე მივიჩნიოთ. ამის შემდეგ თანდათანობით ხდება პონტოს სამეფოს გაძლიერება. პონტოს სამეფოს დამაარსებელი მითრიდატე თავდაპირველად კაპადოკიის ერთ კუთხეში გამაგრდა (სავარაუდოდ ძვ. წ. 302 წლიდან), შემდეგ კი მთელი კაპადოკია და პონტოსპირეთში მცხოვრები მეზობელი ტომებიც დაიმორჩილა. პონტოს სამეფოს დაარსების წლად ძვ. წ. 281 წელი ითვლება, როცა მითრიდატემ მეფის ტიტული მიიღო. სწორედ ამ პერიოდიდან იწყება მისი გაძლიერებაც. თუ აზოსა და ფარნავაზის დაპირისპირება დროის ამ მონაკვეთში მიმდინარეობდა, ბუნებრივია, ასპარეზზე უკვე მითრიდატეს ჩანს.

ამგვარად, ვინც უნდა იგულისხმებოდეს „ბერძნებში“, ფაქტი ერთია: აზოსა და ფარნავაზის დაპირისპირება ელინისტურ სამყაროში მიმდინარე დაპირისპირებას ასახავს, და მათ მხარს მოწინააღმდეგეები უმაგრებენ.

„ქართლის ცხოვრება“ მოგვითხრობს: „ამან ფარნავაზ მოზღუდა ქალაქი მცხეთა

მტკიცედ და ყოველნი ქალაქნი და ციხენი ქართლისანი, მოოხრებულნი ალექსანდრესგან, მან აღაშენნა. და ვერლარა იძიეს შური მის ზედა, რამეთუ უცალო იყვნეს ბერძენნი“.

გამარჯვების შემდეგ ფარნავაზმა რეფორმები გაატარა და ქვეყნის მოწყობა დაიწყო. შექმნა სახელმწიფო მმართველობის იერარქია: მეფის შემდეგ იდგა სპასპეტი. ის იყო ჯარების სარდალი, რომელსაც თავის მხრივ ერისთავები ემორჩილებოდნენ. ერისთავები ტერიტორიულ-ადმინისტრაციული ერთეულების – საერისთავოების სათავეში იდგნენ. ერისთავებს მართვაში სპასალარები და ათასისტავები ეხმარებოდნენ. ისინი გადასახადებს კრებდნენ და საჭიროების შემთხვევაში ლაშქარი გამოჰყავდათ. ქართლის სამეფოს სახელმწიფო მოწყობა ტიპურ ძველალმოსვლურ მოწყობას გავდა – ცენტრი და პერიფერია. აქედანაც ჩანს ფარნავაზის აღმოსავლური ორიენტაცია.

„ქართლის ცხოვრება“ ფარნავაზის სახელმწიფო მოწყობის შესახებ აღნიშნავს კიდევ, რომ „ესრეთ განაწესა ესე ყოველი ფარნავაზ მიმსგავსებულად სამეფოსა სპარსეთისა“ ე.ი. ქართლის სამეფო სპარსულის მსგავსი იყო (თავდაპირველად, სწორედ, აქემენიანურმა ირანმა შექმნა ისეთი პოლიტიკური სისტემა, რომელმაც შემდეგ გარკვეულწილად განსაზღვრა არა მარტო ქართლის, არამედ მთელი წინა აზიის ქვეყნების პოლიტიკური სისტემები).

მეფესთან ერთად სახელმწიფოს მართვაში მონაწილეობდა სამეფო კარიც. მასში დიდი მოხელეები შედიოდნენ. ამ მოხელეთაგან არქეოლოგიურ წყაროებში იხსენიება ეზოსმოდღვარი და მხატვართუხუცესი. სავარაუდოდ, სხვა სფეროებსაც ეყოლებოდა თავისი უხუცესები, როგორც შემდგომი პერიოდის ქართულ პოლიტიკურ სისტემას ახასიათებდა.

ფარნავაზის ტერიტორიულ-ადმინისტრაციული რეფორმა შემდეგში მდგომარეობდა: მან ქვეყანა რვა საერისთავოდ და ერთ სასპასპეტოდ დაჰყო. „ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით, თავდაპირველად ქართლის სამეფო თითქმის ყველა ქართული ტომით დასახლებულ მხარეს (მოგვიანებით - ისტორიულ მხარეს) მოიცავდა, თუმცა, ვინაიდან ლეონტი მროველი შუა საუკუნეებში მოღვაწეობდა, ანუ იმ დროს, როცა საქართველოს ერთიან სახელმწიფოდ ჩამოყალიბება მიმდინარე-

ობდა, ამიტომ არ არის გასაკვირი, რომ მროველის თხზულებაში ქართლის საზღვრებში ერთიანი საქართველოა მოქცეული.

ასე გამოიყურება „ქართლის ცხოვრებაში“ ქართლის სამეფოს ისტორიული გეოგრაფია:

„ერთი გაგზავნა მარგვის ერისთავად, და მისცა მცირით მთიდან, რომელ არს ლიხი, ვიდრე ზღურადმდე ეგრისისა, რიონს ზემოთ. და ამანვე ფარნავაზ აღაშენნა ორნი ციხენი – შორაპანი და დიმნა. და გაგზავნა მეორე კახეთისა ერისთავად, და მისცა არაგვითგან ვიდრე ჰერეთამდე, რომელ არს კახეთი და კუხეთი. მესამე გაგზავნა ხუნანისა ერისთავად, და მისცა ბერდუჯის მდინარიტგან ვიდრე ტფილისამდე და გაჩიანამდის, რომელ არს გარდაბანი. მეოთხე გაგზავნა სამშვილდის ერისთავად, და მისცა სკვირეთისა მდინარიტგან ვიდრე მთამდე, რომელ არს ტაშირი და აბოცი. მეხუთე გაგზავნა წუნდის ერისთავად და მისცა ფანვარიტგან ვიდრე თავადმდე მტკვრისა, რომელ არს ჯავახეთი და კოლა და არტაანი. მეექვსე გაგზავნა ოძრხის ერისთავად, და მისცა ტაშისკარიტგან ვიდრე არსიანამდის, ნოსტის თავითგან ზღუამდის, რომელ არს სამცხე და აჭარა. მეშვიდე გაგზავნა კლარჯეთის ერისთავად, და მისცა არსიანიტგან ზღუამდე. და მერვე, ქუჯი, იყო ერისთავი ეგრისისა.

ხოლო ერთი დაადგინა სპასპეტად და მისცა ტფილისითგან და არაგვითგან ვიდრე ტაშისკარამდე და ფანვარდმდე, რომელ არს შიდა ქართლი. და ესე სპასპეტი იყო შემდგომადვე წინაშე მეფისა, მთავრობით განაგებდის ყოველთა ერისთავთა ზედა.“

სინამდვილეში ძნელი სათქმელია, ზუსტად რა ტერიტორიას მოიცავდა თავდაპირველად ქართლის სამეფო, რომელი ისტორიული მხარეები შედიოდა მის შემადგენლობაში. მომდევნო პერიოდში ჩვენ დავინახავთ, როგორ დათმობს ქართლის სამეფო გარკვეულ მიწებს გაძლიერებული მეზობლების სასარგებლოდ.

ფარნავაზმა ასევე გაატარა რელიგიური რეფორმა: „და ამანვე ფარნავაზ შექმნა კერპი დიდი სახელსა ზედა თვისსა: ესე არს არმაზი, რამეთუ ფარნავაზს სპარსულად არმაზ ერქვა... ამართა კერპი იგი არმაზი თავსა ზედა ქართლისასა.“ მატიანეს მიხედვით, სახელი ღვთაებისთვის ფარნავაზს საკუთარი სახელის მიხედვით

შეურქმევია და ახლად აღმართული კერპისთვის მსახურება დაუწესებია.

არმაზის კერპის აღწერილობა შემონახულია „წმინდა ნინოს ცხოვრებაში“¹²². ეს იყო სპილენძის კაცი, რომელსაც ოქროს ჯაჭვის პერანგი ეცვა, თავზე ჩაბალახი ეხურა, თვალები ზურმუხტისა და ბივრილის¹²³ ჰქონდა და ხელში ელვასავით ბრწყინვალე ხმალი ეჭირა. არმაზი ქართული წარმართული პანთეონის უზენაესი ღვთაება გახდა, რომელიც ცის, ჭექა-ქუხილის, წვიმისა და მცენარეთა მბრძანებელი და მუდამარი ღმერთის ფუნქციებს ითავსებდა. ამრთა სხვადასხვაობა არსებობს არმაზის იდენტიფიკაციასთან დაკავშირებით. მკვლევართა მიერ ის გაიგივებული იყო არმასთან¹²⁴, თეშუბთან¹²⁵, აჰურამაზდასთან, მითრასთან¹²⁶ და ა.შ.

არმაზის კერპის შემოტანის მიუხედავად, ფარნავაზმა ასევე დატოვა ამოს მოტანილი კერპებიც (მეცნიერთა ნაწილის აზრით, ისინი ქართველთა კერპები იყო, ამომ რომ არიან-ქართლიდან მოიტანა).

კერპების აღმართვა ფარნავაზის შემდგომაც გაგრძელდა და წარმართული პანთეონი შეიცვალა: არმაზს, გაცსა და გა თუ გაიშს დაემატა ზადენი, აინინა და დანინა. სამწუხაროდ მათი იდენტიფიცირება ვერ ხერხდება.

ფარნავაზს უკავშირდება ქართული ენისა და დამწერლობის გავრცელებაც. ფარნავაზმა „განავრცო ენა ქართული, და არღარა იზარხებოდა სხვა ენა ქართლსა შინა, თვინიერ ქართულისა. და ამან შექმნა მწიგნობრობა ქართული.“

¹²² წმინდა ნინოს ცხოვრება – წმინდა ნინოს ცხოვრების ამსახველი ნაწარმოები, რომელმაც განსხვავებული რედაქციით მოაღწია ჩვენამდე. ერთ-ერთი რედაქცია ჩართულია „ქართლის ცხოვრებაში.“ ნაწარმოების შექმნის თარიღთან დაკავშირებით სხვადასხვა მოსაზრება არსებობს, თუმცა ბოლო დროს მეცნიერთა დიდი ნაწილი იზიარებს მოსაზრებას, IV საუკუნეში შექმნასთან დაკავშირებით.

¹²³ ბივრილი – ზღვისა და ცისფერი ძვირფასი ქვა; ბერილი, ბივრიტი.

¹²⁴ არმა – ხეთურ-ხურიტული მთვარის ღვთაება (რქოსანი მუზარადით, რომელზეც ნახევარმთვარეა გამოსახული).

¹²⁵ თეშუბი – ხეთურ-ხურიტული ამინდის ღვთაება.

¹²⁶ მითრა – ძველი ირანის, ძველი ინდოეთისა და ზოგი სხვა ქვეყნის რელიგიაში მზის, სინათლის, სიწმინდისა და სიმართლის ღმერთი.

რაც შეეხება ქართული ენის გავრცელებას – რამდენადაც ეს ახალი პოლიტიკური ერთეული ქართების ტომმა შექმნა და მან თავის გარშემო გააერთიანა ამ ტერიტორიაზე მცხოვრები სხვა ტომებიც, ბუნებრივია, ძირითადი ენა ქართული გახდებოდა. დამწერლობასთან დაკავშირებით კი მეცნიერებს შემდეგი მოსაზრება აქვთ: სავარაუდოდ, ქართლში არამეული¹⁷ დამწერლობის ნაირსახეობა იქნებოდა გავრცელებული, რადგან ძვ. წ. I ათასწლეულში მთელს წინა აზიაში ყველაზე გავრცელებული ენა და დამწერლობა არამეული იყო. ის საერთაშორისო ენად იყო აღიარებული. აქემენიანთა სპარსეთშიც კი ოფიციალურ ენად არამეული იყო დადგენილი. საქართველოს ტერიტორიაზე არამეული დამწერლობის ნაირსახეობის – არამზულის გავრცელებას, ბერძნულთან ერთად, ადასტურებს არქეოლოგია.

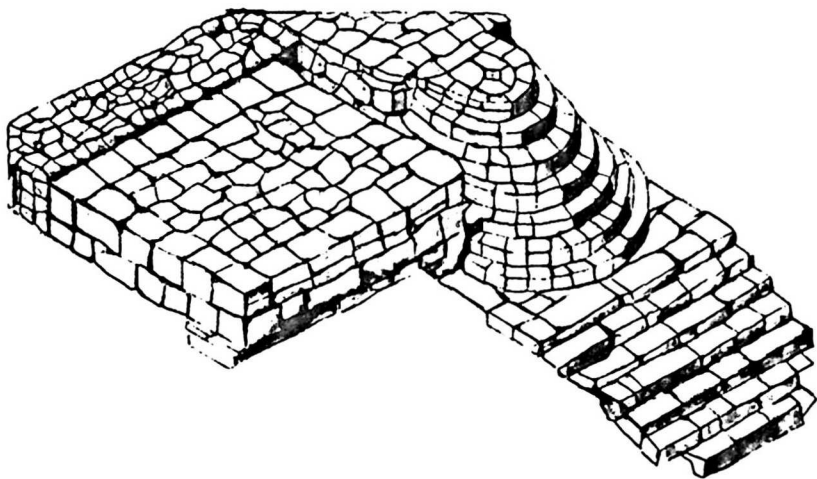
ფარნავაზმა დიდხანს იცოცხლა. ოცდაშვიდი წლის მეფე გახდა და სამოცდახუთ წელს იმეფა და „მოკვდა ფარნავაზ და დაფლეს წინაშე არმაზისა კერპისა.“

„ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით, ქართლის სამეფოში ფარნავაზის შემდეგ საურმაგი და მირიანი მეფობდნენ. ინფორმაცია მათ შესახებ მცირეა. მხოლოდ თითო წინადადება მიგვანიშნებს ამ მეფეების საგარეო პოლიტიკურ ორიენტაციასა და მათ დაქვემდებარებასა და მსახურებაზე სელევკიდებისადმი.

კულტურული თვალსაზრისითაც საქართველო ელინისტურ სივრცეში იყო გაერთიანებული. ამაზე მეტყველებს როგორც კოლხეთის, ასევე ქართლის ტერიტორიაზე აღმოჩენილი მატერიალური კულტურის ძეგლები. თუ დიდი ბერძნული კოლონიზაციის დროს საკუთრივ ელინური კულტურა მხოლოდ სანაპირო ზოლზე ვრცელდებოდა, ელინისტურ პერიოდში ის ქვეყნის შიგნით აღწევს და ერწყმის ადგილობრივ კულტურას. ამის ნათელი დადასტურებაა ვანის ნაქალაქარი დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე.

ვანის ნაქალაქარი იმერეთის დაბლობზე, მდინარე სულორის ნაპირას მდებარეობს. არქეოლოგები ვანის ქალაქობის პერიოდში ორ ეტაპს გამოყოფენ: ძვ. წ. VI-

¹⁷ არამეული დამწერლობა – ჩრდილო სემიტური დამწერლობის ერთ-ერთი ძირითადი სახეობა. შედგება 22 ნიშნისაგან, რომლებიც გამოყენებულია მხოლოდ თანხმოვნების აღსანიშნად. ტექსტი იწერება მარჯვნიდან მარცხნივ. ძვ.წ. I ათასწლეულში არამეული ენა და დამწერლობა ყველაზე გავრცელებული იყო. არამეული ანბანის გადამუშავების შედეგად არაერთი ანბანი შეიქმნა.

ვანის ტაძრის საპურთხეველის რეკონსტრუქცია

IV სს. და ძვ. წ. III საუკუნის დასაწყისი – ძვ. წ. I საუკუნის შუა წლები. ფიქრობენ, რომ პირველ პერიოდში ვანი წარმოადგენდა ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს პოლიტიკურ-ადმინისტრაციულ ცენტრს და მმართველი ზედაფენის რეზიდენციას, ხოლო მეორე პერიოდში ქალაქი სატაძრო-რელიგიურ ცენტრად გადაიქცა. ამ პერიოდში დასახლების ფარგლებში აღარ მარხავდნენ საზოგადოების მაღალი ფენის წარმომადგენლებს. ქალაქის ბორცვი თავდაცვითი კედლებით გაამაგრეს და კულტთან დაკავშირებული ნაგებობები – ტაძრები, სამლოცველოები, საკურთხეველები, სამსხვერპლო მოედნები ააგეს. როგორც ჩანს, აქ სალოცავად და ღვთაებათა სახელზე მსხვერპლის შესაწირად მოდიოდნენ. მეცნიერები იმ დასკვნამდე მივიდნენ, რომ ვანის ნაქალაქარი არ წააგავდა „ნამდვილ“, „საერო ქალაქს“. თვალსაჩინო იყო სატაძრო-საკულტო ნაგებობათა დიდი ხვედრითი წილი და მათი წამყვანი როლიც. ნაქალაქარზე მრავლად აღმოჩენილი მცირე საკურთხეველები და სარიტუალო საგნებიც ამას მოწმობდნენ. აქედან გამომდინარე ივარაუდეს, რომ ქალაქი ელინისტურ ხანაში დიდი სატაძრო ცენტრი იყო, ისეთივე, როგორც ეგვიპტეში კარნაკი, საბერძნეთში ოლიმპია, დელფი, ან პონტოს კომანა,

გელა, ზევსისა და აპოლონის ტაძრები კაპადოკიაში, ანაიტის ტაძარი არმენიაში და სხვ.¹²⁸

მეორე პერიოდს ეკუთვნის გალანის კედელი, კარიბჭის ხუროთმოძღვრული კომპლექსი, მრგვალი ტაძარი, შვიდსაფეხურიანი საკურთხეველი და სხვა საკულტო და საზოგადოებრივი შენობები, რომელთა გათხრისას აღმოჩნდა ლომის თავის ქანდაკებები, ქალ-ღვთაების გამოსახულებით შემკული სვეტის თავი, მცირე ზომის ქანდაკებები და ნიღბები, ადგილობრივი და ბერძნული კერამიკა და სხვ.

ნაქალაქარზე აღმოჩენილ ტაძარს მეცნიერები ძვ. წ. II ს.-ით ათარიღებენ. ეს იყო სწორკუთხა ნაგებობა, რომელსაც შესასვლელი აღმოსავლეთიდან ჰქონდა. ტაძრის სიღრმეში იდგა საკურთხეველი – ოვალური ფორმის ქვის ბოძი. ტაძარს თეთრი და ღია ვარდისფერი ქვებით მოპირკეთებული მოზაიკური იატაკი ჰქონდა. ერთ კუთხეში აღმოჩნდა 40 კოლხური ამფორა, საკურთხეველთან კი უზარმაზარი პითოსი – ღვინის შესანახი ჭურჭელი. იქვე ეწყო ბრინჯაოს მონეტები. ნანგრევებს შორის არქეოლოგებმა იპოვეს ძლიერ დეფორმირებული ბრინჯაოს ჭურჭელი, რომელსაც საკულტურული შემკულობანი ამშვენებდა. ჭურჭელი მტაცებელი ფრინველის ძლიერ ბრჭყალებზე იდგა, ძირში კი 16 სმ-ის სიმაღლის არწივის ქანდაკებები ჰქონდა გარს შემოვლებული. ჭურჭელს აგვირგვინებდა გამარჯვების ფრთოსან ქალღმერთ, ნიკეს 18 სმ-იანი ქანდაკება. ჭურჭელს ასევე ამშვენებდა დიონისეს თანმხლებ ღვთაებათა თავების გამოსახულებანი: წვეროსანი პანი¹²⁹; ახალგაზრდა სატირი¹³⁰; ვაზის ფოთლების გვირგვინით შემკული დიონისეს მეუღლე – არიადნე; დიონისეს მუდმივი თანამგზავრები – მენადები.

ეს აღმოჩენები პირველ რიგში ცხადყოფს, რომ ადგილობრივი მოსახლეობა იც-

¹²⁸ ლორთქიფანიძე ო., *ძველი ქართული ცივილიზაციის სათავეებთან*, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, თბილისი, 2002.

¹²⁹ პანი – ბერძნული მითოლოგიის მიხედვით, საქონლისა და მწყემსების მფარველი ღმერთი. წარმოდგენილი ჰყავდათ ადამიანის სახისა და თხის ფეხების, რქებისა და წვერის მქონედ.

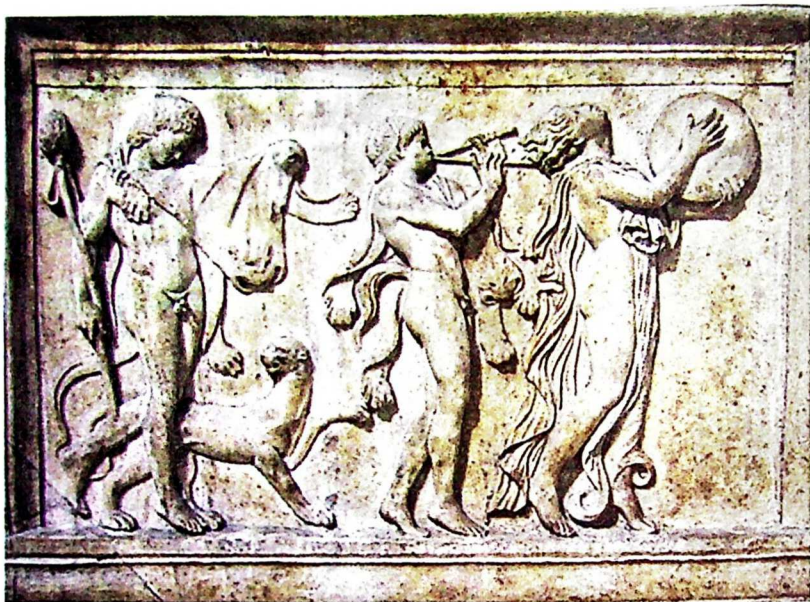
¹³⁰ სატირი – ბერძნული მითოლოგიის მიხედვით, ღვინისა და მხიარულების ღმერთის, დიონისეს მხლებელი, რომელსაც თხის ფეხები, წვერი და რქები აქვს.

ვანო ალმოჩინილი მხანდრის თავი

ნობდა ბერძნულ რელიგიურ-მითოლოგიურ სახეებს და მეორე, ტაძარი, სადაც ღვინის პითოსი, ამფორები, დიონისესა და მისი წრის ღვთაებათა სახეებით შემკული რიტუალური ტურტელი აღმოჩნდა, მეღვინეობისა და მევენახეობის კულტს უკავშირდებოდა.

ბერძნულ რელიგიურ პანთეონში დიონისე მეღვინეობისა და მევენახეობის, მოსავლიანობისა და ნაყოფიერების მფარველი ღმერთი იყო. მის პატივსაცემად ძველ საბერძნეთში წელიწადში რამდენჯერმე აღნიშნავდნენ დღესასწაულს, რომელსაც დიონისიები ეწოდებოდა. სოფელში დიონისიებს აღნიშნავდნენ ნოემბერ-დეკემბერში, საქალაქო – დიდ დიონისიებს ზეიმობდნენ მარტ-აპრილში. თუმცა არსებობდა სხვა დიონისიებიც. თითოეული ეს დღესასწაული დაკავშირე-

დიონისიის ამსახველი რელიეფი ბრიტანული მუზეუმიდან

ბული იყო ვენახის მოვლისა და ღვინის დამზადების წლიური ციკლის რომელიმე ეტაპთან.

დიონისესადმი მიძღვნილ დღესასწაულებს თან ახლდა ცეკვა-სიმღერა, წარმოდგენები, თამაშობები. ეს იყო ღვინისა და მხიარულების ზეიმი. ქალები, რომლებიც სადღესასწაულო მისტერიების დროს საკუთარ თავს ღმერთს უძღვნიდნენ, მენადებად იწოდებოდნენ, ხოლო თხის ტყავში გამოწყობილი კაცები – სატირებად. ისინი მისტერიების დროს დიონისეს ცხოვრებიდან სხვადასხვა ეპიზოდს განასახიერებდნენ.

დიონისეს კულტის გავრცელებას საქართველოში თავისი საფუძველი ჰქონდა, რადგან მეღვინეობა-მევენახეობის კულტი აქ ძველი დროიდანვე არსებობდა. ამას ცხადყოფს არქეოლოგიური და ეთნოგრაფიული მონაცემები.

საქართველოს ტერიტორიაზე ყურძნის წიპწები ჯერ კიდევ ძვ. წ. V ათასწლეულით დათარიღებულ ნამოსახლარზე აღმოჩნდა. თუმცა მეცნიერთა ნაწილი ამ აღმოჩენას მეღვინეობისა და მევენახეობის არსებობის დამადასტურებელ საბუთად არ მიიჩნევდა. არგუმენტი ასეთი იყო: მეღვინეობაზე ლაპარაკი შეიძლება მხოლოდ იმ პერიოდიდან, საიდანაც ღვინის დასაყენებელი და შესანახი ჭურჭელი მოგვეპოვება. დღეს უკვე აღიარებულია, რომ ხრამის დიდი გორის (ძვ.წ. VI-V ათასწლეულები) ერთ-ერთ ჭურჭელში ღვინო იდგა.

ძვ. წ. II ათასწლეულის II ნახევრიდან (გვიანბრინჯაოს ხანიდან) საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილია დიდი რაოდენობით არა მარტო ღვინის სასმისები, არამედ ქვევრებიც. მაგ., ერთ-ერთ არქეოლოგიურ ძეგლზე ქართლში, მელი-ღელეს სალოცავში, რომელსაც ასევე გვიანბრინჯაოს ხანით ათარიღებენ, უზარმაზარი ქვევრების ნამტვრევები და ღვინის სასმისი იპოვეს. ფიქრობენ, რომ ამ სასმისს რიტუალური დანიშნულება ჰქონდა. ეს იყო თიხის ჭურჭელი, რომელსაც გვერდებზე კიდევ ორი პატარა ჭურჭელი ჰქონდა გამოყვანილი. ამ ფორმის სასმისები საქართველოს ტერიტორიაზე შემდეგაც იყო გავრცელებული და მას მხოლოდ ღვინის დასალევად იყენებდნენ.

ეთნოგრაფების მიერ შეგროვებულია უამრავი მასალა, რომელიც ქართველების სხვადასხვა წეს-ჩვეულებებს შეეხება. მარანში, სადაც ღვინოს ინახავდნენ, რელიგიურ რიტუალებს ატარებდნენ. ხალხური წარმოდგენით, ღვინო წმინდა, ღვთიური სასმელი იყო, ამიტომაც მას ღმერთებს სწირავდნენ. ღმერთებისთვის მიძღვნილ ღვინოს ქართველები „ზედაშეს“ უწოდებდნენ.

დასავლეთ საქართველოში, გურიაში, ბოლო დრომდე შემორჩა ღვინის ღმერთის, აგუნას კულტი. აგუნასადმი მიძღვნილ ჰიმნს ახალი წლის დილას მარანში ან ვენახში მღეროდნენ. თავად ჰიმნსაც „აგუნა“ ერქვა და მისი შესრულებისას საწნახელზე აკაკუნებდნენ. ჰიმნის დასრულების შემდეგ გლეხი ვენახში ღვინოს გადაღვრიდა და ამბობდა: „გაღმა ფურცელი, გამოღმა ყურძენი“. მსგავს რიტუალს ატარებდნენ სამეგრელოშიც. ახალ წელს სადილის შემდეგ დიასახლისი ამზადებდა ფქვილისგან სხვადასხვა კვერებს, მათ შორის ყურძნის მტევნის ფორმისას. საღამოს ოჯახის უფროსი მამაკაცი გაუძღვებოდა რიტუალს და ოჯახის წევრებთან ერთად მარანში მიდიოდა. საწნახელს მიაფშვნიდნენ ყურძნის მტევნის ფორმის

კვერებს, შემდეგ ურტყამდნენ ჯოხებს და გაიძახოდნენ: ჯუჯელია, ჯუჯელია, თავი და თავი თავთავი, ჩემი მამული დახუნძლული, სხვისი მამული ფოთოლი. ჩემს მამულში ყურძენი, სხვის მამულში მხოლოდ ფოთოლი.

ამგვარად, ეს არქეოლოგიური და ეთნოგრაფიული მონაცემები ადასტურებს მელვინეობა-მევენახეობის კულტის არსებობას საქართველოს ტერიტორიაზე და ასევე ქართველი ხალხის ყოფაში, რომელიც თითქმის ბოლო დრომდე იყო შემორჩენილი. (ხშირად უძველესი რწმენა-წარმოდგენები ხალხში გაუცნობიერებლად ინახება და სხვადასხვა სადღესასწაულო ტრადიციაში ავლენს თავს).

ბუნებრივია, ელინისტურ პერიოდში, როცა ბერძნულმა კულტურამ უფრო ფართოდ დაიწყო გავრცელება ქვეყნის სიღრმეში, ადგილობრივი მოსახლეობისთვის უფრო მისაღები და ახლობელი აღმოჩნდებოდა კულტურის ის ელემენტები, რომლებიც ადგილობრივ კულტურასთან პოულობდა საერთოს. ამ შემთხვევაში მელვინეობა-მევენახეობის კულტი. თუმცა, ბუნებრივია, ის არ იქნებოდა ერთადერთი, რადგან საქართველოში ელინისტურ ხანაშიც მრავალ ღმერთს სცემდნენ თაყვანს.

სავარაუდებელია, რომ სატაძრო ქალაქში მელვინეობა-მევენახეობის ღვთაებისადმი მიძღვნილი ტაძრის გარდა, სხვა ღვთაების ტაძრებიც უნდა ყოფილიყო აგებული. მეცნიერები ვარაუდობენ, რომ სწორედ ვანში აღმოჩენილ ქალაქს უნდა გულისხმობდეს სტრაბონი, როცა კოლხეთის აღწერისას ლევკოთეას¹³¹ მდიდარ სატაძრო ქალაქს ასახელებს. ფიქრობენ, რომ ლევკოთეას სახელით აქ იხსენიება ადგილობრივი, ძველი ქართული წარმართული პანთეონის ღვთაება, რომელიც გარეგნული ნიშნებით ემსგავსებოდა ბერძნულ ლევკოთეას. მეცნიერები ასკვნიან, რომ ლევკოთეას სახელით სტრაბონი იხსენიებს ძველი ქართული წარმართული პანთეონის ერთ-ერთ უზენაეს ღვთაებას, რამდენადაც მის სახელზეა აგებული ყველაზე უფრო მდიდარი და ცნობილი სამლოცველო. არქეოლოგიურ მონაცემებზე

¹³¹ ლევკოთეა – ზღვის ღვთაება, „თეთრი ქალღმერთი“ ბერძნულ მითოლოგიაში. მას თაყვანს სცემდნენ, როგორც ნაყოფიერებისა და მოსავლიანობის, მჭედლებისა და მეტალურგების, აგრეთვე ავადმყოფებისა და ფეხმძიმე ქალების მფარველ ღვთაებას. გადმოცემის თანახმად, ის იყო დიონისეს გამზრდელი, ამიტომ მელვინეობა-მევენახეობასაც მფარველობდა, თუმცა, როგორც წყლის ღვთაებას, ძირითადად გამოსახავდნენ ზღვის ცხოველებით გარშემორტყმულს.

დაყრდნობით, ვანში აღმოჩენილ ქალაქს ამ ქალღმერთის სახელს უკავშირებენ. ქალაქის კარიბჭესთან აღმართულ მფარველი ღვთაების ქანდაკებასთან კედელზე ბერძნულად იყო ამოკაწრული: „გევედრები, მეუფეო (ქალღმერთო).“ კარიბჭის ტაძარში საკურთხეველთან აღმოჩენილი შეწირულობაც – ფეტვით სავსე ამფორები, – მათი ნაყოფიერების ღმერთისადმი განსაკუთრებულ თაყვანისცემაზე მეტყველებს. ფეტვი, მეგრული და სვანური ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით, დიდ როლს ასრულებდა ნაყოფიერების ღვთაებებთან დაკავშირებულ საკულტო რიტუალებში.¹³²

სელევკიდების სახელმწიფო

სელევკიდების სახელმწიფო ელინისტურ სახელმწიფოებს შორის ყველაზე დიდი იყო. ძვ. წ. 303 წელს მის შემადგენლობაში შედიოდა ყველა ზემო სატრაპია, ანუ: მიდია, ფარსი, სუზიანა (ელამი), ბაქტრია და პართია. ძვ. წ. 301 წელს, იფსოსის ბრძოლაში ცალთვალა ანტიგონეს განადგურების შემდეგ, კიდევ უფრო გაიზარა და სელევკის სამფლობელო – ჩრდილო მესოპოტამიისა და მცირე აზიის დიდი ნაწილის ხარჯზე.

სელევკესთვის მნიშვნელოვანი იყო აღმოსავლეთის მეზობელთან – ინდოეთის მეფე ჩანდრაგუპტასთან¹³³ ურთიერთობის მოწესრიგება. სელევკემ მას ინდოეთში ალექსანდრეს მიერ დაპყრობილი მიწები – პაროპამისი¹³⁴, არახოზია და

¹³² ლორთქიფანიძე ო., „ძველი ქართული ცივილიზაციის სათავეებთან“, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 2002.

¹³³ ჩანდრაგუპტა (ბერძნ. სანდრაკოტი) მაურია, ძვ.წ. 322-298 წწ., ინდოეთის პირველი გამაერთიანებელი, მაურიების იმპერიის დამაარსებელი.

¹³⁴ პაროპამისი – იგივე ჰინდუქუში მთათა სისტემა შუა აზიაში, ავღანეთსა და პაკისტანში.

ჰედროსია¹³⁵ (თანამედროვე ინდოეთის, ირანისა და პაკისტანის ტერიტორიების ნაწილი) დაუბრუნა, სამაგიეროდ მისგან საბრძოლო სპილოები მიიღო. ჩანდრაგუპტასთან ზავმა სელევკეს საშუალება მისცა, მთელი ყურადღება დასავლეთისკენ მიეპყრო. თითქმის ნახევარი საუკუნე სელევკიდების ხელში რჩებოდა ინდოეთთან დამაკავშირებელი სავაჭრო გზები, რაც დასავლეთით სამხედრო კამპანიების წარმოების საშუალებას აძლევდა.

ძვ. წ. 281 წელს სელევკემ ლისიმაქე დაამარცხა და ეგვიპტის გარდა ალექსანდრეს იმპერიაში შემავალი თითქმის ყველა მიწა გააერთიანა. თუმცა სელევკეს გარდაცვალების შემდეგ მოვლენები სხვაგვარად განვითარდა და მისმა მემკვიდრემ, ანტიოქოს I-მა (ძვ. წ. 280-261 წწ.) ელინისტურ სამყაროში ჰეგემონიის შენარჩუნება ვეღარ შეძლო.

სელევკიდები გამუდმებულ ომებს აწარმოებდნენ ხან ერთ, ხან მეორე სახელმწიფოსთან (თავად სელევკე თრაკიასა და მაკედონიაში ლაშქრობის დროს მოკლეს), მისი მემკვიდრეების დროს სამხრეთ სირიისთვის მიმდინარეობდა ხანგრძლივი ომი პტოლემაიოსებთან (ე.წ. „სირიული ომები“)¹³⁶. ძველი სამყაროდან მოყოლებული დღემდე სირიის სტრატეგიული მდებარეობის გამო მნიშვნელობას არ კარგავს მის დასაუფლებლად ბრძოლა.

ძვ. წ. III საუკუნის შუა ხანებში, ანტიოქოს II-ის (ძვ. წ. 261-247 წწ.) მეფობის დროს სიტუაცია გართულდა ქვეყნის აღმოსავლეთში. განაპირა ოლქების გასწვრივ, კასპიის ზღვიდან მდინარე თეჯენამდე, ნაყოფიერი მიწების საზღვარზე მომთაბარე პარსის ტომები ცხოვრობდნენ. მათ დაიწყეს თავდასხმა ამ მხარეზე. საბოლოოდ სელევკიდების სახელმწიფოს გამოეყო აღმოსავლეთ ოლქები და იქ ახალი სახელმწიფო – პართია ჩამოყალიბდა, რომლის პირველი მეფე იყო არშაკი (სავარაუდოდ ეს ძვ. წ. 247 წელს მოხდა).

¹³⁵ ჰედროსია – მთიანი რეგიონი თანამედროვე ირანისა და პაკისტანის სამხრეთში.

¹³⁶ სირიული ომები – სელევკიდებსა და პტოლემაიოსებს შორის ძვ.წ. III–II სს.-ში მიმდინარე ომები (6 ომი) სირიის დასაუფლებლად. კონფლიქტი რეგიონში რომის სახელმწიფოს გამოჩენით დასრულდა, რომელმაც თავად დაიკავა ეგვიპტე, სირია და დაასრულა კიდეც ელინისტური სახელმწიფოების არსებობა.

სელევკიდების მომდევნო მეფე სელევკე II (ძვ. წ. 246–225 წწ.) პართიაზე გავლენის დაბრუნებას შეეცადა. სამხედრო კამპანია ძვ. წ. 230–227 წლებში მიმდინარეობდა. იმის მიუხედავად, რომ სელევკემ თავდაპირველად წარმატებას მიაღწია, პართიის მეფემ არშაკმა ოაზისების გასწვრივ მცხოვრებ სხვა მომთაბარეებს (აპასიაკებს)¹³⁷ მოუხმო და გაიმარჯვა. მან მეფის ტიტული მიიღო. კორონაცია ქალაქ ასაკში გაიმართა, სადაც ტაძარში უქრობი ცეცხლი დაანთეს. არშაკის მეფობის მომდევნო წლებში მშვიდობა სუფევდა. ამ პერიოდში პართიის არმია გაძლიერდა, ქალაქები განმტკიცდა, ახალი ციხესიმაგრეები აიგო და პართიელები თანდათან მემოზელ ოლქს – მიდიას მიუახლოვდნენ. ამგვარად ვიწროვდება და მცირედებოდა სელევკიდების სახელმწიფო აღმოსავლეთით. სელევკიდებს არც დასავლეთით ჰქონდათ კარგად საქმე.

მცირე აზიაშიც ჩამოყალიბდა ახალი პატარა სამეფოები. ძვ. წ. 262 წელს პერგამონის ციხესიმაგრის მფლობელმა (ჩრდილო-დასავლეთ მცირე აზიაში) თავი მეფედ გამოაცხადა: ასე ჩამოყალიბდა პერგამონის სამეფო, ატალიდების დინასტიით სათავეში. ამის გარდა, შეიქმნა სხვა პატარა სამეფოებიც მაგ., ბითინია და კაპადოკია მცირე აზიაში.

ჯერ კიდევ ძვ. წ. III საუკუნის პირველ ნახევარში მცირე აზიაში ბალკანეთის ნახევარკუნძულიდან შემოიჭრნენ გალატები (კელტური ტომები), რომლებთანაც ელინისტური სამყაროს მმართველებს ომმა მოუწიათ. ანტიოქოს I-მა გალატები დაამარცხა და ისინი მცირე აზიის შიდა რაიონებში გამაგრდნენ. მოგვიანებით მათზე დიდი გამარჯვება მოიპოვა პერგამონის მეფემ ატალ I-მა (241–197 წწ.). გალატების სამფლობელო მხოლოდ ფრიგიის ჩრდილოეთი რაიონებით შემოისაზღვრა.

სელევკიდების სამფლობელოები კვლავ გაიზარდა ანტიოქოს III (ძვ. წ. 223–187 წწ.) დროს. ანტიოქოსის პოლიტიკის თავისებურება იმაში მდგომარეობდა, რომ ის არა მარტო ბერძნებს ეყრდნობოდა, არამედ ძველ ადგილობრივი თვითმმართველობის ცენტრებს, და, შესაბამისად, ადგილობრივ მოსახლეობაში მხარდაჭერით სარგებლობდა. ანტიოქოსის არმიაში – ბერძნების გარდა – მის იმპერიაში

¹³⁷ აპასიაკები – საკების ერთ-ერთი ტომი. საკების სახელწოდების ქვეშ გაერთიანებული იყვნენ ირანულენოვანი მომთაბარე და ნახევრად მომთაბარე ტომები.

შემაჯალი მრავალრიცხოვანი ხალხები მსახურობდნენ. ანტიოქოსმა გააგრძელა წინამორბედთა საგარეო პოლიტიკა ეგვიპტესთან მიმართებაში - „სირიული ომები“. თავიდან წარმატებისთვის არ მიულწევია, თუმცა ისარგებლა ეგვიპტეში შიდა არეულობით, მაკედონიასთან ზავი დადო და, გარიგების თანახმად, მას სამხრეთი სირიის ნაწილი, ფინიკია და პალესტინა ერგო. შეიძლება ითქვას, ეს სელევკიდების სახელმწიფოს ბოლო გაელვება იყო.

არსებული წესრიგი რეგიონში ახალი მოთამაშის – რომის იმპერიის გამოჩენით დაირღვა.

ამ პერიოდიდან რომი იწყებს აზიისკენ გაფართოებას. ძვ. წ. 190 წელს ანტიოქოს III მაგნესიის ბრძოლაში რომთან სასტიკად დამარცხდა. რომაელებმა ანტიოქოს მესამეს ულტიმატუმი წაუყენეს: სელევკიდებს თავი უნდა დაენებებინათ ევროპისთვის და მცირე აზიისთვის, – იმისათვის, რაც ტავრის¹³⁸ ქედის დასავლეთით მდებარეობდა, და კონტრიბუციის სახით გადაეხადათ 15 000 ევბეური ტალანტი. სელევკიდებს აეკრძალათ რომის გავლენის სფეროებიდან მოქირავნე მეომრების აყვანა და რომის მოკავშირეებზე თავდასხმა. სელევკიდებს უნდა შეემცირებინათ ფლოტი, რომაელებისთვის გადაეცათ სამხედრო სპილოები, მძევლები და მათთან შეფარებული რომის სახელმწიფოს მტრები, მათ შორის ჰანიბალი¹³⁹.

მაგნესიის ბრძოლის შემდეგ სელევკიდების სახელმწიფოს სამფლობელოების ნაწილი რომმა და მისმა მოკავშირეებმა გადაინაწილეს (მათ შორის მცირე აზიაში – პერგამონის სამეფომ). სელევკიდების შევიწროვება დასავლეთით ვერ დარჩებოდა აღმოსავლური გამოძახილის გარეშე – შექმნილი ვითარებით ისარგებლეს ბაქტერიისა და პართიის ვასალურმა ქვეყნებმა და სელევკიდებს განუდგნენ.

ძვ. წ. 189 წელს სელევკიდების სახელმწიფოს გამოეყო სომხეთიც, რომელიც ქართლის სამეფოს უშუალო მეზობელი გახდა. სელევკიდების სახელმწიფოს

¹³⁸ ტავრი – მათათა სისტემა სამხრეთ თურქეთში. ტავრის მთიანეთი გადაჭიმულია ხმელთაშუა ზღვის (ეგეოსის) სანაპიროდან ეფრატის ზემო წელამდე.

¹³⁹ ჰანიბალი – კართაგენელი მხედართმთავარი (ძვ.წ. 247–183 წწ.), რომელიც სარდლობდა კართაგენის არმიას რომის წინააღმდეგ ბრძოლაში (მეორე პუნიკური ომის დროს).

შემადგენლობაში შემავალი ოლქების: დიდი არმენიისა¹⁴⁰ და სოფენეს¹⁴¹ სატრაპებმა (დიდ არმენიაში – არტაშესმა¹⁴² და სოფენეში – ზარიადრმა (ზარეზმა)) მაგნესიის ბრძოლის შემდეგ თავი დამოუკიდებელ მეფეებად გამოაცხადეს.

ბერძენი გეოგრაფი სტრაბონი მოგვითხრობს: „არმენია პირველად პატარა ყოფილა. გაზრდილა არტაქსიასა (არტაშესი) და ზარიადრის მეშვეობით, რომლებიც პირველად ანტიოქ დიდის სარდლები იყვნენ, ხოლო მერე, მისი დამარცხების შემდეგ, გამეფდნენ, ერთი სოფენეს... და ზოგ სხვა მხარეში, ხოლო მერე – არტაქსატას¹⁴³ მიდამოებში. ამით გაზარდეს ქვეყანა (იმის ხარჯზე), რომ მეზობელ ხალხებს ჩამოაჭრეს ნაწილები: მიდიელებს ...; იბერებს – პარიადრეს¹⁴⁴ კალთები, ხორზენე¹⁴⁵ და გოგარენე¹⁴⁶, რომელიც მტკვრის გადაღმა არის. ხალიბებისა და მოსინიკებისგან წაიღეს კარენიტი და ქსერქსენე, რომლებიც

¹⁴⁰ დიდი არმენია – ისტორიული ოლქი მდინარე ევფრატის აღმოსავლეთით არარატის ველამდე, რომელიც დასახლებული იყო სომხური ტომებით. შემდეგ ასევე ეწოდებოდა აქ დაარსებულ ძველ სომხურ სახელმწიფოს.

¹⁴¹ სოფენე – ისტორიული ოლქი, რომელიც მოიცავდა სომხეთის მთიანეთის სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილს. შედიოდა სელევკიდების სახელმწიფოს შემადგენლობაში, როგორც სატრაპია.

¹⁴² არტაშეს I (ძვ.წ. 189-161 წწ.) – სომხეთის პირველი მეფე არტაშესიანთა დინასტიიდან. ეს დინასტია ქვეყანას მართავდა ძვ. წ. 189 წლიდან ახ. წ. 12 წლამდე, სანამ რომაელები დაამხობდნენ. არტაშესის სახელს სომხეთის სახელმწიფოს დაარსებისა და ტერიტორიების გაფართოების გარდა, უკავშირდება მიწის რეფორმა – სოფლის მიწების ერთმანეთისგან გამიჯვნა. სომხეთის ტერიტორიაზე ნაპოვნია არაერთი ქვის სტელა, რომელიც სასამღვრო ქვაა და მასზე წარწერები არამეულადაა შესრულებული.

¹⁴³ არტაქსატა – ანუ არტაშატი – დიდი არმენიის დედაქალაქი, რომელიც მდ. არაქსის ჩრდილოეთ ნაპირზე მდებარეობდა.

¹⁴⁴ პარიადრე – პარხალის ანუ პონტოს ქედი (შუა საუკუნეების ქართული პროვინციები: ტაო და ბასიანი (მდინარე არაქსის ზემო წელი).

¹⁴⁵ ხორზენე – ისტორიული მხარე მდინარე ჭოროხის ხეობაში. მოიცავდა ქართულ ისტორიულ მხარეებს ტაოსა და კოლას.

¹⁴⁶ გოგარენე – ისტორიული ქვემო ქართლის ბერძნული სახელწოდება, სომხური წყაროებით – გუგარქი.

მცირე არმენიის¹⁴⁷ მეზობლად არიან, თუ მისი ნაწილები არიან...

არმენიის ქალაქებია არტაქსატა, რომელსაც არტაქსიასატასაც უწოდებენ, იგი დააარსა ჰანიბალმა (კართაგენელმა სარდალმა, რომელიც იმ დროს რომაელთაგან სომხეთის მეფეს აფარებდა თავს) მეფე არტაქსიასათვის, და არქსატა. ორივე ქალაქი არის (მდინარე) არაქსზე.“

ქართლის სამეფო სელევკიდების დასუსტების შემდეგ. ფარნაჯომი

სელევკიდების სახელმწიფოს დასუსტებასთან ერთად ქართლის სამეფოსთვის ახალი რეალობა დადგა. „ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით, მირიანის შემდეგ ქართლის მეფე ფარნაჯომი გახდა. ზოგი მეცნიერი ფიქრობს, რომ ის სომხეთის მეფის არტაშეს I-ის თანამედროვე იყო. ახალი სომხური სახელმწიფოები მეზობლების ხარჯზე გაფართოვდნენ და ქართლის სამეფომაც სამხრეთით გარკვეული მიწები დაკარგა.

„მეფეთა ამბავი“ მოგვითხრობს, რომ ფარნაჯომმა გააგრძელა ციხესიმაგრეთა შენება და აღაშენა ციხე ზადენი, აღმართა ზადენის კერპიც, დაიწყო კახეთში ქალაქ ნეკრესის შენება. შემდეგ მეფემ შეიყვარა სპარსელთა რჯული – ცეცხლის მსახურება, ჩამოიყვანა ცეცხლის მსახური ქურუმები – მოგვები მცხეთაში. ამისთვის ქართველებმა ის შეიძულეს. ერისთავებმა სომეხთა მეფეს მოციქულები გაუგზავნეს და თხოვეს, რომ თავისი ძე გამოეგზავნა ქართლის მეფედ, ცოლიც მას ქართველთა სამეფო საგვარეულოს – ფარნავაზიანების წარმომადგენელი ჰყავდა. ერისთავები ახალი რჯულის შემომღებელი ფარნაჯომის გაგდებასა და არშაკის გამეფებას ითხოვდნენ. მაშინ სომხეთის მეფემ ერისთავებს მძევლების

¹⁴⁷ მცირე არმენია – ისტორიული ოლქი მდინარე ევფრატის ზემოწელზე.

დატოვება მოსთხოვა იმის ნიშნად, რომ მათ მართლა უანგაროდ, წრფელი გულით უნდოდათ არშაკი მეფედ. მაშინ ერისთავთა დიდმა ნაწილმა მძევალი მისცა სომეხთა მეფეს და ფარნაჯომს განუდგა. სომეხთა მეფე ჯარით გამოემართა ქართლისკენ. ფარნაჯომმა მოუხმო სპარსელებს, შემოიკრიბა ერისთავთა მცირე ნაწილი, რომელიც მეფესთან დარჩა. ბრძოლა მოხდა ტაშირთან, ფარნაჯომი დამარცხდა და ბრძოლის ველზე დაიღუპა. მისი ჯარი განადგურდა. ფარნაჯომის მცირეწლოვანი ძე (ერთი წლის მირიანი) მამამძეუმ გადაარჩინა და სპარსეთში გააჩიდა. სომეხთა მეფემ ქართველებს მისცა თავისი ძე არშაკ არშაკუნიანი მეფედ.

ფაქტია, სომხეთის სამეფოს დაარსების შემდეგ მისი გავლენა იზრდებოდა და მეზობლების ხარჯზე ფართოვდებოდა. ანტიკურ წყაროებში ჩანს, რომ სომხეთმა ქართლს სამეფოს სამხრეთი ტერიტორიები დაიპყრო; არც ის არის გამორიცხული, რომ სომხეთის მეფეს ქართლის ტახტზე თავისი ნდობით აღჭურვილი პირი აეყვანა. ქართლის ერისთავები ფარნაჯომისთვის ლალატის მიზეზად მის სპარსულ ორიენტაციას ასახელებენ (ამ შემთხვევაში სპარსული სახელმწიფო პართიაა, რომელზეც ქვემოთ გვექნება საუბარი).

ამ პერიოდის წყაროების სიმცირის გამო, რთულია ქართულ-პართიულ ურთიერთობებზე დაწვრილებით მსჯელობა, თუმცა მეცნიერები არც იმას გამორიცხავენ, რომ მეზობელი სომხეთისგან შევიწროებულ ქართლის მეფეს პართიელებთან დაემყარებინა მჭიდრო კავშირი.

რამდენად დასაშვებია ეს მოცემული პერიოდისთვის, ან პირიქით, ხომ არ ვითარდებოდა ეს ამბავი მოგვიანებით? – ეს მსჯელობის საგანია. ჩვენ კი გავეცნოთ მოკლე ინფორმაციას პართიის შესახებ შესაბამისი ისტორიული პერიოდის ჩარჩოებში.

პართია მითრიდატე პირველის დროს

პართიის ისტორიაში პერიოდი ანტიოქოს III-ის ლაშქრობების დასასრულიდან (ძვ. წ. 187) პართიაში მითრიდატე I-ის (დაახლოებით ძვ. წ. 171-138/37 წწ.) გამეფებამდე წყაროთა სიმცირის გამო ყველაზე ბნელით მოცულ, შეუსწავლელ წლებად ითვლება. ერთი კი ცხადია, მითრიდატეს ტახტზე ასვლიდან იწყება პართიის გაძლიერებისა და ექსპანსიის ხანა, რისი მიზეზიც არა მარტო სამინაო პოლიტიკაში, არამედ ხელსაყრელ საერთაშორისო ვითარებაში (აღმოსავლეთით – ბერძნულ-ბაქტრიული სამეფოს, ხოლო დასავლეთით სელევკიდების სახელმწიფოს დასუსტებაში) უნდა ვეძიოთ.

ძვ. წ. 148-147 წწ. მითრიდატე I-მა მიდია დაიპყრო. პართიისთვის ეს მონაპოვარი იმდენად მნიშვნელოვანი იყო, რომ მეფემ „დიდი მეფის“ ტიტული მიიღო.

მიდიის დაპყრობამ პართიელებს დასავლეთისკენ და სამხრეთისკენ გზა გაუხსნა. პოლიტიკურმა ქაოსმა, რომელიც ამ რაიონებში სუფევდა, პართიელებს საშუალება მისცა, აეღოთ ელინისტური აღმოსავლეთის ცენტრი – სელევკია მდინარე ტიგროსზე და შემდეგ ქალაქი სუმა.

მითრიდატე I-ის მეფობის დასასრულისთვის პართიის იმპერია აერთიანებდა საკუთრივ პართიას, ჰირკანიას, მიდიას, ბაბილონეთს, ასურეთს, ელამიდას¹⁴⁸. ჩინური წყაროები არშაკიანთა სახელმწიფოში ასობით ქალაქის შესახებ ჰყვებიან. პართიამ კონტროლი მოიპოვა დიდ აბრეშუმის გზაზე, რამაც ქვეყნის შემდგომი განვითარება განაპირობა. პართიის ექსპანსიამ ბაქტრია ელინისტურ სამყაროს მოწყვიტა, რასაც აღმოსავლეთში ელინიზმის დასასრული მოჰყვა, მაგრამ იმავდროულად თავად პართიამ შეითვისა ელინისტური კულტურის ელემენტები.

პართიაში ადმინისტრაციის ოფიციალური ენა გახდა ფალაური¹⁴⁹ (გამოიყენებოდა

¹⁴⁸ ელამიდა – ასე უწოდებდნენ რომაელი ავტორები ისტორიული ოლქსა და ძველ ირანულ სახელმწიფოს – ელამს, თანამედროვე ირანის სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში.

¹⁴⁹ ფალაური – საშუალო სპარსული ენა. ცნობილია სპარსულის სამი ფორმა: ძველი სპარსული – ამჟამად მკვდარი ენა, საშუალო სპარსული, ანუ ფალაური – მკვდარი ენა, ახალი სპარსული – სალიტერატურო ენა IX საუკუნიდან.

არამეული დამწერლობა. ძველ არამეულ გრაფიკაზე განვითარდა პართიული დამწერლობა).

ამგვარად, სელევკიდების სახელმწიფოს დასუსტებას წინა აზიაში ახალი სახელმწიფოების ჩამოყალიბება მოჰყვა: აღმოსავლეთით განსაკუთრებით გაძლიერდა პართია, რომელიც ამ დროიდან მოყოლებული სულ უფრო დიდ როლს თამაშობდა საერთაშორისო სარბიელზე, ძვ. წ. 190 წელს მაგნესიის ბრძოლაში რომის მიერ ანტიოქოს III-ის დამარცხების შემდეგ კი დამოუკიდებელი სამეფოები გახდნენ სომხური სახელმწიფოებიც. იმ პერიოდის პოლიტიკურ რუკაზე სხვა სახელმწიფოებიც გაჩნდა, მაგრამ ქართლის სამეფოს ისტორიაში გარკვეულ ეტაპზე მხოლოდ კონკრეტული სახელმწიფოები თამაშობდნენ მნიშვნელოვან როლს. ჩვენც ამ სახელმწიფოების და ასევე უშუალო მეზობლების გაცნობას გავაგრძელებთ.

ქართლის ახალი მეზობელი – ალბანეთის სამეფო

ძვ. წ. II საუკუნის ბოლოდან ქართლის სამეფოს აღმოსავლეთით ახალი სახელმწიფო ალბანეთი ჩამოყალიბდა (თანამედროვე აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე). ალბანელთა ტომები პირველად ალექსანდრე მაკედონელის ლაშქრობების დროს მოიხსენიება. ბერძენი ისტორიკოსი, არიანე¹⁵⁰ მოგვითხრობს, რომ ალბანელები გავგამელას ბრძოლაში ალექსანდრე მაკედონელის წინააღმდეგ იბრძოდნენ. ისინი მიდიის სატრაპის, ატროპატის ჯარში იყვნენ, მაგრამ რა დამოკიდებულებაში იმყოფებოდნენ თავად სატრაპთან ან დარიოს III-თან, – უცნობია; შესაძლოა, ისინი მხოლოდ დაქირავებული მეომრები იყვნენ.

¹⁵⁰ ფლავიუს არიანე – ძველი ბერძენი ისტორიკოსი და გეოგრაფი, I–II სს., რომის მოქალაქე და მოხელე. ეკუთვნის ისტორიული ტრაქტატები, მათ შორის ალექსანდრე მაკედონელის ცხოვრებასა და ლაშქრობებზე – „ალექსანდრეს ანაბასისი“.

ძვ. წ. I ს.-ში კი ბერძნულ-რომაული წყაროები უკვე ალბანეთის სამეფოზე მოგვითხრობენ. ნაწყვეტი სტრაბონის „გეოგრაფიიდან“:

„ალბანელები მეტად მწყემსები არიან და ახლოს დგანან მომთაბარულ ცხოვრებასთან, მაგრამ არ არიან ველურები: მათ უფრო ზომიერად ველური ბუნებისა ეთქმით. ცხოვრობენ იბერებსა და კასპიის ზღვას შორის; აღმოსავლეთით ისაზღვრებიან ზღვით, ხოლო დასავლეთით ემეზობლებიან იბერებს...

მტკვარი მიედინება ალბანიაზე, [მტკვარსაც] და სხვა მდინარეებსაც, რომლებიც ერთიან (მტკვარს), მიწისთვის სიკეთე მოაქვთ, მაგრამ ზღვას კი ასხვადფერებენ. მიწა ბევრი გროვდება და გზას (მდინარის კალაპოტს) იმგვარად ავსებს, რომ [მდინარის ზღვასთან] შესართავის წინ მდებარე პატარა კუნძულები ერთდებიან ხმელეთთან და ჰქმნიან უსწორმასწორო ჭაობებს, რომელთაგან თავის არიდება ძნელია, ხოლო ამ უსწორმასწორობას უფრო აძლიერებს მიმოქცევის შედეგად დამდგარი წყალი. ამბობენ, რომ შესართავთან მდინარე თორმეტ ნაწილად იყოფა...

თუმცა ამგვარ ადამიანებს, შეიძლება, არც არაფერი უნდათ ზღვისგან, რადგან ისინი ჯეროვნად არც მიწას იყენებენ, რომელსაც მოაქვს ნაყოფი, – თვით უნაზესიც კი, [მოაქვს] აგრეთვე ყოველგვარი მცენარეული – მუდამ მწვანეც კი. ამისთვის მცირე ზრუნვაც კი არ არის საჭირო. არამედ ყველაფერი იზრდება დაუთესავად და მოუხნავად, როგორც ამბობენ მოლაშქრენი. რაღაც კიკლოპურ⁵¹ – იზოლირებულ ცხოვრებას ეწევიან. ხშირად ერთხელ რომ დასთესენ, ორჯერ და სამჯერ იღებს ნაყოფს, ხოლო პირველად ნაყოფი მოდის ერთი ორმოცდაათად. რკინის გუთანს კი არ ხმარობენ, არამედ ხისას. მთელი დაბლობი ირწყვის უფრო მეტად მდინარეებითა და სხვა წყლებით, ვიდრე ბაბილონიისა და ეგვიპტისა, ისე, რომ მუდამ ბალახს ხედავს თვალი. ამის გამო ის კარგსაძოვრებიანი არის. ამას ერთვის სხვაზე უფრო კარგი ჰაერი. ვაზი გაუთონხნავი რჩება ბოლომდე. სხლავენ კი ყოველ ხუთ წელიწადში, ხოლო ახალ ვაზებს ნაყოფი მოაქვთ მეორე წელსვე...

⁵¹ კიკლოპები ან ციკლოპები – (ბერძნ. მრგვალთვალიანები) ძველბერძნული მითოლოგიური პერსონაჟები. ბერძენი პოეტის, ჰომეროსის მიხედვით, ამაყი და ბოროტი ბუმბერაზები, რომლებიც გამოქვაბულებში ცხოვრობდნენ, არ იცოდნენ კანონები, ხელოსნობა, არ ხნავდნენ და თესავდნენ, იკვებებოდნენ იმ ნაყოფით, რასაც მიწა აძლევდათ. მათი ერთადერთი სიმდიდრე ფარა იყო.

საქონელი მათ დიდი ტანისა ჰყავთ, როგორც შინაური, ასე გარეული.

ადამიანები სილამაზითა და ახოვანებით გამოირჩევიან. ისინი უბრალოები არიან და არა ვაჭრული ბუნების; არც მონეტებს ხმარობენ მეტწილად, არც რიცხვები იციან ასზე მეტი, არამედ ეწევიან საქონლის გაცვლა-გამოცვლას და საერთოდ ცხოვრების (საჭიროების) მიმართ გულგრილნი არიან. ხოლო იბრძვიან ისინი როგორც ქვეითად, ასევე ცხენებზე შემსხდრებიც, მსუბუქად შეიარაღებულებიცა და აბჯრით აღჭურვილებიც, როგორც არმენიელები.

ამათ გამოჰყავთ იბერებზე მეტი ლაშქარი, რადგან ესენი აიარალებენ 60 000 ქვეითსა და 22 000 ცხენოსანს. აი, ასეთი ჯარით გამოვიდნენ პომპეუსის წინააღმდეგ. ომის დროს ამათ შველიან მომთაბარეები მომხდურების წინააღმდეგ, – ისევე, როგორც იბერებს, იმავე მიზეზების გამო. თუმცა, ამ ხალხს ხშირად ესხმიან თავს მომთაბარეები და უშლიან მიწათმოქმედებაში ხელს. ალბანები არიან შუბოსნები და მშვილდოსნები, აქვთ აბჯრები და ფარები, მუზარადები ცხოველთა ტყავისა – იბერების მსგავსად.

ალბანთა ქვეყანაში შედის კასპიანე, კასპიის ტომის (მიხედვით) სახელდებული, ისევე როგორც ზღვაც. ახლა ეს ტომი გაქრა. შესასვლელი იბერიიდან ალბანიაში არის უწყლო და ოღრო-ჩოღრო კამბიზენზე¹⁵², რომელიც მდინარე ალაზონიოსთან (ალაზანთან) არის. ალბანები როგორც თვითონ, ასევე მათი ძაღლები საუკეთესო მონადირეები არიან, არა იმდენად ხელოვნებით, არამედ უფრო საამისო მოწადინებით.

მათი ბასილევსები¹⁵³ გამოირჩევიან: ახლა ერთი განაგებს ყველას, ხოლო უწინ ცალკეულები მეფობდნენ საკუთარი ენის მიხედვით. მათ აქვთ 26 ენა, იმიტომ რომ ერთმანეთს არ ერევიან...

ღმერთებად აღიარებენ მზეს, ზევსსა და მთვარეს, გამორჩევით – მთვარეს. მისი

¹⁵² კამბიზენე (კამბისენი) – იგივე მდინარე იორი, სავარაუდოდ, კამბეჩოვანი, შირაქ-ჭაჭუნას მხარე.

¹⁵³ ბასილევსი – ძველ საბერძნეთში ტომის ან ტომთა გაერთიანების ბელადი, რომლის ძალაუფლებაც შემდგომ მემკვიდრეობითი გახდა. ზოგ ძველბერძნულ სახელმწიფოში მეფე.

სალოცავი არის იბერიის მახლობლად. ქურუმობს კაცი უწარჩინებულესი მეფის შემდეგ. ის განაგებს ტაძრის მიწასაც და ტაძრის მონებსაც, რომელთაგან მრავალნი, შთაგონებულნი წინასწარმეტყველებენ ხოლმე. მას, რომელიც უფრო მეტად იქნება შთაგონებული და მართო დაეხეტება ტყეებში, დაიჭერს ქურუმი, შეკრავს წმინდა ჭაჭვით და ერთი წლის განმავლობაში საგანგებოდ კვებავს. შემდეგ მიიყვანენ მას ღმერთქალის სამსხვერპლოსთან და ნელსაცხებით დაზეულილ სხვა სამსხვერპლო ცხოველებთან ერთად მსხვერპლად შესწირავენ. მსხვერპლშეწირვას ასეთი სახე აქვს: ერთს უჭირავს წმინდა შუბი, რომლითაც წესია ადამიანის მსხვერპლად შეწირვა. ის გამოდის ხალხიდან, არტყამს გვერდიდან გულში, – ისე, რომ ამ საქმეში გამოუცდელი არ არის. როდესაც დაეცემა მსხვერპლი, აღინიშნება მისნობა დაცემის მიხედვით და საზოგადოდ ცხადდება; ხოლო გვამი მიაქვთ რომელიმე ადგილას და მოდიან ყველანი და ეხებიან ფეხით განსაწმენდელად.

ალბანები მოხუცებულობას მეტად სცემენ პატივს, არა მართო თავისი მშობლებისას, არამედ სხვებისასაც. ხოლო მიცვალებულებზე ზრუნვა არაა წესი, არც მონებება. მათთან ერთად ფლავენ ქონებასაც, ამიტომ არ ღებულობენ მამისეულ ქონებას და ღარიბად ცხოვრობენ. ესაა ალბანების შესახებ.“

მართალია, ეს ვრცელი ნაწყვეტი სტრაბონის „გეოგრაფიიდან“ ალბანეთს ეხება და არა ქართლს, მაგრამ საინტერესოა ზოგადად იმ პერიოდის ყოფა-ცხოვრებასა და წეს-ჩვეულებებზე უფრო ნათელი წარმოდგენის შესაქმენლად.

ამგვარად, ძვ. წ. I საუკუნეში სამხრეთ კავკასიაში ქართლის სამეფოს უშუალო მეზობლები იყვნენ სამხრეთიდან – სომხეთის, იგივე არმენიისა, და აღმოსავლეთიდან ალბანეთის სამეფოები. დასავლეთ საქართველოს – კოლხეთის ტერიტორია იმხანად გაძლიერებული პონტოს სამეფოს გავლენის ქვეშ იმყოფებოდა. ასეთი იყო ჩვენი უშუალო სამეზობლო, როცა მცირე აზიაში ახალი მოთამაშე – რომი იწყებს შემოსვლას.

რომაული სამყარო და ქართველები

ძვ. წ. II საუკუნიდან ახლო აღმოსავლეთში საერთაშორისო სარბიელზე გამოჩნდა რომის სახელმწიფო. ძვ. წ. VIII ს.-ში აპენინის ნახევარკუნძულზე დაარსებული ქალაქი თანდათან იზრდებოდა, შემდეგ სახელმწიფოდ იქცა და მთელი აპენინის ნახევარკუნძულის ტერიტორია მოიცვა. რომაელებმა ჯერ დასავლეთ ხმელთაშუაზღვისპირეთში დაიკავეს გაბატონებული მდგომარეობა, შემდეგ კი აღმოსავლეთისკენ დაიწყეს სვლა. უკვე ძვ. წ. II საუკუნის დასაწყისისთვის მცირე აზიასაც მიაღწიეს. რომი გაფართოებასთან ერთად ვითარდებოდა. მეზობელი სახელმწიფოებისგან ბევრი სიახლე შეითვისა, განსაკუთრებით ეტრუსკული და ბერძნული ცივილიზაციებისგან და შემდგომში თავად გახდა საერთაშორისო პოლიტიკისა თუ სხვა სფეროებში მიღწევათა კრიტერიუმების განმსაზღვრელი.

ისევე, როგორც ერთ დროს ქართველი ტომების განვითარებაზე დიდი გავლენა იქონია ორმა ცივილიზაციამ – ბერძნულმა და ირანულმა, ძვ. წ. მეორე საუკუნიდან რომაული ცივილიზაცია იწყებს მნიშვნელოვანი როლის შესრულებას ქართული სამეფოების ცხოვრებაში. არქეოლოგია ადასტურებს საქართველოს ტერიტორიაზე რომაული ცივილიზაციის დამახასიათებელი ნიშნების გავრცელებას. ამიტომ გავცნოთ რომაულ ცივილიზაციას.

ცოტა რამ რომაული საზოგადოების შესახებ: რომაული ცივილიზაციის მიმართ მეცნიერებს არაერთგვაროვანი დამოკიდებულება აქვთ. ზოგი მიიჩნევს, რომ რომაული ცივილიზაცია არ შეიძლება განვიხილოთ დამოუკიდებელ ცივილიზა-

ციად და ის ბერძნულ-რომაული ცივილიზაციის შემადგენელი ნაწილია. რატომ მიაჩნიათ ასე მეცნიერებს? მათი აზრით, ცივილიზაციის დამახასიათებელი ნიშანი, უპირველეს ყოვლისა, ამა თუ იმ ხალხის მიერ შექმნილი კულტურაა. რომაულმა კულტურამ კი, მათი აზრით, ვერ მიაღწია იმ სიმაღლეებს, როგორსაც მიაღწია ბერძნულმა. სულიერ სფეროში რომაელები ბერძნებს ბაძავდნენ. მაგალითად, რელიგიაში რომაელებმა ბერძნებისგან მთელი ოლიმპიური პანთეონი გადმოიღეს: ბერძნების უზენაესი ღმერთი ზევსი რომაული იუპიტერი გახდა, ჰერა – იუნონა, ომის ღმერთი არესი – მარსი, აფროდიტა – ვენერა და ა.შ. რელიგიას რომაელებისთვის უფრო პრაქტიკული დანიშნულება ჰქონდა, ამიტომაც სხვა რელიგიების მიმართაც შემოწყნარებლურ დამოკიდებულებას იჩენდნენ. სულიერი კულტურის სხვა სფეროებშიც: ფილოსოფიაში, ისტორიოგრაფიაში, პოეზიასა და, საერთოდ, ხელოვნებაში რომაელები ბერძნების მემკვიდრეებად გვევლინებიან.

მეცნიერთა მეორე ნაწილი კი მიიჩნევს, რომ რომაული ცივილიზაცია დამოუკიდებელია. მართალია, მან ბევრი რამ ბერძნულისგან გადმოიღო, მაგრამ რომაული აზრი ისეთი ახალი სფეროებისკენ იყო მიმართული, როგორებიც არიან: სამართალი, სამხედრო ორგანიზაცია, მმართველობა და საინჟინრო ხელოვნება.

რომაულ სამოგადოებას, ისევე როგორც ბერძნულს, საკუთარი ღირებულებები ჰქონდა. ისინი სამოგადოების განვითარების პროცესში ჩამოყალიბდა. მეფობის ხანაში რომელიც მოქალაქეები საკუთარი უფლებებისთვის იბრძოდნენ. სამოგადოების თავისუფალ წევრებს – წარჩინებულ პატრიციებს¹⁵⁴ უუფლებო პლებეები¹⁵⁵ დაუპირისპირდნენ. ამ დაპირისპირებაში პლებეებმა გაიმარჯვეს და სამოგადოების სრულუფლებიანი წევრები გახდნენ. სახელმწიფოს მმართველობის დემოკრატიულ ფორმაზე გადასვლა ამის შედეგი იყო და რომის

¹⁵⁴ პატრიციები – ძველ რომში წარჩინებულთა ფენა, არისტოკრატია, რომელიც რომის მკვიდრ მოსახლეობას წარმოადგენდა. თავდაპირველად მხოლოდ პარტიციუსებს ჰქონდათ პოლიტიკური უფლებები.

¹⁵⁵ პლებეები – ძველი რომში სოციალური ფენა, რომელიც თავდაპირველად არ ფლობდა პოლიტიკურ უფლებებს. ისინი არ მიეკუთვნებოდნენ მკვიდრ მოსახლეობას, სავარაუდოდ, ისინი შემდგომ დასახლებულთა შთამომავლები იყვნენ.

სახელმწიფოში რესპუბლიკური წყობა დამყარდა. ამის გარდა, რომაელები გამუდმებით სხვა ქვეყნებს ეომებოდნენ, – იქამდე, ვიდრე რომი ქალაქიდან უზარმაზარი სახელმწიფოს დედაქალაქად არ გადაიქცა. სწორედ ამ ორმა ფაქტორმა: ბრძოლამ მოქალაქეთა უფლებებისათვის და გარე სამყაროსთან, განსაზღვრა საზოგადოების ისტორიული სახეც და ღირებულებების ის სისტემა, რომელიც რომაულ საზოგადოებაში ჩამოყალიბდა.

რომმა სახელმწიფო მმართველობის სამი ფორმა გაიარა: მონარქია, რესპუბლიკა და იმპერია. თავისუფალი მოქალაქისთვის ღირსეულ საქმიანობად მიიჩნეოდა ქვეყნის პოლიტიკურ ცხოვრებაში მონაწილეობა, ომი, მიწათმოქმედება. მოღვაწეობის ღირსეულ სფეროებად ითვლებოდა ისტორიოგრაფია და სამართალიც.

რომაული ღირებულებების სისტემის დასახასიათებლად გამოდგება მათი დამოკიდებულება სხვა ხალხების, უცხოელების მიმართ. მათ მიაჩნდათ, რომ ყველაფერს უცხოურს მხოლოდ მაშინ აქვს აზრი, თუ ის რომის სახელმწიფოს კეთილდღეობას წაადგება. ბერძნების მსგავსად, რომაელებიც განსხვავებული კულტურისა და სხვა ენაზე მოლაპარაკე უცხოელებს ბარბაროსებს ეძახდნენ.

პონტოსა და რომის დაპირისპირება

სელევკიდების დამარცხების შემდეგ რომაელებმა მცირე ამიის ნახევარკუნძულზე და ხმელთაშუა ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროზე (სირია, პალესტინა) მოიკიდეს ფეხი. მათ ხელში აღმოჩნდა შავ ზღვაზე გასასვლელი, ბოსფორის სრუტეც. თუმცა შავი ზღვის სრულად გაკონტროლებას ვერ ახერხებდნენ, რადგან ძვ. წ. II ს-ისთვის გაძლიერდა პონტოს სახელმწიფო.

ამ დროისთვის პონტო შავი ზღვის სამხრეთ, აღმოსავლეთ და ჩრდილოეთ სანა-

პირობებს და, შესაბამისად, სავაჭრო-საზღვაო გზებს აკონტროლებდა. თუმცა შავი ზღვიდან ხმელთაშუა ზღვაში გასასვლელის რომის ხელში გადასვლამ პონტოს საგარეო ვაჭრობის ინტენსივობა მნიშვნელოვნად შეასუსტა. ამავე დროს რომისთვის პრიორიტეტული იყო შავი ზღვის სანაპიროების სრულად გაკონტროლება, რადგან ამით რომი ხელში ჩაიგდებდა სხვადასხვა რესურსებით მდიდარ რეგიონებსა და მნიშვნელოვან სავაჭრო ზღვისპირა ქალაქებს. ყოველივე ამან დაპირისპირება რომსა და პონტოს შორის გარდაუვალი გახადა. ძვ. წ. I ს-ში რომის სწრაფვას აღმოსავლეთისკენ – მცირე აზიის დაუფლებისკენ წინ აღუდგა პონტოს მეფე – მითრიდატე VI ევპატორი.

მითრიდატე VI ევპატორი პონტოს მეფე იყო ძვ. წ. 120-63 წწ.-ში. ის ენერგიული, განათლებული, ამავე დროს მკაცრი და დაუნდობელი მმართველი იყო. მის დროს პონტოს სამეფო გაძლიერდა და გავლენის სფეროები განავრცო. პონტოს შემადგენლობაში შევიდა კოლხეთი, ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთი, ბოსფორის სამეფო¹⁵⁶.

ძვ. წ. II საუკუნის ბოლოს კოლხეთი არ წარმოადგენდა ძლიერ სახელმწიფოს ცენტრალიზებული ხელისუფლებით. სანაპირო ზოლში ერთ დროს ბერძნების მიერ დაარსებული სავაჭრო ქალაქები მდებარეობდა, ხოლო შიდა ქვეყანა ცალკეულ ოლქებად – სკეპტუხიებად იყო დაყოფილი.

სტრაბონი მოგვითხრობს: ერთ დროს ძლიერი კოლხეთის მეფეებმა „სკეპტუხიებად დაჰყვეს ქვეყანა და ქონდათ ზომიერი ძალაუფლება. ხოლო როდესაც მითრიდატე ევპატორის ძალაუფლება მნიშვნელოვნად გაძლიერდა, მის ხელში გადავიდა ქვეყანა: იგზავნებოდა მუდამ ვინმე მის მეგობართაგანი მმართველად და გამგებლად ქვეყნისა. ამათგან იყო მოაფერნეც... აქედან იყო, რომ

¹⁵⁶ ბოსფორის სამეფო – ანტიკური სახელმწიფო ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთში. წარმოიქმნა ძვ. წ. V საუკუნის 80-იან წლებში ქერჩისა და ტამანის ნახევარკუნძულებზე არსებული ბერძნული კოლონია-პოლისების გაერთიანების შედეგად. გაერთიანების მოთავე იყო ქალაქი პანტიკაპეონი (ახლანდელი ქერჩი), რომელიც ბოსფორის სახელმწიფოს დედაქალაქი გახდა. შემდგომში სამეფო გაფართოვდა მეოტიდის – აზოვის ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროზე ტანაისის – დონის შესართავამდე. ძვ. წ. II საუკუნიდან კი პონტოს სამეფოს შემადგენლობაში მოექცა.

მეფეს მოსდიოდა მეტი წილი ძალებისა სანაოსნო სამსახურისთვის.“

კოლხეთს, ისევე როგორც სხვა დაპყრობილ ტერიტორიებს, პონტოს მიმართ გარკვეული ვალდებულებები ჰქონდა: აქედან გააქონდათ საშენი მასალა გემებისთვის – ხე-ტყე, ფისი, ცვილი, საყოველთაოდ ცნობილი კოლხური სელის ქსოვილი, გაჰყავდათ მონები. ფაზისიდან სინოპამდე (შავის ზღვის სამხრეთ სანაპიროს ქალაქი) ზღვით რვა ან ცხრა დღის სავალი იყო. სავარაუდოდ, კოლხეთი პონტოს შემადგენლობაში ძვ. წ. II ს.-ის ბოლოსა და I ს.-ის დასაწყისში შევიდა. კოლხეთის სანაპირო ქალაქებმა, შესაძლოა გარკვეული დამოუკიდებლობა შეინარჩუნეს, რადგან მომდევნო პერიოდში მათ საკუთარი ბრინჯაოს მონეტების მოჭრა დაიწყეს, რამაც მეცნიერებს ამ დასკვნის გამოტანის შესაძლებლობა მისცა.

კოლხეთთან ერთად მითრიდატემ შეიერთა მცირე არმენიაც. მცირე არმენიის უკანასკნელმა მეფემ ანტიპატრემ, სისინის ძემ, ქვეყანა მითრიდატეს უანდერძა (ძველ სამყაროში განვითარებული იყო ე.წ. შანტაჟის პოლიტიკა. აგრესორი სახელმწიფოები ხშირად აიძულებდნენ სუსტ მეზობლებს, მათთვის „ნებაყოფლობით“ ეანდერძათ თავიანთი სამეფოები. ეს პოლიტიკა თავის გაგრძელებას ჰპოვებდა შუა საუკუნეებშიც, რისი თვალსაჩინო მაგალითია ბიზანტიის იმპერატორის, ბასილი II-მორეს, პოლიტიკა ტაო-კლარჯეთისა და პატარ-პატარა სომხური პოლიტიკური ერთეულების მიმართ). მითრიდატემ მცირე არმენიაში საკუთარი შვილი აკაფია გაამეფა.

მითრიდატემ შემოერთებულ ტერიტორიებზე გამაგრებულ ადგილებში თავისი გარნიზონები ჩააყენა. სტრაბონის მიხედვით: მას შემდეგ, რაც მითრიდატე კოლხეთისა და ანტრიპატრეს მიერ დათმობილი ქვეყნის მფლობელი გახდა, „ამ ოლქების მიმართ იმდენად დიდ მზრუნველობას იჩენდა, რომ 75 ციხესიმაგრე ააგო, სადაც თავისი საგანძურის დიდ ნაწილს ინახავდა.“

ძვ. წ. I საუკუნეში რომმა აქტიური ექსპანსიური პოლიტიკის გატარება დაიწყო და გავლენის ქვეშ მოაქცია მცირე აზიის პატარა სამეფოების ნაწილი. რომაელმა მოხელეებმა და მევახშეებმა ხელთ იგდეს მცირე აზიის ეკონომიკის სადავეები, რასაც ადგილობრივი მოსახლეობის უკმაყოფილება და რომაელთა მიმართ სიძულვილი მოჰყვა.

ძვ. წ. 89 წელს, რომაელთა წაქეზებით, პონტოს ომი დაუწყო ბითვინიის მეფემ. რომი მაშინვე ჩაერთო ომში. პირველ ეტაპზე მითრიდატემ წარმატებას მიაღწია და რომაელთა სარდალიც კი ჩაიგდო ხელში. ის ტრიუმფით შევიდა რომის აზიური პროვინციის უდიდეს ქალაქ ეფესოში. მას, როგორც განმათავისუფლებელს, ისე შეხვდნენ. მითრიდატემ ეფესოში საიდუმლო ბრძანება გამოსცა, დაკავებულ მიწებზე დაეხოცათ ყველა რომაელი. წყაროების მონაცემებით, მცირეაზიურ ქალაქებში, განურჩევლად სქესისა და ასაკისა, სიკვდილით 80 000-მდე რომაელი დასაჯეს. ეს ქალაქები მითრიდატეს ბრძანებით დამოუკიდებლად გამოცხადდა და ხუთი წლით გათავისუფლდა გადასახადებისგან. მცირე აზიიდან პონტოს ჯარი საბერძნეთში გადავიდა და რომაელები იქიდანაც გააძევა. თუმცა ძვ. წ. 87 წელს საბერძნეთში შემოვიდა რომის ჯარი იმ დროის ერთ-ერთი უდიდესი მხედართმთავრის, ლუციუს კორნელიუს სულას მეთაურობით. სულამ აიღო და გაძარცვა ქალაქები ათენი და პირეოსი, რამდენჯერმე დამარცხა მითრიდატე და საბერძნეთიდან გააძევა. მითრიდატე დამარცხდა ეგეოსის ზღვის კუნძულებზეც და მცირე აზიაშიც, და ამიტომ იძულებული გახდა, სულასთან დაეწყო მოლაპარაკება. სულას არ სურდა, დიდხანს გაჩერებულიყო აზიაში, რადგან რომში პოლიტიკური სიტუაცია დაიძაბა. ამიტომ მას სასწრაფოდ რომში დაბრუნება მოუხდა.

ძვ. წ. 85 წელს დაიდო ზავი, რომლის თანახმადაც, მითრიდატე გაათავისუფლებდა დაპყრობილ ტერიტორიებს, გადაიხდიდა კონტრიბუციას, 3 000 ტალანტს და სულას გადასცემდა პონტოს სამეფოს საზღვაო ფლოტის ნაწილს.

რომაელი ისტორიკოსი, მემნონი (ძვ. წ. I-ახ.წ. I სს.) „ჰერაკლეს ისტორიაში“ წერს:

„პონტოს მეფე მითრიდატემ რომაელების წინააღმდეგ სასტიკი ომი წამოიწყო (ძვ. წ. 89-88 წწ.). ამ ომის დროს მან დაიმორჩილა ფაზისის მიდამოების მეფეები, თავისი ძალაუფლება კავკასიონის გადაღმა მდებარე ტერიტორიაზე განავრცო და მეტისმეტად გადიდგულდა. რომაელებმა სენატის გადაწყვეტილებით უბრძანეს, რომ სკვითების მეფეებისთვის მამისეული საგამგებლოები დაებრუნებინა. მითრიდატე ამ დადგენილებას უხალისოდ დაემორჩილა და ამავე დროს მოკავშირეებად გაიხადა პართიელები, მიდიელები, ტიგრან არმენიელი, ფრიგიელი მეფეები და იბერი მეფე.“

პირველი ომის შემდეგ სულა რომში დაბრუნდა. მცირე აზიაში დარჩენილ რომაელებს ეგონათ, რომ პონტოს მეფე დასუსტდა ამიტომ ისინი ძვ. წ. 83 წელს თავს დაესხნენ მითრიდატეს, მაგრამ დამარცხდნენ. პონტოს მეფემ მიმართა სულას, რომლის ჩარევის შედეგადაც აღდგა ზავის პირობები, და კონფლიქტიც ერთი წლის შემდეგ დასრულდა. ეს მცირე ომი ითვლება მითრიდატეს მეორე ომად.

რომთან ომებმა პონტო დროებით დაასუსტა. მითრიდატემ მშვიდობიანობის პერიოდი თავისი არმიის რეორგანიზაციის და გაძლიერებისთვის გამოიყენა. მან შესანიშნავი ურთიერთობა დაამყარა თავის აღმოსავლეთ მეზობელთან, სომხეთის სამეფოსთან, რომელიც ამ პერიოდში სიდლიერის ზენიტში იყო. სომხეთში მეფობდა ტიგრან II დიდი, რომელმაც თავისი ქვეყანა ისე გააძლიერა, რომ მისი სამღვრები სამხრეთში მესოპოტამიასა და კაპადოკიას, სამხრეთ-დასავლეთში კი კილიკიას და სირიას აღწევდა. მესოპოტამიისა და სომხეთის სამღვარზე დააარსა ახალი დედაქალაქი ტიგრანაკერტი. მითრიდატემ გაითვალისწინა ტიგრანის სიდლიერე, რომის წინააღმდეგ მისი სამეფოს რესურსების გამოყენების პერსპექტივა და მისი ქალიშვილი შეირთო ცოლად. მითრიდატე ვერ ეგუებოდა პირველ ომში მცირე აზიაში განცდილ წარუმატებლობას და ახალი ომისთვის ემზადებოდა. ომის დასაწყებად მას შესაბამისი საბაბი სჭირდებოდა. ასეთი საბაბი კვლავ ბითვინიის სამეფომ მისცა. ძვ. წ. 74 წელს გარდაიცვალა ბითვინიის მეფე, რომელმაც თავისი სამეფო რომს უანდერძა. მითრიდატე გარდაცვლილი მეფის ვაჟის ინტერესების დამცველად გამოვიდა და რომაელებს ომი დაუწყო. სენატმა მითრიდატეს წინააღმდეგ ბრძოლა ცნობილ სარდალ ლუკულუსს დაავალა.

ომის დასაწყისში უპირატესობას პონტოელები ფლობდნენ. მათ აზიის პროვინცია თითქმის მთლიანად დაიკავეს. თუმცა ომის მეორე ეტაპზე ლუკულუსმა მოახერხა პონტოელთა გაძევება არა მხოლოდ რომაული ტერიტორიებიდან, არამედ მან აიძულა მითრიდატე, საკუთარი სამეფოდან გაქცეულიყო და ტიგრანის კარზე შეეფარებინა თავი. ლუკულუსმა სომხეთის მეფეს მითრიდატეს რომაელთათვის გადაცემა მოსთხოვა, მაგრამ უარი მიიღო. მაშინ რომაელი სარდალი სომხეთში შეიჭრა, თუმცა მისმა ამ ნაბიჯმა ჯარში უკმაყოფილება გამოიწვია. ჯარსიკაცები უკმაყოფილონი იყვნენ ლუკულუსის უკიდურესი სიმკაცრითა და სისატიკით. ამიტომ

რომაელთა შეტევა შეჩერდა. ეს გარემოება მითრიდატემ თავის სასარგებლოდ გამოიყენა და სამშობლოში დაბრუნდა.

ძვ. წ. 66 წელს სენატმა ლუკულუსის ნაცვლად პონტოს წინააღმდეგ ახალი სარდალი, გნეუს პომპეუსი დანიშნა.

პომპეუსი აზიაში ჩავიდა და მითრიდატეს წინააღმდეგ ლაშქრობის სამზადისს შეუდგა. მან ასევე გადაწყვიტა, დიპლომატიური ურთიერთობები დაემყარებინა პართიასთან და ამ მიზნით პართიის მეფესთან – ფრაატ III-თან მოლაპარაკება დაიწყო. მხარეები შეთანხმდნენ და პომპეუსმა ფრაატის მიმხრობაც მოახერხა, თუმცა დროებით.

პართიის მეფის გადაწყვეტილება სომხეთში შექმნილმა შიდა პოლიტიკურმა სიტუაციამ განაპირობა. ტიგრან II-ის უმცროსს ვაჟს, მითრიდატეს შვილიშვილს, ცოლად ჰყავდა ფრაატ III-ის ასული. ახალგაზრდა ტიგრანი მამას დაუპირისპირდა, მაგრამ წარმატებას ვერ მიაღწია და იძულებული გახდა, ქვეყნიდან გაქცეულიყო. მან თავი პართიის მეფეს შეაფარა. უმცროსი ტიგრანი ქტეზიფონში სამეფო კარს დიდხანს არწმუნებდა, რომ პართიას სომხეთზე თავდასხმა სჭირდებოდა ძველი დიდების დასაბრუნებლად. ფრაატს უჭირდა სომხეთზე თავდასხმის გადაწყვეტილების მიღება, რადგან ფიქრობდა, რომ უფროსი ტიგრანს ჯერ საკმარისი ძალები ჰქონდა პართიელებთან საბრძოლველად. საბოლოოდ, ტიგრან უმცროსს პომპეუსის პოლიტიკა დაეხმარა – პართიის მეფეს რომთან დაწყებულმა მოლაპარაკებამ სომხეთზე თავდასხმა გადააწყვეტინა.

ამასობაში პომპეუსი თავისი ჯარით პონტოს სამეფოში შევიდა. მითრიდატე მასთან ბრძოლას გაუბოლდა. რომაელები მდინარე ევფრატთან დაეწივნენ მითრიდატეს და სასტიკად დაამარცხეს. ტიგრან II ვერ დაეხმარა მითრიდატეს პომპეუსთან დაწყებულ ბრძოლაში და, ამის გარდა, მიღებაზეც უარი უთხრა. პონტოს მეფემ ჯერ კოლხეთს შეაფარა თავი, შემდეგ კი ბოსფორის სამეფოში გადავიდა.

ტიგრან II-მ მოახერხა პართიელების თავდასხმის მოგერიება. დედაქალაქზე – არტაშატზე შეტევა წარუმატებლად დასრულდა, და ფრაატი იძულებული გახდა, პართიაში დაბრუნებულიყო, თუმცა ქალაქისთვის ალყის შემოსარტყმელად რაზმთან ერთად სიძე დატოვა. უფროსმა ტიგრანმა იერიში ახლა მათზე მიიტანა. უმცროსი

ტიგრანი მითრიდატესთან გაქცევას ფიქრობდა, როცა გაიგო, რომ რომაელებთან ბრძოლაში მითრიდატეც დამარცხებულიყო, ამიტომ ფრაატის სიძე პომპეუსის მხარეს გადავიდა.

პომპეუსი პონტოს დამარცხების შემდეგ სომხეთზე ლაშქრობისთვის ემზადებოდა. ტიგრან II ხვდებოდა, რომ პართიასთან ბრძოლით დასუსტებული, რომაელებისთვის წინააღმდეგობის გაწევას ვეღარ შეძლებდა. რომაული ჯარი სომხეთის ტერიტორიაზე შევიდა და არტაშატს მიუახლოვდა. მეფემ რომაული გარნიზონი ქალაქში შეუშვა. ტიგრანი თავად მივიდა რომაელებთან ბანაკში და პომპეუსის წინაშე გვირგვინი მოიხადა. სიმბოლურად ეს ჟესტი იმას ნიშნავდა, რომ მეფე საკუთარ თავსა და ქვეყანას რომაელ სარდალს ანდობდა. ტიგრანმა რომის ჰეგემონია აშკარად აღიარა, თუმცა ტიგრანის ამ ჟესტის წყალობით პომპეუსმა იგი მიიღო, სომხეთის მეფედ სცნო და „რომაელი ხალხის მეგობრად და მოკავშირედ“ გამოაცხადა, რაც ფაქტობრივად სომხეთის ვასალობას ნიშნავდა რომის წინაშე. თუმცა „რომაელი ხალხის მეგობრობა და მოკავშირეობა“ სომხეთს სამფლობელოების შემცირებად დაუჯდა, – პომპეუსმა სოფენე უმცროს ტიგრანს გადასცა და ასევე სომხეთის მეფეს კონტრიბუცია დაუწესა – 6 ათასი ტალანტი რომისთვის.

უმცროსი ტიგრანი ზავის პირობებით უკმაყოფილო დარჩა, რადგან მთელი სამეფოს ნაცვლად, მხოლოდ სოფენე ერგო, ამის გარდა, რომაელებისთვის კონტრიბუცია იმ სახსრებით უნდა გადაეხადათ, რომლებიც სოფენეს ციხესიმაგრეებში იყო შენახული. უმცროსმა ტიგრანმა წინააღმდეგობის გაწევა გადაწყვიტა, მაგრამ ის პომპეუსმა დაატყვევა და რომში გაგზავნა, მისი სამფლობელოები კი კაპადოკიის პრორომაელ მეფეს, არიობარზან I-ს გადასცა. მოვლენების ამგვარი განვითარების შემდეგ რომსა და პართიას შორის ურთიერთობა გაფუჭდა.

რომაელთა ლაშქობა ქართლსა და კოლხეთში

ძვ. წ. 65 წელს პომპეუსმა იბერიასა და ალბანეთში ლაშქრობა გადაწყვიტა. რომელი ისტორიკოსი დიონ კასიუსი განვითარებული მოვლენების შესახებ „რომის ისტორიაში“ მოგვითხრობს:

„არმენიის სამხედრო ოპერაციების შემდეგ პომპეუსმა თავისი ჯარი სამად გაჰყო და მდინარე კირნოსთან (მტკვართან) დაიბამთრა. აქ მან ტიგრანესგან სანოვანე და ფული მიიღო, გაცილებით მეტი, ვიდრე ადრე ჰქონდათ დათქმული – ამის გამო ის „მეგობრად და მოკავშირედ ჩაწერა“, ხოლო მისი ურჩი ვაჟი შეიპყრო და რომში გაგზავნა.

მაგრამ პომპეუსმა ზამთარი მშვიდად ვერ გაატარა. ოროიზემ, მდინარე კირნოსის ზემოთ მცხოვრები ალბანების მეფემ, ერთი მხრივ იმიტომ, რომ უნდოდა, ახალგაზრდა ტიგრანესთვის (ტიგრანე დიდის ვაჟისთვის) ესიამოვნებინა, რაკილა მისი მეგობარი იყო, და უფრო კი იმიტომ, რომ რომაელების ალბანეთში შეჭრისა ეშინოდა, გადაწყვიტა, მოულოდნელად დასხმოდა მათ თავს, სხვადასხვა ადგილას დაბანაკებულებს და გაილაშქრა კიდეც მათ წინააღმდეგ.

პომპეუსმა ბევრი ალბანელი დახოცა, განსაკუთრებით კირნოსზე გადასვლისას. ამის შემდეგ პომპეუსმა ალბანელთა დაჟინებული თხოვნა შეიწყნარა და მათთან ზავი დადო. ძალიან უნდოდა, მათზე შური ეძია და მათ ქვეყანაში შეჭრილიყო, მაგრამ ზამთრის გამო თავი შეიკავა.

შემდეგ წელს იგი ეომა როგორც ალბანელებს, ასევე იბერებს. უფრო ადრე კი იძულებული გახდა, სრულიად მოულოდნელად შეჰბმოდა იბერებს. იბერები კირნოსის ორივე ნაპირზე ცხოვრობენ და ერთი მხრით ალბანელებს ემეზობლებიან, მეორე მხრით კი არმენიელებს. მათ მეფეს, არტოკეს (არტაგს) ეშინოდა, პომპეუსი მის წინააღმდეგ არ შემობრუნებულიყო. ამიტომ გაუგზავნა მოციქულები, თითქოს მეგობრობის დასამყარებლად, სინამდვილეში კი დროის მოსაგებად და პომპეუსისთვის თვალის ასახვევად, რადგან არტოკეს პომპეუსზე მოულოდნელი თავდასხმა ჰქონდა ჩაფიქრებული. თუმცა პომპეუსმა ეს შეიტყო და თვითონ უფრო ადრე შეიჭრა არტოკეს ქვეყანაში, ვიდრე ის შეძლებდა მომზადებას და მე-

ტად ძნელგასავალი ვიწრობების დაკავებას. სანამ არტოკე გაიგებდა პომპეუსის შემოსვლას, პომპეუსმა მოასწრო მისვლა ქალაქამდე, რომელსაც აკროპოლისი ეწოდება. ქალაქი ერთ მხარეს სწორედ ვიწრობებში მდებარეობდა, მეორე მხარეს კი კავკასიონი იყო გადაჭიმული. აქვე იყო გამაგრებული საგუშაგოები. შეშინებულ არტოკეს დრო არ ჰქონდა, რომ საბრძოლველად მომზადებულიყო. ამიტომ ის მდინარეზე გადავიდა და ხიდი დაწვა, ხოლო ისინი, ვინც სიმაგრეში იყო მეფის გაქცევის გამო და თანაც იმიტომ, რომ ბრძოლაში დამარცხდა, პომპეუსს დანებდნენ. ამგვარად, პომპეუსმა გასასვლელები დაიპყრო, იქ მცველები დააყენა, ხოლო თვითონ წავიდა და მდინარის გამოღმა მდებარე მთელი მხარე დაიპყრო. როდესაც პომპეუსი კირნოსზე გადასვლას აპირებდა, არტოკემ კაცები მიუგზავნა და ზავსა სთხოვდა, ხოლო თვითონ, თავის მხრივ, ხიდის შეკეთებას და სანოვაციის მიწოდებას ჰპირდებოდა. არტოკემ ორივე შეასრულა, რადგან მასთან შეთანხმებას აპირებდა, მაგრამ, როდესაც დაინახა, რომ პომპეუსი მდინარეზე გადმოვიდა, შეშინებული გაიქცა მდინარე პელოროსისკენ (არაგვი), რომელიც აგრეთვე მის სამეფოზე მიედინებოდა.

პომპეუსი მას დაედევნა და დაამარცხა. ამის მერე არტოკე გადავიდა პელოროსზე, დაწვა ზედ გადებული ხიდი და გაიქცა, ხოლო მის მხლებელთაგან ზოგი ხელნართულ ბრძოლაში დაიღუპა, ზოგი კი მაშინ, მდინარეზე რომ გადადიოდა. ბევრი მათგანი კი ტყეებს შეეფინა და რამდენსამე დღეს მაღალი ხეებიდან ისრებს უშენდა მოწინააღმდეგეს. მაგრამ, როდესაც ტყე გაკაფეს, ეს მეომრებიც დაიღუპნენ. ამის მერე არტოკემ კვლავ გაუგზავნა საჩუქრები პომპეუსს. პომპეუსმა მას მძევლებად შვილები მოსთხოვა. არტოკე ერთხანს არ თანხმდებოდა, მაგრამ ზაფხულში პელოროსი დაშრა და რომაელებისთვის ძნელი არ იყო მასზე გადასვლა. დაბრკოლება სხვა არც იყო. მაშინ არტოკე დათანხმდა პომპეუსს, გაუგზავნა შვილები და ამის შემდეგ დადეს ზავი.“

იმავე ამბავს პლუტარქე „პარალელურ ბიოგრაფიებში“ ამგვარად მოგვითხრობს:

„პომპეუსი მითრიდატეს დაედევნა იმ მიწებზე, რომლებიც კავკასიური ტომებით იყო დასახლებული. ამ ტომთა შორის ყველაზე მრავალრიცხოვანნი ალბანელები

და იბერები იყვნენ. იბერთა მიწები გადაჭიმული იყო მოსხურ მთებამდე¹⁵⁷ და ევქსინის პონტომდე¹⁵⁸, ალბანელები კი აღმოსავლეთით კასპიის ზღვამდე ცხოვრობდნენ. პომპეუსი იბერებისკენ დაიძრა. იბერები მრავალრიცხოვნებით ალბანელებსარ ჩამოუვარდებოდნენ, მაგრამ უფრო გულადი მეომრები იყვნენ. მათ ამოძრავებდათ მხოლოდ ერთი სურვილი – ეჩვენებინათ, რამდენად ერთგულნი იყვნენ მითრიდატესი, და გაეძევებინათ პომპეუსი. იბერები არც მიდიელების და არც სპარსელების ქვეშევრდომნი არ ყოფილან, მათ მაკედონელთა ბატონობაც კი თავიდან აიცილეს. მაგრამ პომპეუსმა დაამარცხა ისინი დიდ ბრძოლაში, ცხრა ათასი კაცი დახოცა, ათი ათასი კი ტყვედ წაიყვანა. ამის შემდეგ იგი კოლხეთში შეიჭრა. მდინარე ფაზისზე პომპეუსს სერვილიუსი ელოდებოდა ფლოტით, რომელიც ევქსინის პონტოს იცავდა.“

ამგვარად, ქართლის სამეფოც, მეზობელი არმენიის მსგავსად, „რომის მეგობრად და მოკავშირედ გამოცხადდა“, რაც ფაქტობრივად ვასალობას ნიშნავდა. არტაგმა რომაელ სარდალს საჩუქრებიც გაუგზავნა. პლუტარქეს თქმით: „იბერთა მეფემ პომპეუსს მთლად ოქროსგან ნაკეთები საწოლი, მაგიდა და სამეფო ტახტი გაუგზავნა და სთხოვა, ეს საჩუქრები მიეღო. პომპეუსმა მთელი ეს ძღვენი ხაზინადრებს გადასცა, რომ სახელმწიფო ქონებად ჩაერიცხათ“.

ძვ. წ. 65 წელს დამარცხებულმა მითრიდატემ კოლხეთი გადაიარა და თავის უკანასკნელ სამფლობელოსკენ – ბოსფორის სამეფოსკენ აიღო გეზი. პომპეუსი დაედევნა მითრიდატეს. რომაელთა ჯარი იბერიიდან კოლხეთში გადავიდა. აქ მათ დაატყვევეს კოლხეთის მმართველი ოლთაკე (რომელიც თავის დროზე, ალბათ, მითრიდატეს დანიშნული იყო) და მის ნაცვლად არისტარქე დატოვეს.

პომპეუსის მიერ არისტარქეს კოლხეთის „მეფედ“ დასმა (თუმცა იგი თავის თავს მეფეს არ უწოდებდა) რომაული აღმოსავლური პოლიტიკის კანონზომიერი და

¹⁵⁷ მოსხური მთები – ანტიკური მწერლები მოსხურ მთებს უწოდებდნენ კავკასიონის ერთ-ერთ განშტოებას. მათივე ცნობით, კოლხეთი მდებარეობდა კავკასიონსა და მოსხურ მთებს შორის.

¹⁵⁸ ევქსინის პონტო – ბერძნულად „სტუმართმოყვარე ზღვა“, შავი ზღვის უძველესი ბერძნული სახელწოდება.

ჩვეულებრივი მოვლენა იყო, ისტორიკოს აპიანეს თანახმად, გამარჯვებულმა პომპეუსმა აღმოსავლეთის დამორჩილებული ხალხები რამდენიმე კატეგორიად დაჰყო. ზოგიერთებს დაუტოვა ავტონომია (ომში გამოვლენილი მხარდაჭერისთვის), ზოგიერთები დაუქვემდებარა რომაელებს, ზოგს კი სამეფო ხელისუფლება აღუდგინა. აპიანეს ჩამოთვლილი აქვს ახლად აღზევებული გვირგვინოსნები: ტიგრანი – სომხეთში, არიობარზანი – კაპადოკიაში... პომპეუსის განკარგულებით დაინიშნენ ტეტრარქები: გალო-ბერძნების – დეიოტარი, პაფლაგონიელების – ატალოსი, კოლხების – არისტარქე.

არისტარქეს შესახებ არსებულ მწირ ცნობებს ავსებს ნუმისმატიკური მონაცემები. მოღწეულ ექვს მონეტაზე ამოტიფრულია არისტარქეს სახელი, განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს იმ ფაქტს, რომ მონეტებზე მითითებულია მოჭრის თარიღი – არისტარქეს მმართველობის მე-12 წელი. პომპეუსმა კოლხეთში ილაშქრა ძვ. წ. 65 წელს. იგულისხმება, რომ იმავე წელს ხელისუფლება გადაეცა არისტარქეს... შესაბამისად, მონეტების მოჭრის ზუსტი თარიღია ძვ. წ. 53 წელი. ამ მონეტებით ამოიწურება ინფორმაცია არისტარქეს, როგორც კოლხეთის მმართველის შესახებ.¹⁵⁹

მითრიდატე ევპატორის სიკვდილი და პომპეუსის ტრიუმფი

მითრიდატე ბოსფორის სამეფოში დაბრუნდა, სადაც მისი ვაჟი მეფობდა, თუმცა მალე – შვილთან კონფლიქტის გამო – იძულებული გახდა, თავი მოეკლა.

რომაელი ისტორიკოსი, აპიანე, მითრიდატე ევპატორის შესახებ წერდა: „მან 68 ან 69 წელიწადი იცხოვრა, აქედან 57 წელიწადი მეფე იყო. ობოლი იყო, როცა ძალაუფლება მიიღო. დაიმორჩილა მეზობელი ბარბაროსი ხალხები, სკვითებიდან

¹⁵⁹ ქავთარია გ., არისტარქე – კოლხეთის მეფე, <https://burusi.wordpress.com>

ბევრმა სცნო მისი ძალაუფლება; რომაელებს ჯიუტად ეომებოდა 40 წელიწადი... უბედურების უამსაც კი სულიერ სიძლიერეს ინარჩუნებდა და არ კარგავდა იმედს. რომაელებზე გამარჯვების შემთხვევაშიც კი კვლავ მათზე თავდასხმას ლამობდა. ხშირად დატრილი, უკვე მოხუცებულიც კი, ცდას არ აკლებდა, რომ მათზე შეტევა წამოეწყო. არც ერთი შეთქმულება არ გამოპარვია, უკანასკნელიც კი, მაგრამ საკუთარი ნებით აღარ მიაქცია ყურადღება და ამისგან დაიღუპა კიდეც... ის ფიცი იყო ყველას მიმართ და მიდრეკილი მკვლელობისკენ. მოკლა საკუთარი დედა და ძმები, შვილებიდან სამი ბიჭი და სამი გოგო. აღწაგობით დიდი იყო, რამდენადაც შეიძლება იმ იარაღის მიხედვით მსჯელობა, რომელიც დელფოსში გააგზავნა. იმდენად შეკრული და მტკიცე იყო, რომ ბოლომდე ცხენით დადიოდა, შეეძლო შუბის ტყორცნა და დღეში ათასი სტადიონის¹⁶⁰ გავლა, მართავდა ეტლს, რომელშიც 16 ცხენი იყო შებმული. მას უყვარდა ელინური კულტურა, ამიტომ იცოდა და ასრულებდა ელინურ რელიგიურ რიტუალებს, უყვარდა მუსიკა. საკმაოდ კეთილგონიერსა და გამძლეს მხოლოდ ერთი სისუსტე ჰქონდა – ქალებისადმი ვნება.“

პლუტარქეს მიხედვით, პომპეუსი ლაშქრობებს აგრძელებდა, როცა მითრიდატეს სიკვდილის ამბავი გაიგო. მითრიდატემ თავი მოიკლა მას შემდეგ, რაც საკუთარმა შვილმა, ფარნაკემ მის წინააღმდეგ აჯანყება წამოიწყო. ფარნაკემ ყველაფერი დაიკავა, რაც მამას ეკუთვნოდა, და პომპეუსს მისწერა, რომ ეს მისთვის და რომელი ხალხისთვის გააკეთა.

ამ ამბავმა (მითრიდატეს სიკვდილმა), როგორც მოსალოდნელი იყო, ჯარი ძლიერ გაახარა. მეომრები მსხვერპლს წირავდნენ და ერთმანეთს უმასპინძლებოდნენ.

რომში დაბრუნების შემდეგ პომპეუსს დიდი ზეიმი ელოდა. პლუტარქე ტრიუმფის შესახებაც მოგვითხრობს: „პომპეუსის ტრიუმფი იმდენად დიდებული იყო, რომ სანახაობანი ორ დღეზე იყო განწყობილი. ამის მიუხედავად, მაინც დრო არ დარჩა ყველა დაგეგმილი სანახაობისთვის, რომლებიც ნებისმიერ სხვა ტრიუმფს

¹⁶⁰ სტადიონი – სიგრძის საზომი ძველ სამყაროში, საბერძნეთსა და რომში. თუმცა მისი სიგრძე მერყეობდა 192-210 მეტრის ფარგლებში. ითვლება, რომ არიანეს სტადიონი შეადგენს დაახლოებით 200 მეტრს.

დაამშვენებდა და პროგრამიდან ამოვარდა. მსვლელობის წინ მოჰქონდათ დაფები. მათზე ჩამოთვლილი იყო ის ქვეყნები და ხალხები, რომლებზეც გამარჯვებასაც ზეიმობდნენ: პონტო, არმენია, კაპადოკია, პაფლაგონია¹⁶¹, მიდია, კოლხეთი, იბერები, ალბანელები, სირია, კილიკია¹⁶², მესოპოტამია, ტომები ფინიკიიდან და პალესტინიდან, იუდეა, არაბეთი, ასევე მეკობრეები, რომლებიც საბოლოოდ გაანადგურეს ხმელეთსა და ზღვაზე.

ამ ქვეყნებში [რომაელებმა] ათასამდე ციხესიმაგრე და ცხრაასამდე ქალაქი აიღეს, მეკობრეებს რვაასი ხომალდი ჩამოართვეს, ოცდაცხრამეტი დაცარიელებული ქალაქი ხელახლა დაასახლეს. განსაკუთრებულ დაფებზე აღნიშნული იყო, რომ ძღვენიდან შემოსავალმა ხუთასი მილიონი დრაჰმა შეადგინა მაშინ, როცა დაპყრობილი მიწებიდან კიდევ 85 მილიონს მოელოდნენ. პომპეუსმა სახელმწიფო ხაზინაში მოჭრილი მონეტების, ოქროსა და ვერცხლის ჭურჭლის სახით ოცი ათასი ტალანტი შეიტანა – იმის გარდა, რაც მეომრებს დაურიგა...

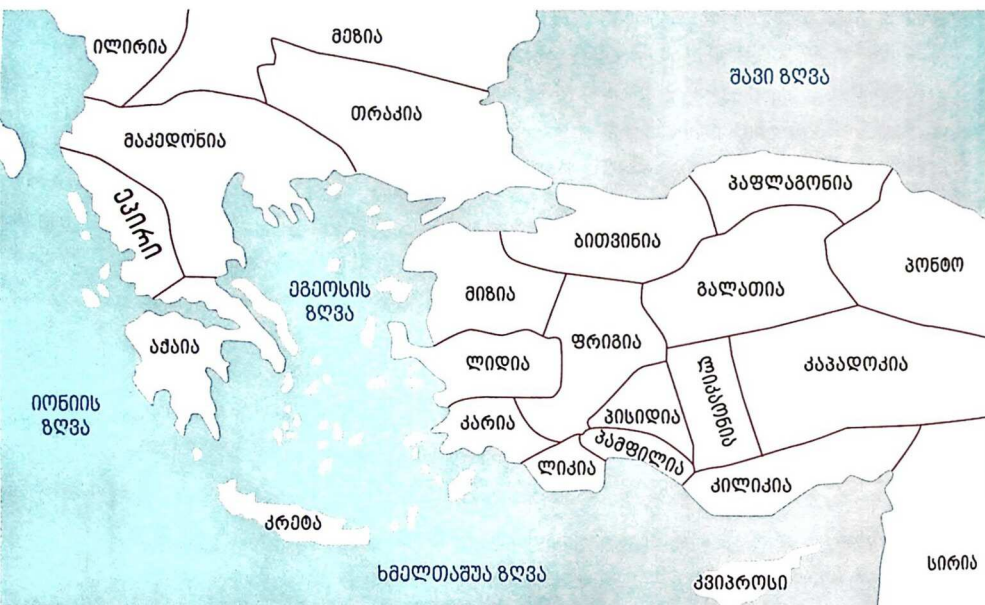
ტრიუმფალურ პროცესიაზე, მეკობრეთა მთავრების გარდა, მოჰყავდათ ტყვეები: არმენიის მეფე, ტიგრანის შვილი ცოლ-შვილით, თავად ტიგრან მეფის ცოლი ზოსიმე, იუდეის მეფე არისტობული; მითრიდატეს და, მითრიდატეს ხუთი შვილი და სკვითი ცოლები; შემდეგ მოჰყავდათ ალბანელთაგან, იბერთაგან და კომაგენეს¹⁶³ მეფისგან აყვანილი მძევლები.

ალაფა გამოფინეს იმდენი, რამდენიც პომპეუსს და მის სარდლებს აქამდე ყველა ბრძოლაში ერთად არ აუღიათ. მაგრამ მაინც სახელი და დიდება, – ისეთი, როგორიც აქამდე არც ერთ რომაელს არ ჰქონია, – პომპეუსს იმან მოუტანა, რომ მესამე ტრიუმფს სამყაროს მესამე ნაწილზე ზეიმობდა. მანამდე სამი ტრიუმფი სხვა სარდლებსაც ჰქონიათ, მაგრამ პომპეუსმა პირველი ტრიუმფი აფრიკაზე გამარჯვების

¹⁶¹ პაფლაგონია – ისტორიული ოლქი მცირე აზიის ჩრდილოეთ ნაწილში, შავი ზღვის სანაპიროზე (თანამედროვე თურქეთის ტერიტორიაზე).

¹⁶² კილიკია – ისტორიული ოლქი მცირე აზიის სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში (თანამედროვე თურქეთის ტერიტორიაზე).

¹⁶³ კომაგენე – სამეფო მცირე აზიაში (თანამედროვე თურქეთის ტერიტორიაზე). ძვ.წ. 163 წ.-ს გამოეყო სელევკიდების სახელმწიფოს და დამოუკიდებელ სამეფოდ ჩამოყალიბდა.

სამხრეთ-აღმოსავლეთი ქართული პროვინციები

ნიშნად მიიღო, მეორე – ევროპაზე და უკანასკნელი კი აზიაზე. ასე რომ, სამი ტრიუმფის შემდეგ ისეთი შთაბეჭდილება იქმნებოდა, თითქოს მან მთელი დასახლებული სამყარო დაიმორჩილა“.

ამგვარად, პომპეუსის ლაშქრობის შემდეგ კოლხეთი რომის უშუალო გავლენის სფეროში მოექცა, ქართლი-იბერიის სამეფო კი რომის ვასალად – „მეგობრად და მოკავშირედ“ გამოცხადდა. ეს სტატუსი მიიღეს ქართლის მეზობლებმაც – არმენიამ და ალბანეთმა.

პოლიტიკური შედეგების გარდა, პომპეუსის ლაშქრობის შემდეგ შედარებით გაფართოვდა რომაელთა გეოგრაფიული თვალსაწიერი. პლინიუს უფროსი

წერდა: „პომპეუსის ლაშქრობის დროს გამოკვლეულ იქნა, რომ ინდოეთიდან შვიდ დღეში შეიძლება ბაქტრიაში მისვლა მდინარე ბაქტრთან, რომელიც ოქსს უერთდება და ამ მდინარისა და კასპიის ზღვის გავლით მდინარე კიროსამდე (მტკვრამდე) მიისვლება, რომ ინდური საქონელი ხუთ დღეში შეიძლება სახმელეთო გზით პონტოში ფაზისამდე ჩავიდეს.“¹⁶⁴

ფარნაკეს ლაშქრობა

ძვ. წ. I საუკუნის შუა ხანებში რომში სამოქალაქო ომი მიმდინარეობდა. ერთმანეთს იულიუს კეისარი და პომპეუსი დაუპირისპირდნენ. ამ მდგომარეობით ისარგებლა მითრიდატე ევპატორის ძემ, ფარნაკემ.

ფარნაკეს პომპეუსმა – მამის ლაღატის სანაცვლოდ – ბოსფორის სამეფო დაუტოვა, თუმცა მნიშვნელოვანი ქალაქის – ფანაგორიის გარეშე. ფარნაკემ ფანაგორია და კიდევ მისი მეზობელი ქალაქი ალყაში მოაქცია. ეს ალყა გრძელდებოდა იქამდე, ვიდრე შიმშილით შეწუხებულმა ფანაგორიელებმა მას ბრძოლა არ გაუმართეს და არ დამარცხდნენ. ფარნაკემ მათთან მეგობრობის ხელშეკრულება გააფორმა და მძევლები წამოიყვანა. შემდეგ კი ისარგებლა რომში მიმდინარე შინა არეულობით, აიღო სინოპი და ამისის დასაკავებლად ომი დაუწყო რომაელ სარდალს. თავდაპირველად ფარნაკემ წარმატებას მიაღწია. მან რომაელი სარდალი დომიციი ქალაქ ნიკოპოლის შორიახლოს, გადამწყვეტ ბრძოლაში დაამარცხა. რომაელებმა სამი ლეგიონიდან ორი დაკარგეს. დომიციამ აზიიდან უკან დაიხია, და ფარნაკემ პონტო აიღო. მან ბოსფორის სამეფოს პონტო, კოლხეთი და მცირე არმენია შეუერთა. რომაული წყაროების მიხედვით, ის იქცეოდა, როგორც ტირანი და ამაცობდა, რომ მამამისის სამეფო დაიბრუნა.

¹⁶⁴ პლინიუს უფროსი, *ბუნებრივი ისტორია*, XIX. 52.

ამასობაში, რომში მიმდინარე სამოქალაქო ომში, იულიუს კეისარმა პომპეუსი და-
ამარცხა და აზიისთვის მოიყალა. ძვ. წ. 47 წელს ის ფარნაკეს წინააღმდეგ დაიძ-
რა. ბრძოლა პონტოში ქალაქ ზელესთან მოხდა. ფარნაკემ თავად შეუტია დამრეც
ფერდობზე განლაგებულ რომაულ ლეგიონებს. ეს დაუდევრობა ფრიად დაეხმარა
კეისარს და ფარნაკეს ჯარი სასტიკად დაამარცხა. ზელესთან მოპოვებულ გამარჯ-
ვებას უკავშირდება იულიუსის გამოთქმა: *Veni, vidi, vici* – მიველ, ვნახე, გავიმარჯვე.

ფარნაკემ თავს ძლივს უშველა გაქცევით. ათას მხედართან ერთად ის სინოპისკენ
გაიქცა, შემდეგ კი ხომალდებით ბოსფორისკენ გაცურა. იქ სკვითებისა და
სარმატების¹⁶⁵ შეგროვება დაიწყო. მაგრამ ასანდრმა, რომელიც ფარნაკემ მისი
არყოფნის დროს ბოსფორის სამართავად თავად დატოვა, წინააღმდეგობა გაუწია
და ბრძოლა დაუწყო. ფარნაკე ამ ბრძოლაში დაიღუპა.

ფარნაკეს სამფლობელოები კეისარმა თავის მოკავშირეს, პერგამონის მეფე
მითრიდატეს მისცა, თუმცა ზოგი ამათგანი (მაგალითად, ბოსფორი) მას ჯერ
კიდევ უნდა მოეპოვებინა ასანდრთან ბრძოლაში. ჩანს, ამ ბრძოლის ასპარეზად
კოლხეთი იქცა, სტრაბონი კოლხეთის აღწერილობაში, ამბობს: „მოსხების
ქვეყანაში მდებარეობს ლივკოთეას სამლოცველო, ფრიქსეს მიერ აგებული და
მისი სამისნო, სადაც ვერძს არ სწირავენ მსხვერპლად. ოდესღაც ის მდიდარი
იყო, ხოლო ჩვენს დროში ის ფარნაკეს მიერ და, ცოტა მოგვიანებით, მითრიდატე
პერგამონელის მიერ იქნა გაძარცვული.“¹⁶⁶

კოლხეთი ამ პერიოდისთვის აღარ წარმოადგენდა ცალკე ადმინისტრაციულ
ერთეულს. ძვ. წ. I და ახ.წ. I საუკუნეების მიჯნაზე ის პონტოს სამეფოს პროვინცია
იყო, ავგუსტუსის დროს პონტოს მეფის, პოლემონ პირველის სამფლობელოში
შედიოდა. პოლემონის შემდეგ, სტრაბონის ცნობით, კოლხეთს, ისევე როგორც

¹⁶⁵ სარმატები – ირანულენოვანი მომთაბარე ტომები, რომლებიც მოსახლეობდნენ თანა-
მედროვე უკრაინის, სამხრეთ რუსეთის, მოლდოვას ტერიტორიაზე. სიძლიერის პერი-
ოდში მათ დაკავებული ჰქონდათ ტერიტორია მდინარე ვისლადან დუნაის შესართავამ-
დე დასავლეთით და ვოლგამდე – აღმოსავლეთით. სამხრეთ საზღვარი შავი და კასპიის
ზღვის სანაპიროებამდე და კავკასიონის ქედამდე აღწევდა, ჩრდილოეთით კი ტყე-სტე-
პის საზღვარზე გადიოდა.

¹⁶⁶ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, I ტ.

ტრაპეზუნტს, ფარნაკიას და მათ ზემოთ მცხოვრებ ბარბაროსებს პოლემონის ქვრივი – პითოდორიდა მართავდა. იგი განაგებდა ხალიბებსა და ტიბარენებსაც. მისი ძალაუფლება, ჩანს, მთელს სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთზე ვრცელდებოდა.¹⁶⁷

ქართლის სამეფოს აღწერილობა – სტრაბონის „გეოგრაფიაში“

ახლა გავეცნოთ, როგორ ახასიათებს სტრაბონი დაახლოებით ამ პერიოდის ქართლის სამეფოს:

„იბერია მეტწილად კარგად არის დასახლებული ქალაქებითაც და დაბებითაც, ისე, რომ იქ არის კრამიტისანი სახურავები, სახლები არქიტექტურულად მოწყობილი, ბაზრები და სხვა საზოგადო დაწესებულებანი. [...] ქვეყნის ნაწილი კავკასიონის მთებითაა გარშემორტყმული. ამ მთების მეტისმეტად ნაყოფიერი ტოტები მიემართებიან სამხრეთისკენ, მოიცავენ მთლიანად იბერიას და აღწევენ არმენიასა და კოლხიდას. შუაში არის დაბლობი, მდინარეებით მორწყული. უდიდესი ამ მდინარეთა შორის არის მტკვარი, რომელსაც სათავე აქვს არმენიაში, პირდაპირ შემოდის დასახლებულ დაბლობში, ღებულობს არაგოსს, რომელიც კავკასიონის მთიდან მომდინარეობს, სხვა წყლებსაც, და ვიწრო ჭალებით ჩადის ალბანეთში. ამ ქვეყანასა და არმენიას შორის მტკვარი დიდი ძალით მიედინება საძოვრებით მდიდარ ველებზე, ღებულობს სხვა მრავალ მდინარეს, რომელთა შორისაა ალაზანიო-სი, სანდობანი, როიტაკი და ხანი. ყველა ესენი სანაოსნონი არიან და უერთდებიან კასპიის ზღვას. დაბლობზე ცხოვრობენ იბერთაგან უფრო მეტად მიწათმოქმედნი, ესენი მშვიდობიანად არიან განწყობილნი, არმენიელთა და მიდიელთა მსგავსად ეწყობიან. უფრო დიდ ნაწილს, რომელიც მეგრძოლი ბუნებისაა, უჭირავს მთიანი

¹⁶⁷ იქვე.

მხარე და ცხოვრობს სკვითებისა და სარმატების ყაიდაზე, რომელთა მეზობლებიცა და ნათესავებიც არიან. თუმცა ეწევიან მიწათმოქმედებასაც, და როდესაც შფოთი ჩამოვარდება, თავისი და მათი სახსრებით მრავალი ათასი მებრძოლი გამოჰყავთ.

ქვეყანაში არის ოთხი შესასვლელი: ერთი არის კოლხური ციხესიმაგრე შორაპანზე და მასთან არსებულ ვიწროებზე, რომლებზედაც ფაზისი მიედინება, სწრაფი და ხმაურიანი მიემართება კოლხიდაში, რომელზედაც 120 ხიდით გადაისვლება მისი მიხვეულ-მოხვეულობის გამო. წყალდიდობის დროს ეს ადგილები სულ დახრულია მრავალი ნაკადულით. ფაზისი წარმოიქმნება ზემოთ მდებარე მთებში მრავალი წყაროსგან, ხოლო დაბლობში ღებულობს მრავალ მდინარეს, რომელთა შორის არის გლავკოსი¹⁶⁸ და ჰიპოსი¹⁶⁹: გავსებული და სანაოსნოდ გამოსადეგი ჩადის პონტოში...

ასეთია კოლხეთიდან იბერიაში შესავალი დახშული კლდეებით, სიმაგრეებითა და ხეობიანი მდინარეებით.

ჩრდილოეთით მცხოვრები მომთაბარეებიდან დაახლოებით სამი დღის ძნელი ამოსასვლელია, ხოლო ამის შემდეგ არის საცალფეხო გზა მდინარე არაგოსის ვიწრო ხეობაში, დაახლოებით ოთხი დღის სავალი, ხოლო გზის ბოლო ძნელად ასალები კედლითაა გამაგრებული.

ალბანეთიდან შემოსასვლელი ჯერ კლდეებშია გამოჭრილი, ხოლო შემდეგ გადადის იმ ტაობზე, რომელსაც ქმნის მდინარე ალაზანიოსი.

ხოლო არმენიიდან შემოსასვლელი არის მტკვრის ვიწროებზე და არაგოსისაზე. ვიდრე ეს მდინარეები ერთმანეთს შეერთვის, იმ ადგილას მდებარეობს გამაგრებული ქალაქები კლდეებზე, რომლებიც დაცილებული არიან ერთმანეთს დაახლოებით 16 სტადიონით. მტკვარზე მდებარეობს ჰარმობიკე¹⁷⁰, ხოლო მეორეზე – სევსამორა...

¹⁶⁸ გლავკოსი – მეცნიერთა აზრით, მდინარე ყვირილა.

¹⁶⁹ ჰიპოსი – მეცნიერთა აზრით, მდინარე ცხენისწყალი

¹⁷⁰ ჰარმობიკე – მეცნიერები ვარაუდობენ, რომ სტრაბონის მიერ დასახელებული ჰარმობიკე - არმაზციხეა, სევსამორა კი ზადენციხე.

ასევე ადამიანთა ოთხი გვარი მოსახლეობს ამ ქვეყანაში: ერთი გვარია და პირველი, რომლისგანაც მეფეებს სხამენ მახლობლობისა და ასაკის მიხედვით, ხოლო მეორე მოსამართლეობს და მხედართმთავრობს. მეორე გვარი არის ქურუშთა, რომლებიც ზრუნავენ აგრეთვე მეზობლებთან სამართალზე. მესამე გვარი არის მხედართა და მიწათმოქმედთა. მეოთხე გვარი არის ხალხისა, რომლებიც სამეფო მონები არიან და აკეთებენ ყველაფერს, რაც ცხოვრებისათვის არის საჭირო, მათ ქონება საზოგადო აქვთ, ნათესაობისდა მიხედვით, თითოეულს მართავს და განაგებს უხუცესი. ასეთები არიან იბერები და მათი ქვეყანა.“

რომისა და პართიის ურთიერთობა

რომის გვიანდელი რესპუბლიკის პერიოდის აგრესიულმა საგარეო პოლიტიკამ პართიასთან დაპირისპირება გამოიწვია. ეს დაპირისპირება რამდენიმე საუკუნეს გაგრძელდა და ერთგვარ „ჩარჩოში“ მოექცა – სასწორი ხან ერთ, ხან მეორე მხარეს გადაიხრებოდა და მიმდებარე ქვეყნების, მათ შორის ქართლის სამეფოს, ბედიც ამ გადაწყვეტაზე იყო დამოკიდებული. რომისა და პართიის ბრძოლა ხმელთაშუა ზღვის აღმოსავლეთ რეგიონში ჰეგემონიისთვის მხოლოდ სამხედრო შეტაკებებით არ შემოიფარგლებოდა, დიდ როლს თამაშობდა ერთმანეთის შიდა საქმეებში ჩარევა, შიდა წინააღმდეგობების თავის სასარგებლოდ გამოყენება. ძირითადად ამ მიმართულებით რომაელები აქტიურობდნენ, მაგრამ პართიელებიც არ აკლებდნენ ცდას, მითუმეტეს ძვ. წ. I საუკუნეში, როცა რომში სამოქალაქო ომები თითქმის დაუსრულებლად მიმდინარეობდა და რომაული მმართველობა აღმოსავლეთში მტკიცე არ იყო.

პართიაში ორი პოლიტიკური ძალა ჩამოყალიბდა. ერთ პოლიტიკურ ძალას წარმოადგენდა პართიაში შემავალი ბაბილონეთის ელინისტური ქალაქების წარჩინებული საზოგადოება (როგორც ბერძნული, ისე პართიული). ეს ქალაქები რომის

სახელმწიფოს აღმოსავლეთით გაფართოებას დადებითად უყურებდნენ, რადგან იმედი ჰქონდათ, რომ რომი ელინიზმს ბარბაროსებისგან დაიცავდა. მეორე პოლიტიკურ ძალას წარმოადგენდა საკუთრივ ირანული ოლქების ზედა მმართველი ფენა, არისტოკრატია, რომელიც პართიის აქტიურ ექსპანსიურ პოლიტიკას ემხრობოდა და პართიის შეიარაღებული ძალების ბირთვს წარმოადგენდა. მათი ლოზუნგი „აქემენიანთა დიდების აღდგენა“ და მთელი აზიის დაპყრობა იყო. მთავარ პრობლემად მათ ელინისტური ქალაქების პრორომაული განწყობა მიანხნდათ. ასეთი იყო პართიული არისტოკრატის განწყობა რომაულ-პართიული დაპირისპირების დასაწყისში.

ძვ. წ. 54 წელს რომაელმა ტრიუმვირმა¹⁷¹ – კრასუსმა პართიის წინააღმდეგ სამხედრო მოქმედებები დაიწყო. ის მესოპოტამიაში შეიჭრა და ევფრატზე რამდენიმე ქალაქი დაიკავა, თუმცა გამოსაზამთრებლად სირიაში დაბრუნდა. პლუტარქეს აზრით, კრასუსმა შეცდომა დაუშვა და პართიელებს მოსამზადებელი დრო მისცა. იგივე ავტორი მოგვითხრობს, რომ კრასუსს შეუერთდა მისი შვილი, პუბლიუსი – იულიუს კეისრის მიერ გამოგზავნილ 1000 გალ მხედართან ერთად. ასევე – სირიაში მასთან მივიდა სომხეთის მეფე არტავაზდ II და კრასუსს თავისი არმია შესთავაზა იმ შემთხვევისთვის, თუ რომაელები სომხეთის მარშრუტს აირჩევდნენ, ანუ პართიაზე შეტევას სომხეთიდან დაიწყებდნენ. სომხეთის მეფის სიტყვებით, მთაგორიანი ადგილი სჯობდა პართიელებთან საბრძოლველად. მართალია, კრასუსი კმაყოფილი დარჩა არტავაზდის ვიზიტით, მაგრამ სამხრეთის მარშრუტი აირჩია. მოგვიანებით სომხებმა პოზიცია შეიცვალეს და პართიელებთან ერთად გამოვიდნენ რომაელების წინააღმდეგ საბრძოლველად.

ძვ. წ. 53 წლის გაზაფხულზე კრასუსი ისევ დაიძრა მესოპოტამიისკენ. მის განკარგულებაში იყო ქვეითთა 7 ლეგიონი და 4-ათასიანი მხედრობა. მხედართმთავარმა არახელსაყრელი მარშრუტი აირჩია – ჯარი უწყლო მხარეში გადიოდა და თან პართიელთა მსუბუქი კავალერია ესხმოდა მუდმივად თავს. არტავაზდს დახმარება არ გამოუგზავნია. კრასუსს გადამწყვეტი ბრძოლის წარმართვამ არახელსაყრელ პირობებში მოუწია.

¹⁷¹ ტრიუმვირი – ტრიუმვირატის (სამი პირის პოლიტიკური გაერთიანება, სამთა მმართველობა რომში) მონაწილე.

ძვ. წ. 53 წლის 6 მაისს კარრის ბრძოლაში პართიის არმიამ, მთავარსარდალ სურენას მეთაურობით, სასტიკად დაამარცხა რომაული არმია. რომაელებმა პართიელთა ისრებისგან თავი ვერ დაიცვეს. კრასუსი შვილთან ერთად ბრძოლაში დაიღუპა. სომხეთის მეფე, რომელმაც რომაელებს დახმარება არ აღმოუჩინა, პართიელების მხარეს გადავიდა და შემდეგ ლაშქრობებში უკვე მათთან ერთად უპირისპირდებოდა ყოფილ მოკავშირეებს. პართიელთა მხედართმთავარმა, სურენამ კრასუსის თავი საჩუქრად გაუგზავნა პართიის მეფეს იმ დროს, როცა ის არტაშატაში (სომხეთში) საკუთარი მემკვიდრისა და არტავაზდის ასულის ქორწილში იმყოფებოდა. ორივე მეფე (პართიისა და სომხეთის) წარმოდგენას – ევრიპიდეს „ბაკხოსის მხეველები“ ესწრებოდნენ. მსახიობმა შემდეგი სიტყვებით: „აი, ილბლიან ნადირობაზე ჩვენს მიერ მოკლული ირმის რქები“ ბუტაფორიის ნაცვლად კრასუსის თავი გამოიტანა.

კარრასთან ბრძოლას უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა. ძლიერების ზენიტში მყოფმა რომმა, რომელიც აქამდე აღმოსავლეთში წარმატებულ ექსპანსიურ პოლიტიკას ახორციელებდა, მოულოდნელად გამანადგურებელი დარტყმა მიიღო. რომის წინსვლა დროებით შეჩერდა. ამ ბრძოლამ დიდი გავლენა იქონია ასევე პართული საზოგადოების განწყობაზეც, ყველასთვის ნათელი გახდა პართიული სამხედრო არისტოკრატიის ძალა.

ძვ. წ. 52-51 წლებში პართიელები პატარ-პატარა რაზმებით არბევდნენ რომაულ სამფლობელოებს, ძვ. წ. 51 წელს უფლისწულ პაკორის მეთაურობით დიდი სამხედრო კამპანიაც კი წამოიწყეს, თუმცა მარცხი განიცადეს. პართიელებმა ვერ მოახერხეს შექმნილი ვითარების სრულად გამოყენება, რადგან საჭირო გახდა აღმოსავლეთ საზღვრებზე ჯარების გადასროლა და მომთაბარეების შეჩერება. შესაბამისად, პართიელებმა ვერ ისარგებლეს იმ დროს რომში მიმდინარე იულიუს კეისრის სამოქალაქო ომით¹⁷² (ძვ. წ. 49-45 წწ.). იულიუს კეისარს პართიის წინააღმდეგ ლაშქრობის გეგმაც კი ჰქონდა შემუშავებული, თუმცა განხორციელება ვეღარ მოასწრო, რადგან კეისარი შეთქმულებმა მოკლეს.

კეისრის მკვლელობის შემდეგ რომში დაწყებული ახალი სამოქალაქო ომის

¹⁷² სამოქალაქო ომი იულიუს კეისრის დროს – დაპირისპირება ძვ.წ. 49-45 წწ., ერთი მხრივ, ერთპიროვნული მმართველობის მომხრე იულიუს კეისარსა და, მეორე მხრივ, რესპუბლიკის მომხრეებს შორის.

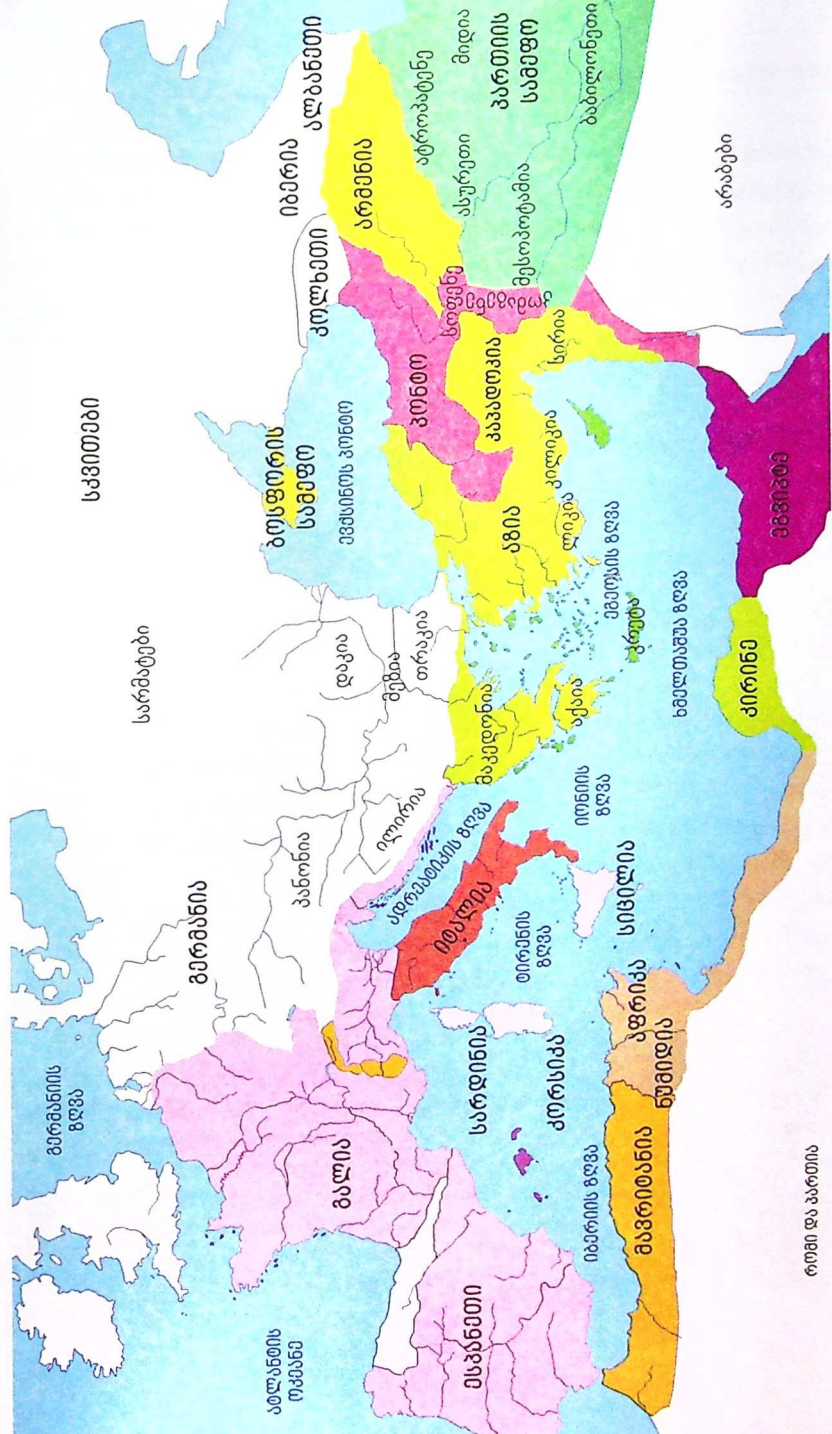
დროს (ძვ. წ. 44-42 წწ.), რომელიც უკვე რესპუბლიკური წყობისა და ერთპიროვნული მმართველობის მომხრეებს შორის მიმდინარეობდა, პარტიელები მხარს უჭერდნენ კეისრის მკვლელებს: ბრუტუსსა და კასიუსს, სამხედრო ძალას უგზავნიდნენ და ამ გზით რომის შესუსტებას ცდილობდნენ.

მხოლოდ ძვ. წ. 40 წელს დაიწყეს პარტიელებმა რომის აღმოსავლეთ ხმელთაშუა ზღვის სამფლობელოებზე ფართომასშტაბიანი შეტევა. ამჯერად მათ სრულად ისარგებლეს რომში მიმდინარე სამოქალაქო ომებით. პარტიელთა მხარეს გადავიდა რომაელი სარდალი კვინტუს ლაბიენი. სომეხი ისტორიკოსის, მოსე ხორენაცის ცნობით, სომხეთის მეფის არტავაზდ II-ის (ძვ. წ. 55-34 წწ.) ანტირომაულ ლაშქრობებში მონაწილეობდნენ იბერები და ალბანელებიც. შესაბამისად ამ პერიოდში ქართლის სამეფო სრულად გათავისუფლდებოდა რომაელებისადმი დამოკიდებულებისგან.

მცირე აზიის უდიდესი ნაწილი პარტიელებმა და მათმა მოკავშირეებმა დაიკავეს. ბევრ ქალაქში მათ სიხარულით შეხვდნენ.

ზოგადად ძვ. წ. I ს-ის მეორე ნახევარი (ორივე II-ის მეფობის ხანა (ძვ. წ. 57-38 წწ.)) პართიის სამეფოს სიძლიერის ხანად ითვლება. ამ პერიოდში პართიის პოლიტიკურმა ცენტრმა აღმოსავლეთიდან დასავლეთისკენ გადაიწია, დედაქალაქი ეკბატანა გახდა, შემდეგ კი ახ. წ. I საუკუნის ნახევრიდან – ქტეზიფონი, ქალაქი, რომელიც ელინისტური სამყაროს მნიშვნელოვანი სავაჭრო-სახელოსნო ცენტრის, ტიგროსის სელევკიას სიახლოვეს ჩამოყალიბდა. პართიამ აღმოსავლეთ ხმელთაშუა ზღვის რეგიონში მიმდინარე ყველა მოვლენაში აქტიური მონაწილეობის მიღება დაიწყო და რომის სახიფათო მეტოქედ გადაიქცა.

შექმნილმა კრიტიკულმა სიტუაციამ რომში ერთმანეთთან ძალაუფლებისთვის მებრძოლი – ოქტავიანე და ანტონიუსი შეარიგა, რამაც რომს საშუალება მისცა, პართიისთვის პასუხი გაეცა. ანტონიუსმა პართიისა და ლაბიენის წინააღმდეგ ჯარებს მოუყარა თავი. იმის მიუხედავად, რომ რომაულ აღმოსავლეთში პარტიელები გარკვეული წრეების მხარდაჭერით სარგებლობდნენ, როგორც ჩანს, ბერძნული და ელინიზირებული ქალაქების მოქალაქეების ძირითადი ნაწილი მაინც განწყობით ანტიპარტიული იყო, რამაც ანტონიუსის სარდალს – ვენტიდიუსს გაუადვილა შეტაკებებში პარტიელების დამარცხება.

პარტიისა და ლაბიენის ძალების განადგურების შემდეგ რომაელებმა რეგიონში, კონკრეტულად სირიაში საკუთარი პოზიციები აღიდგინეს. პარტიელებმა ახალ ჯარებს მოუყარეს თავი. ისინი სირიაში კვლავ შესაჭრელად ემზადებოდნენ, მაგრამ ძვ. წ. 38 წელს ჰინდარასთან ბრძოლაში სასტიკად დამარცხდნენ. ბრძოლაში დაიღუპა უფლისწული – პაკორი. რომსა და პარტიას შორის ევფრატზე საზღვარი აღდგა. როგორც ჩანს, ჰინდარას ბრძოლის შედეგებმა პარტიაში შიდა პოლიტიკური კრიზისი გამოიწვია, რადგან მალე მეფე ოროდი მოკლეს და ტახტზე ფრაატ IV ავიდა (ძვ. წ. 37-2 წწ.) ისტორიული წყაროები პარტიაში გარკვეული წრეების დევნისა და შევიწროების (მათ შორის – მეფის ნათესავების) შესახებ მოგვითხრობენ, ისე რომ ზოგი დიდებული იძულებული გახდა, სამშობლო დაეტოვებინა და თავშესაფარი რომაელებთან ეძებნა. თუმცა კრიზისმა გაიარა, და პარტიაც რომთან დაპირისპირებისთვის მოემზადა.

ძვ. წ. 36 წელს ანტონიუსმა პარტიელების წინააღმდეგ გადამწყვეტი შეტევა დაიწყო. მან მრავალრიცხოვან არმიას მოუყარა თავი, აპიანესა და პლუტარქეს თანახმად, კავალერიისა და დამხმარე ნაწილების გარდა, ანტონიუსს 13-დან 18 ლეგიონამდე ჰყავდა შეკრებილი. ამჯერად რომაელებმა ჩრდილოეთის შემოვლითი გზა აირჩიეს. რომაული ჯარი სომხეთში შევიდა. აქედან ანტონიუსმა იბერების და ალბანელების წინააღმდეგ სარდალი პუბლიუს კანდიუს კრასუსი გააგზავნა. რომელი ისტორიკოსის, დიონ კასიუსის თანახმად, პუბლიუს კანდიუს კრასუსმა იბერების წინააღმდეგ ილაშქრა, მათი მეფე ფარნავაზი დაამარცხა და მოკავშირეობისკენ მიიბხრო; შემდეგ მასთან ერთად მეზობელ ალბანეთში შეიჭრა, დაამარცხა ალბანელები და მათი მეფე ზობერიც მოკავშირედ გაიხადა. როგორც ჩანს, ანტონიუსი პარტიაზე შეტევის წინ ზურგს იმაგრებდა.

რომაელები სამხრეთ კავკასიის კამპანიის შემდეგ მიდიის ატროპატენაში¹⁷²

¹⁷² მიდიის ატროპატენა – ისტორიული ოლქი და სახელმწიფო თანამედროვე ირანის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში. მოიცავს ირანის აზერბაიჯანსა და აზერბაიჯანის რესპუბლიკის სამხრეთ რაიონებს. ანტიკური ავტორების ცნობით, სახელწოდება მომდინარეობს აქემენიანთა სატრაპის ატროპატისგან, რომელმაც მაკედონელთა მიერ მიდიის ძირითადი ნაწილის დამორჩილების შემდეგ მოახერხა ამ ოლქის შენარჩუნება და იქ დამოუკიდებელი სამეფოს დაარსება. ისლამურ პერიოდში სახელწოდებამ ფორმა იცვალა და გახდა ჯერ ადარბადგანი, შემდეგ კი აზერბაიჯანი.

შეიჭრნენ. თუმცა ცალკეულმა წარუმატებლობამ და ატროპატენას დედაქალაქის – ფრაასპის ცუდად ორგანიზებულმა ალყამ ისინი აიძულა, ალყა მოეხსნათ და უკან დაეხიათ. ანტონიუსმა გზად სომხეთის მთაგორიანი მხარე აირჩია. მას კრასუსის ბედი აფრთხობდა და გაშლილ არემარეს ერიდებოდა. სიფრთხილის მიუხედავად, რომაული არმია სერიოზულად დაზარალდა სიცივის, შიმშილისა და მტრის ხშირი თავდასხმებისგან.

ატროპატენადან უკან დახევის შემდეგაც ანტონიუსს არ გადაუფიქრებია პართიაზე შეტევა. ანტონიუსი უკმაყოფილო იყო სომხეთის მეფის არტავაზდის უმოქმედობით. ანტონიუსმა არტავაზდი შეხვედრაზე მიიწვია და დააპატიმრა, შემდეგ კი ევვიპტეში გააგზავნა, სადაც მოგვიანებით სომეხთა მეფე სიკვდილით დასაჯეს.

ანტონიუსთან დაპირისპირებას აგრძელებდნენ ფრაათი და არტავაზდის შვილი – არტაშესი. ანტონიუსის მეორე ლაშქრობაც პართიის წინააღმდეგ წარუმატებლად დამთავრდა. რომში ანტონიუსისა და ოქტავიანეს დაპირისპირება განახლდა, და ანტონიუსის დაპყრობით გეგმებს ასრულება აღარ ეწერა.

ქართლი ძვ. წ. I საუკუნის ბოლო მესამედში

რომაელთა დამარცხებისა და პართიელთა გამარჯვების შემდეგ, ბუნებრივია, სამხრეთ კავკასიას მეტი საფრთხე პართიის მხრიდან ელოდა.

„ქართლის ცხოვრება“ არაფერს მოგვითხრობს რომთან ურთიერთობის, ქართლში პომპეუსისა თუ პუბლიუს კანიდიუს კრასუსის ლაშქრობის შესახებ, ძირითადი ყურადღება სპარსეთისა (პართიის) და სომხეთისკენაა მიმართული.

„ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით, იმ დროს, როცა ქართლში ბარტომი მეფობდა (მეცნიერთა აზრით, ძვ. წ. 30 წელს) ქართლში შემოიჭრა ფარნაჯომის შვილი მირიანი, რომელიც სპარსელებს აღეზარდათ. როგორც ჩანს, ამჯერადაც ქართლის

სამეფო ტახტი პართიელებისა და სომხების დაპირისპირების საგნად ქცეულიყო, და თითოეული მხარე საკუთარ კანდიდატურას უჭერდა მხარს. ერისთავები დაპირისპირებულ კანდიდატთა შორის იყვნენ დაქსაქსულნი. ბრძოლაში ბარტომი დაიღუპა და ტახტი მირიანს დარჩა.

ბარტომს არ დარჩა ძე, თუმცა მას ჰყავდა ასული, რომელიც გათხოვილი იყო ქუჩისა და ფარნავაზიანების შთამომავალზე – ქართამზე. სიძეც ბარტომთან ერთად დაიღუპა, ხოლო მისი ცოლი, ბარტომის ასული სომხეთში გაიქცა და იქ გააჩინა ძე, სახელად ადერკი. ქართლში გამეფებულმა მირიანმა ცოლად ბარტომის ცოლი შეირთო. შესაძლოა, ეს ლეგიტიმაციისთვის ჭირდებოდა, მაგრამ ამაზე მხოლოდ ვარაუდის გამოთქმა შეგვიძლია. ამგვარად, ქართლის სამეფო ტახტზე პართიისთვის სასურველი კანდიდატი ავიდა.

მოგვიანებით დაპირისპირება პროსომხურ და პროპართიულ ძალებს შორის კვლავ გაგრძელდა. მირიანის ძე არშაკს დაუპირისპირდა ქართამის ძე ადერკი, რომელიც სომხეთში იზრდებოდა. მას ჯარიც სომხეთის მეფემ მისცა და ქართლში გამოგზავნა. არშაკს ზურგს უმაგრებენ ქართლის ერისთავები და პართიელთა ძალები. ამ დაპირისპირებაში გაიმარჯვა ადერკმა. თუმცა შემდგომ პერიოდში ქართლის სამეფო თანდათან გაძლიერებას დაიწყებს და მალე თავად ჩაებმება უკვე სომხეთის ტახტისთვის ბრძოლაში.

რომში ოქტავიანე ავგუსტუსის გამარჯვება და იმპერიის დამყარება. ურთიერთობა პართიასთან

რომში სამოქალაქო ომებთან ერთად რესპუბლიკაც დასრულდა. ძალაუფლებისთვის ბრძოლაში ოქტავიანემ გაიმარჯვა. იულიუს კეისრის მიერ მემკვიდრედ გამოცხადებულმა ოქტავიანემ რესპუბლიკის მომხრეები დაამარცხა და პოლიტიკურად დანაწევრებული რომი გააერთიანა. გარეგნულად რომში ისევ რესპუბ-

ლიკური წყობა იყო, მაგრამ რეალურად სახელმწიფოს ოქტავიანე მართავდა. ის სენატში პირველ პირად გამოცხადდა და ძვ. წ. 27 წელს მას „ავგუსტუსის“ – „ღვთაებრივის“ ტიტული მიენიჭა.

ოქტავიანეს სამართავად გადაეცა სასაზღვრო პროვინციები – გალია (დღევანდელი საფრანგეთი), დასავლეთის იბერია პირინეის ნახევარკუნძულზე (დღევანდელი ესპანეთის ტერიტორია) და სირია. ოქტავიანე თავად ნიშნავდა იქ მმართველებს და მასვე ემორჩილებოდა ამ პროვინციებში დაბანაკებული ჯარი; იქ აკრეფილი გადასახადები პირდაპირ ოქტავიანეს ხაზინაში შედიოდა. ძვ. წ. 13 წელს, სენატის გადაწყვეტილებით, ავგუსტუსის ბრძანებები სენატის დადგენილებას გაუტოლდა. მართალია, რომის შიდა პროვინციები სენატს ემორჩილებოდნენ და სენატსავე ეკუთვნოდა იქ აკრეფილი გადასახადები და სახელმწიფო ხაზინა, მაგრამ რეალური ძალაუფლება ოქტავიანეს ხელში იყო. შემორჩენილია ავგუსტუსის წარწერა, სადაც ის საკუთარი მოღვაწეობის შედეგებს ჩამოთვლის. წარწერიდან მოგვყავს ერთი ნაწყვეტი:

„იტალიაში 28 კოლონიაა, რომლებიც ჩემს სიცოცხლეში ცნობილი და მჭიდროდ დასახლებული გახდა. ისინი ჩემს მმართველობაში დაარსდა. უკან დავიბრუნე ის დროშები, რომლებიც ჩვენს მტერს ესპანეთში, გალიასა და დალმაციაში¹⁷⁴ სხვა მხედართმთავრებისთვის წაერთმიათ. პართიელებიც ვაიძულე, უკან დაებრუნებინათ რომაული არმიისთვის წართმეული ალაფი და დროშები, თან რომაელი ხალხისთვის მეგობრობა ეთხოვათ.... არც ერთი რომაელი მხედართმთავრისთვის ინდოელ მეფეებს ელჩები არ გამოუგზავნიათ, მე კი ხშირად მიგზავნიდნენ. ჩვენი მეგობრობა ელჩების ხელით ითხოვეს... მდინარე ტანაისთან¹⁷⁵ მცხოვრებმა სკვითებმა და სარმატთა მეფეებმა, ასევე ალბანელებმა, იბერებმა და მიდიელებმა. ჩემს მმართველობაში რომაელთა მფარველობა ითხოვა კიდევ მრავალმა ხალხმა, რომლებსაც ადრე არც მეგობრობა და არც ელჩების გაცვლა-გამოცვლა რომაელებთან არა ჰქონიათ.“

¹⁷⁴ დალმაცია – ისტორიული ოლქი ბალკანეთის ნახევარკუნძულის ჩრდილო-დასავლეთში, ადრიატიკის ზღვის სანაპიროზე (თანამედროვე ხორვატიისა და მონტენეგროს ტერიტორიაზე).

¹⁷⁵ ტანაისი – მდინარე დონის ძველბერძნული სახელწოდება.

წარწერის მიზანი, ბუნებრივია, ავგუსტუსის ქმედებების აღმატებულ ხარისხში წარმოჩენა და განდიდება იყო, მაგრამ ამის მიუხედავად, წარწერა რომისა და პართიის ურთიერთობაში ახალ ტენდენციას ასახავდა. ამ წარწერიდან ჩანს რომის გაზრდილი გავლენის სფეროები, ჩანს პართია, რომელიც რომისგან „მეგობრობას“ ითხოვს, და იბერიის მეფე, რომელიც ასევე თავის მეზობლებთან ერთად რომთან „დამეგობრების“ მოლოდინშია.

რომაელი ისტორიკოსი ტაციტუსი¹⁷⁶ უკვე ახ. წ-ით I საუკუნის დასაწყისისთვის, ჩამოთვლის იმპერიის ტერიტორიაზე მდგარ რომაულ ლეგიონებს და მათ შორის სირიიდან ევფრატამდე ასახელებს ოთხ ლეგიონს, რომლებიც გარეშე მტრებისგან არა მარტო რომის სამფლობელოებს, არამედ (პროროგაული) იბერიის, ალბანეთისა და სხვა მეფეებსაც იცავდნენ.

ავგუსტუსმა პართიასთან შედარებით ფრთხილი პოლიტიკის გატარება დაიწყო. თავდაპირველად რომს ხმელთაშუა ზღვის რეგიონში პოზიციები უნდა აღედგინა. ოქტავიანე დაკმაყოფილდა პართიის მხრიდან დროშებისა და ტყვეების დაბრუნებით. მან საპასუხოდ პართიის მეფე ფრაატს გაუგზავნა იტალიელი მონა-ქალი, სახელად მუზა¹⁷⁷. მუზასგან ფრაატს ვაჟი გაუჩნდა, რომელსაც ასევე ფრაატი უწოდეს (მომავალში ფრაატ V, იგივე ფრაატაკი). მემკვიდრის გაჩენის შემდეგ მხევალი მუზა დედოფლად გადაიქცა. როცა ფრაატაკი წამოიზარდა, მუზამ დაარწმუნა ქმარი, უფროსი შვილები რომში გაეზარდა. ამით საკუთარ ძეს კონკურენტები ჩამოაშორა. შემდგომში რომმა არაერთხელ გამოიყენა საპატიო მძევლებად მყოფი ფრაატ IV-ის ძენი.

შემდეგ მუზამ ფრაატაკთან ერთად საკუთარი ქმრის წინააღმდეგ შეთქმულება მოაწყო, მოწამლა და ტახტზე ფრაატაკი ავიდა, მუზა კი მისი თანამმართველი გახდა. ახ.წ. 2 წელს ფრაატაკი მუზაზე დაქორწინდა, რაზეც ბერძნები და რომაელები აღშფოთდნენ. პართიულ მონეტებზე მუზას ფრაატ V-თან ერთად გამოსახავდნენ. 4 წელს ფრაატაკის კვალი იკარგება: იგი ან მოკლეს, ან ქვეყნიდან გააძევეს, და

¹⁷⁶ პუბლიუს კორნელიუს ტაციტუსი, რომელიც ისტორიკოსი I-II სს., ანალები IV, 5.

¹⁷⁷ მეცნიერ დიბვიზიის სიტყვით, უცნობია, ამ საჩუქარს ჰქონდა, როგორც ინფორმაციის წყაროს, სტრატეგიული მნიშვნელობა თუ მომავალში მას პართიის მეფეზე გავლენა უნდა მოეხდინა.

ამის შემდეგ მუზამეც აღარათერია ცნობილი. მხოლოდ სამი წელიწადი გაძლო ტახტზე მომდევნო მეფემ, ოროდ მესამემ. ისიც თავიდან მოიშორეს პართიელმა დიდებულებმა, შემდეგ კი თხოვნით მიმართეს ავგუსტუსს, რომში მყოფი ფრაატ IV -ის ოთხი შვილიდან ერთ-ერთი პართიაში გამოეგზავნა. ასე მიიღეს პართიელებმა რომიდან ახალი მეფე – ვონონ I. მაგრამ ვონონის დასავლურმა მანერებმა მალე პართიელები მის წინააღმდეგაც განაწყო. ვონონს არ უყვარდა ნადიმი და ნადირობა, რაც პართიის არისტოკრატიის ცხოვრების აუცილებელი წესი იყო, გულგრილი იყო ცხენების მიმართ. პართიელმა დიდებულებმა ახალი კანდიდატი წამოაყენეს – მიდიის ატროპატენას არშაკიდი მეფე – არტაბან III. მას ანტიელინური და ანტირომაული ოპოზიცია უჭერდა მხარს. არტაბანი დაუპირისპირდა ვონონს, დაამარცხა და ტახტზე ავიდა. ეს დაახლოებით 12 წელს მოხდა. არტაბანმა ხანგრძლივად იმეფა და მოახერხა პართიაში ცენტრალიზებული ხელისუფლების აღდგენა და გამყარება.

არტაბანის მეფობის პერიოდში რომსა და პართიას შორის დაპირისპირება სომხეთის გამო ხელახლა დაიწყო. ორივე იმპერია მიისწრაფოდა, რომ სტრატეგიულად მნიშვნელოვანი სომხეთი მისი გავლენის ქვეშ ყოფილიყო, ამიტომ თითოეული მხარე იქ საკუთარი კანდიდატის გამეფებას ცდილობდა. ამ დაპირისპირებაში გარკვეული როლი შეასრულა ქართლის სამეფომაც.

ქართლის მეფეები მითრიდატე I და ფარსმან I

I საუკუნის 30-იანი წლებიდან ქართლში მითრიდატე მეფობდა. მას ორი ვაჟი ჰყავდა – ფარსმანი და მითრიდატე.

რომაელი ისტორიკოსი დიონ კასიოსი¹⁷⁸ მოგვითხრობს: „პართიელთა მეფემ, არტაბანოსმა (ახ.წ. 35 წ.) არმენიაში მეფედ თავისი შვილი, არსაკე დასვა. შემ-

¹⁷⁸ დიონ კასიოსი, რომის ისტორია.

დეგ კაპადოკიის დაპყრობასაც შეეცადა, პართებსაც გაუმაყდა (მან პართიელი დიდებულები შეავიწროვა, ამის გარდა, თავიდან მოიშორა სამეფო საგვარეულოს, არშაკიდების ყველა წარმომადგენელი. ამიტომ პართიელმა დიდებულებმა საიდუმლოდ რომის იმპერიაში მოციქულები გაგზავნეს), და ამიტომ პართებმა ტიბერიუსთან¹⁷⁹ უჩივლეს. ტიბერიუსმა იქ ტირიდატე გააგზავნა (რომში მყოფი პართიელთა სამეფო გვარის წარმომადგენელი). რათა ტირიდატეს ადვილად ეპყრო ხელთ ძალაუფლება, ტიბერიუსმა მითრიდატე იბერთა მეფეს მისწერა, არმენიაში შეჭრილიყო. ასეც მოხდა. ტირიდატე გამეფდა, მაგრამ დიდხანს ვერ გაძლო ტახტზე – არტაბანოსმა სკვითები მოიშველია და ტირიდატე გააძევა. ამის მერე არმენია მიიღო მითრიდატემ, მითრიდატე იბერიელის ძემ, იბერიის შემდგომი მეფის, ფარსმანესის ძმამ“.

იმავე ამბავზე ინფორმაციას გვაწვდის სხვა ისტორიული წყაროც. იოსებ ფლავიუსი¹⁸⁰ წერს: „ტიბერიუსმა გაუგზავნა ვიტელიუსს¹⁸¹ წერილი და უბრძანა, რომ არტაბანოსს, პართიელთა მეფეს, დამეგობრებოდა, რადგან ის მისი მტერი იყო და ეშინოდა მისი. არტაბანოსს არმენია უკვე მიეთვისებინა, თავისი ვაჟი არსაკე დაესვა ტახტზე და ტიბერიუსს ეშინოდა, რომ მას უფრო მეტი არა ევნო რა. ვიტელიუსი არტაბანოსს მხოლოდ მაშინ უნდა ნდობოდა, თუ მისგან მძევლებს მიიღებდა. ტიბერიუსმა მისწერა ეს ვიტელიუსს და თვითონ დიდი საბოძვრით იბერთა და ალბანელთა მეფეებს იბირებდა, რომ არტაბანოსთან ბრძოლაზე დაეთანხმებინა. მათ ტიბერიუსს უარი უთხრეს შებრძოლებაზე. სამაგიეროდ სკვითებს მისცეს გზა თავის ქვეყანაზე, კასპიის კარი¹⁸² გაუღეს და თავს დაასხეს არტაბანოსს. ასე წაართვეს უკან არმენია არტაბანოსს... ამის მერე ვიტელიუსმა... დიდი ლაშქრით შეძლო მტრის დაძლევა და ამ მხარის დაპყრობა“. კიდევ უფრო დაწვრილებით მოგვითხრობს ტაციტუსი: „იბერიელები დიდძალი ლაშქრით არ-

¹⁷⁹ ტიბერიუსი – რომის იმპერატორი ახ.წ. 14-37 წწ.

¹⁸⁰ იოსებ ფლავიუსი – ებრაელი ისტორიკოსი, ახ.წ. 37-100 წწ., „იუდეველთა სიძველეები“.

¹⁸¹ ვიტელიუსი – სირიის მმართველი კონსული. რომის იმპერიაში დაპყრობილი ქვეყნების, ოლქების მმართველებად ნიშნავდნენ კონსულებს.

¹⁸² კასპიის კარი – ძველი ავტორები „კასპიის კარს“ უწოდებდნენ დარუბანდს, ჩრდილო კავკასიიდან სამხრეთ კავკასიაში გადასასვლელს.

მენიაში შეიჭრნენ და ქალაქი არტაქსატა დაიპყრეს. ეს რომ არტაბანმა შეიტყო, შურის საძიებლად თავის ძეს, ოროდს მისცა პართიელთა ლაშქარი და გაგზავნა კაცები დამხმარე ჯარის დასაქირავებლად. საწინააღმდეგოდ, ფარსმანმა დაიხმარა ალბანელები. მოუწოდა სარმატებს, რომელთა სკეპტუქოსები საჩუქრებს (სასყიდელს) ორივე მხრიდან იღებენ და, მამა-პაპეული ჩვეულების თანახმად, ორივე მხარეს ემხრობიან. მაგრამ ადგილების მფლობელმა იბერებმა სასწრაფოდ შეუშვეს კასპიის გზით არმენიელების წინააღმდეგ სარმატები; ხოლო მათ, ვინც პართიელებთან მიდიოდა, ადვილად აჩერებდნენ, რადგან სხვა გასასვლელი ჩაკეტილი იყო, ხოლო ერთადერთი დარჩენილი (გასასვლელი) ზღვასა და ალბანელთა მთის კიდეც შორის ზაფხულში გაუვალია, ვინაიდან ქარები წყლით ფარავენ მეჩეჩოვან ნაპირს, ხოლო ზამთარში კი სამხრეთის კარი უკან ერეკება ტალღებს და როცა წყალი დაიწევს, სანაპიროს ვიწრო გასასვლელი შიშვლდება. ამასობაში მოკავშირეებს მოკლებული ოროდი დამხმარე ძალით გაძლიერებულმა ფარსმანმა მიიწვია საბრძოლველად. ამხედრებული მიადგა ბანაკს, საფურაუე ადგილები დაარბია, საგუშაგოებს ალყა შემოარტყა. პართიელებმა ვეღარ აიტანეს შეურაცხყოფა, მეფეს შემოეხვივნენ და ბრძოლა მოითხოვეს. მათი ერთადერთი ძალა მხედრობა იყო, ფარსმანი კი ძლიერი იყო ქვეითი ჯარითაც, ვინაიდან იბერები და ალბანელები, რაკი მთაგორიან ადგილებში ცხოვრობენ, ატანასა და მოთმენას უფრო მეტად არიან შეჩვეულნი... როდესაც ორივე მხარის მეომრები ერთმანეთის საწინააღმდეგოდ დაეწყვნენ, პართმა ბევრი ილაპარაკა აღმოსავლეთზე მბრძანებლობასა და არშაკიდების ბრწყინვალეობაზე, თანაც დაუპირისპირდა მდაბიო იბერიელს თავისი (როქის) სპით. ფარსმანმა კი უთხრა თავისიანებს: პართთა ბატონობა არ გვიწვევია და, რაც უფრო ვეცდებით, მით მეტ სახელს მოვიხვეჭთ გამარჯვებით; ხოლო თუ მეტრს ზურგი ვუჩვენეთ, სირცხვილსა და ხიფათში ჩავცვივდებით. ამასთანავე თავიანთ მრისხანე საომარ წყობასა და პართიელების ოქროთი დაკაბმულ რაზმებზე მიუთითა: აქ ვაუკაცები არიან, იქ კი საშოვარიანო.

... სარმატებში მხოლოდ სარდლის სიტყვა არ გაისმოდა, თვითონაც აქეზებდნენ ერთმანეთს, რომ მშვილდოსნებისთვის ბრძოლა არ დაენებებინათ, არამედ შეტევითა და ხელჩართული ბრძოლით დაესწრათ. ამიტომ მეგრძოლთა სხვადასხვა სახეობანიც იყო. მაშინ, როდესაც პართმა, ერთნაირად ნაცადმა დევნასა და

გაქცევაში, მხედართა რაზმები გაშალა და შესატევ სივრცეს ეძებდა, სარმატებმა თავი მიანებეს მშვილდს, რომლითაც უფრო შორ მანძილზე მძლავრობდნენ, და შუბებითა და მახვილებით ეძგერნენ მტერს. ცხენოსანთა ბრძოლის წესის მიხედვით, ხან პირდაპირ უტევდნენ ან ზურგს უბრუნებდნენ, ხან კი შეჯგუფებულები, სხეულისა და იარაღის ძალით აწევობდნენ მტერს, ანდა მისგან განიცდიდნენ მოწოდებას. უკვე ალბანელებმა და იბერებმა დაუწყეს პარტიკულებს ხელის ტაცება და ჩამოყრა ცხენებიდან და საეჭვო გახადეს ბრძოლის ბედი მტრისათვის, რომელსაც ზემოდან მხედრები, უფრო ახლოდან კი ქვეითები აყენებდნენ ჭრილობებს. ამასობაში ფარსმანმა და ოროდმა, რომლებიც მამაცებს აგულიანებდნენ, ხოლო შემკრთალთ კი ამხნელებდნენ, ყოვინთა და შუბების სროლით ცხენდაცხენ მიაშურეს ერთმანეთს. ფარსმანმა ჩაჩქანი გაუხეთქა და დაჭრა ოროდი. დაჭრილი ცხენმა გაიტაცა. ოროდის მოკვლის შესახებ გავარდნილმა ყალბმა ხმამ პარტიკულები დააფრთხო და მათ გამარჯვება დათმეს.“

ამ ნაწყვეტიდან ჩანს, რომ ფარსმანის მოკავშირეები ალბანელები და ჩრდილო კავკასიიდან გადმოყვანილი სარმატები იყვნენ; ასევე, თუ რა მოხერხებულად იყენებდა სათავისოდ ჩრდილო კავკასიის გადმოსასვლელებს იბერიის მეფე.

ჩრდილო კავკასიის გადმოსასვლელებს უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა არა მარტო ქართლისა და სამხრეთ კავკასიის ქვეყნებისთვის, არამედ ისეთი დიდი სახელმწიფოებისთვის, როგორიც, ამ შემთხვევაში, რომი და პართია იყო. კავკასიონი ბუნებრივი ბარიერი იყო, რომელიც რეგიონს მომთაბარეთა შემოსევებისგან იცავდა. ქართლის სამეფოს სტრატეგიული მნიშვნელობა სწორედ კავკასიონმა და გადმოსასვლელებმა განსაზღვრა. კონკრეტულ შემთხვევაში, ფარსმანმა სათავისოდ გამოიყენა გადმოსასვლელები და იმუხამად იქ მოსახლე სარმატები შეუშვა.

მას შემდეგ, რაც სომხეთის სამეფო ტახტზე რომაელთა სურვილით და ფარსმან I-ის შემწეობით, მისი ძმა მითრიდატე გამეფდა, რომაელები მიხვდნენ, რომ ფარსმანმა პართიის და რომის დაპირისპირებით ისარგებლა. ამიტომ იმპერატორმა კალიგულამ (37-41 წწ.) მითრიდატე თავისთან დაიბარა და დააპატიმრა. ამით პარტიკულებმა ისარგებლეს და სომხეთის ტახტზე კვლავ თავისი წარმომადგენელი აიყვანეს. რომაელები იძულებული გახდნენ, ისევ ფარსმანისთვის მიემართათ, რომელიც უკვე ქართლის მეფე გამხდარიყო. ახალმა იმპერატორმა, კლავდიუსმა

(41-54 წწ.) 47 წელს მითრიდატე ციხიდან გაათავისუფლა, ჯარი მისცა და სომხეთში გაგზავნა. „მითრიდატეს ხელსაყრელი შემთხვევა მიეცა არმენიის დასაპყრობად – რომაელთა სამხედრო ძალით ხელთ იგდო მთის ციხესიმაგრეები, ხოლო იბერიელეთა ჯარი კი ბარად დათარეშობდა.“¹⁸³ ფარსმანი თავის ძმას ტახტის დაბრუნებაში დაეხმარა, მაგრამ მითრიდატეს რომში დიდხანს ყოფნამ იგი რომაელთა ერთგულ მოკავშირედ გახადა.

ამგვარად სომხეთის ტახტზე რომაელებმა ფარსმან I-ის დახმარებით უკვე ნამდვილად პრორომაულად განწყობილი მითრიდატე აიყვანეს.

ტაციტუსი მოგვითხრობს: „არმენიელებსა და იბერებს შორის ამტყდარი ომი პართებსა და რომაელებს შორის სასტიკი განხეთქილების მიზეზიც გახდა. პართებზე ვოლოგები (51-78 წწ) ხელმწიფობდა... იბერებზე ფარსმანი მეფობდა ძველთაგანვე, არმენიელები მის ძმას, მითრიდატეს ეპყრა ჩვენი შეწევნით. ფარსმანს ჰყავდა ძე, სახელად რადამისტი, ლამაზი, წარმოსადეგი, შესანიშნავი ძალ-ღონის პატრონი, მშობლიურ ხელოვნებებში გაწვრთნილი, მეზობლებშიც დიდი სახელის მქონე. იგი ისე გაცხარებით და ხშირად ლაპარაკობდა, მამის მოხუცებულობის წყალობით იბერია უმნიშვნელო სახელმწიფოდ რჩებაო, რომ გულის წადილის დაფარვას ვერ ახერხებდა. ამიტომ უკვე თავის ხანშიშესულობით შეფიქრიანებულმა ფარსმანმა ძალაუფლების ხელში ჩაგდების მოსურნე და ხალხის მხარდაჭერით შეგულიანებულ ჭაბუკს სხვა იმედი შთააგონა და არმენიისკენ მიუთითა და გაახსენა, პართების გაძევების შემდგომ თვით მანვე რომ მისცა იგი მითრიდატეს. ოღონდ შვილს ურჩია, ძალის ხმარებისგან თავი შეეკავოთ, უფრო მზაკვრობა გამოვიყენოთ, რათა უდარდელად მყოფი მითრიდატე ანაზდეული თავდასხმით დავამარცხოთო. ამგვარად რადამისტმა, რომელსაც ვითომდა მამასთან უთანხმოება მოუვიდა, რადგან დედინაცვლის სიძულვილს ველარ გაუძლო, ბიძას მიაშურა. მითრიდატემ დიდი ალერსით მიიღო იგი, როგორც საკუთარი შვილი, ამან კი არმენიელთა წარჩინებულებს დაუწყო შეგულიანება სახელმწიფო გადატრიალების მოსახდენად... [...] ამასობაში ფარსმანმა ომის საბაბიც მოიგონა – როდესაც ალბანელთა მეფის წინააღმდეგ ბრძოლაში რომაელებს მოვეწოდე დასახმარებლად, ძმამ წინააღმდეგობა

¹⁸³ ტაციტუსი, ანალები, XI, 9.

გამიწია და ამ წყენისთვის ვილაშქრებ მის დასარბევადო. ამასთან ერთად მან ვაუთშვილს დიდი ლაშქარი მისცა. მისი ანაზღაურული თავდასხმით შეშინებულმა და დაბლობიდან გაძევებულმა მითრიდატემ ადგილმდებარეობით უშიშარსა და მეციხოვნე ჯარით დაცულ ციხესიმაგრე გორნეაში შეასწრო, რომელსაც პრეფექტი¹⁸⁴ ცელიუს პოლიონი და ცენტურიონი¹⁸⁵ კასპერიუსი სარდლობდნენ. ისე უბირნი არაფერში არ არიან ბარბაროსები, როგორც მანქანების საქმესა და ციხესიმაგრეთა აღების ოსტატობაში. ამიტომ რადამისტი ფუჟად და დიდი ზარალით ციხესიმაგრის აღების ცდის შემდგომ ალყას შეუდგა და რაკი ძალით ვერა გააწყო რა, ანგარებიანი პრეფექტი მოისყიდა. [...] პრეფექტმა მითრიდატეს დარწმუნება დაუწყო, ფარსმანთან ზავი დადეთ. თან მოაგონებდა მათ ძმურ ნათესაობას, ფარსმანის ასაკით უფროსობას და სხვა ნათესაურ კავშირებს – მისი (ფარსმანის) ასული რომ ცოლად ჰყავდა, აგრეთვე თვითონაც რომ რადამისტის სიმაძრი იყო. იბერებიც უარს არ ამბობენ, თუმცა ამჟამად ისინი ძლიერები არიანო; ხომ საკმაოდ იცი არმენიელთა გაუტანლობა და სხვა სახსარი ან თავშესაფარი რომ არ გაგვანია ამ უსურსათო ციხესიმაგრის გარდაო... მითრიდატე ხელშეკრულების დადების დღესა და ადგილს დათანხმდა და ციხესიმაგრიდან გამოვიდა. [...] პირველად რადამისტი, ვითომდა პატივისცემით, გულზხურვალედ მოეხვია მას – სიმაძრსა და მშობელს უწოდებდა; თან ეფიცებოდა, არც მახვილს და არც შხამს არ გამოვიყენებ შენს წინააღმდეგო. ამასთანავე, იქვე ახლოს, კორომში შეიცეჟა – უთხრა, აქ შესაწირავი მსხვერპლია გამზადებული, რომ ღმერთების წინაშე დავამტკიცოთ ზავიო. მეფეთა ჩვეულება გახლავთ, ხელშეკრულების დადების დროს ყოველთვის მარჯვენა ხელები და მათი ცერები ერთმანეთს მიადონ და მაგრად შეკრან კვანძით. მერე, როცა სისხლი ფრჩხილებში მოაწვებათ, მსუბუქი ჩხვლეტით სისხლს დაიდენენ და ერთმანეთს აულოკავენ. ასეთ კავშირს იდუმალი თვისება აქვს, თითქოს საერთო სისხლით არის განმტკიცებული. მაგრამ მაშინ კაცი, რომელიც მათ ხელებს უკრავდა, ვითომ წაიქცა, მითრიდატეს ფეხებზე მოეხვია და ისიც ძირს დასცა. მაშინვე მოცივიდა კიდევ ბევრი სხვა ხალხი და ბორკილები დაადეს. მერე ფეხებზე დადებული ჯაჭვით წაათრიეს, რაც დიდ სირცხვილად ითვლებოდა ბარბაროსებში... უკან მისდევდა მისი მეუღლე პატარა

¹⁸⁴ პრეფექტი – ძველ რომში სამხედრო-ადმინისტრაციული ერთეულის მმართველი.

¹⁸⁵ ცენტურიონი – ძველ რომში ცენტურიის (სამხედრო ქვედანაყოფის) უფროსი.

შვილებით გარშემორტყმული. ისინი ცალ-ცალკე დახურულ ურმებში ჩასვეს... რადამისტმა, აქოდა ფიცი მახსოვსო, არც მახვილი იხმარა და არც შხამი დისა და ბიძის წინააღმდეგ, არამედ მიწაზე დააწვენიდა ისინი და ზემოდან მრავალი მძიმე სამოსის დაყრით მოაშთობინა. დახოცეს მითრიდატეს ვაჟიშვილებიც, რომლებიც მშობლების დაღუპვის გამო ხმამაღლა ტირილდნენ.“

რადამისტი სომხეთის მეფე გახდა და ტახტს ინარჩუნებდა დაახლოებით 51-53 წლებში.

პრორომაელი მითრიდატეს სიკვდილმა რომში დიდი უკმაყოფილება გამოიწვია. ფარსმანის მცდელობა – რომაელთა რისხვის გარეშე მოეშორებინა მითრიდატე სომხეთის ტახტიდან – უშედეგოდ დასრულდა. პართიის მეფემ, ვოლოგეზმა კი შექმნილი მომენტით სარგებლობა გადაწყვიტა. რადგან სომხეთი სხვა ქვეყნის (იბერიის) მეფემ დაიპყრო, იგი ჯარით შეიჭრა არმენიაში. სომეხი დიდებულები ახლა მის მხარეზე გადავიდნენ და რადამისტი სომხეთიდან გააძევეს. ქალაქები: არტაქსატა და ტიგრანოკერტი პართიელებს დამორჩილდნენ. ვოლოგეზს სომხეთის ტახტზე საკუთარი ძმის, ტირიდატეს აყვანა სურდა. მაგრამ შემდეგ ზამთრის სუსხმა და საკვების სიმცირემ ვოლოგეზს განზრახვაზე ხელი ააღებინა. პართიელებმა დატოვეს სომხეთი, და იქ კვლავ შეიჭრა რადამისტი. იგი განრისხებული იყო სომხებზე და ისე უყურებდა, როგორც მოლაღატეებს, რომლებიც მზად იყვნენ შესაფერის მომენტში მისთვის აჯანყება მოეწყოთ. ამჯერად რადამისტი სომხეთის ტახტზე იჯდა 54-55 წლებში. შემდეგ სომხებმა მეფეს შეთქმულება მოუწყვეს და ალყა შემოარტყეს სამეფო სასახლეს. რადამისტმა თავს გაქცევით უშველა. მასთან ერთად იყო მისი ორსული ცოლიც.

ტაციტუსი მოგვითხრობს: „რადამისტს – ცხენების სისწრაფის გარდა – სხვა ალარაფერი უშველიდა და ცოლთან ერთად კიდეც გაიქცა. მაგრამ მისი ფეხბმძიმე მეუღლე პირველად მაინც თუ ასე თუ ისე იტანდა ჭენებით სიარულს მტრის შიშითა და ქმრის სიყვარულით, მერე შეუსვენებელი სირბილის გამო გულმუცელი და შიგნეული რომ ენჯღრეოდა, ევედრებოდა ქმარს, ტყვეობის სირცხვილისგან პატიოსანი სიკვდილი დამიხსნისო. თავდაპირველად რადამისტი ეხვეოდა, იჭერდა და ამხნევებდა, ხან მისი გულადობა უკვირდა, ხან შიშისგან სასო ეკვეთებოდა, რომ დავტოვო, სხვა ვინმეს არ ჩაუვარდეს ხელშიო. ბოლოს სიყვარულით გახელე-

ლუიჯი საბატელი. რადანისტი კლავს ზენობიას. 1803

ბულმა და ბოროტმოქმედებაში არცთუ გამოუცდელმა იძრო მახვილი და (დასცა ქალს). დაჭრილი არაქსის პირას მიათრია და მდინარეში ჩააგდო, რომ მისი გვამიც წყალს წაედო. თვითონ თავქუდმოგლეჯილმა მიაშურა იბერიას, მშობლიურ სამეფოს. ამასობაში ზენობია (ასე ერქვა ქალს) წყნარ ყურეში მწყემსებმა შეამჩნიეს. იგი ჯერ კიდევ სუნთქავდა და სიცოცხლის აშკარა ნიშნებს ამჟღავნებდა. მისი ღირსეული გარეგნობის გამო ივარაუდეს, უბრალო ვინმე არ უნდა იყოსო. შეუხვიეს ჭრილობა, შინაურული წამლებით უწამლეს და როცა მისი ვინაობა და ამბავი შეიტყვეს, ქალაქ არტაქსატს მიიყვანეს. იქიდან კი ხელისუფალთა ზრუნვით, ტირიდატს მიჰგვარეს, რომელმაც ალერსით მიიღო იგი, როგორც მის სამეფო ღირსებას შეეფერებოდა.“

პართიელთა გამარჯვებამ რომი და ქართლი ისევ დააახლოვა. მაგრამ რომაელები რადამისტს მითრიდატეს მკვლელობას ვერ პატიობდნენ. რომისთვის ერთგულების დასამტკიცებლად ფარსმანმა ანტირომაული საქმიანობა რადამისტს გადააბრალა და თავისი ვაჟი მოაკვლევინა, საქმე კი ისე წარმოაჩინა, თითქოს ეს რომაელთა გულის მოსაგებად გააკეთა.

კორბულონის ლაშქრობა აღმოსავლეთში

რომში კლავდიუსის შემდეგ იმპერატორი ნერონი (54-68 წწ.) გახდა. ახალმა იმპერატორმა აღმოსავლეთში საქმეების მოსაწესრიგებლად სარდალი გნეუს დომიციუს კორბულონი გაგზავნა და თავის მოკავშირეებს: იუდეას მეფეს, აგრიპასა და კომაგენეს მეფეს, ანტიოქოს IV-ს მოუწოდა, მოემზადებინათ ჯარები პართიაში შესატრელად. ამასობაში ტირიდატე (ვოლოგების ძმა, სომხეთის მეფობის მაძიებელი) რომაელებთან აშკარა დაპირისპირებაზე გადავიდა, თავს ესხმოდა რომაელთა მოკავშირეებს და ავიწროებდა მათ. კორბულონი დიდხანს გეგმავდა ტირიდატესთან გადამწყვეტი ბრძოლის გამართვას, საკუთარ ძალებს ლეგატებსა¹⁶⁶ და პრეფექტებს შორის ანაწილებდა, რათა სომხეთში სხვადასხვა ადგილიდან ერთდროულად შეტრილიყვნენ. ტაციტუსი გადმოგვცემს, რომ სწორედ ამ დროს ფარსმანმა (იბერთა მეფემ) მოკლა საკუთარი შვილი (რადამისტი) რომაელთა ერთგულების დასამტკიცებლად და სომხების წინააღმდეგ გადამწყვეტი მოქმედება დაიწყო; ტაციტუსი რომაელების მოკავშირეებად მოიხსენიებს მოსხებსაც. მოსხები კორბულონის სამხედრო ოპერაციის დროს სომხეთის ყრუ, ძნელად მისადგომ ნაწილში უნდა შეტრილიყვნენ. ტირიდატე იძულებული გახდა, რომაელებთან ელჩები გაეგზავნა.

კორბულონმა მოახერხა ტირიდატეს სომხეთიდან განდევნა და მთავარი ქალაქების, არტაშატისა და ტიგრანოკერტის, დაკავება. ნერონმა სომხეთის

¹⁶⁶ ლეგატი – სენატის წაგზავნილი და წარმომადგენელი პროვინციის მმართველის კარზე.

მმართველად ტიგრანი დაამტკიცა (ის კაპადოკიელ დიდებულთა წრეს განეკუთვნებოდა, მეფე არქელაეს შვილიშვილი იყო, თუმცა რომში ხანგრძლივად მძევლად ყოფნის გამო მონური მორჩილება ჰქონდა გამყდარი). რომაელებმა ტიგრანს დაუტოვეს დაცვა: ათასი ლეგიონერი, მოკავშირეთა ორი კოჰორტა¹⁸⁷ და ცხენოსანთა ორი დამხმარე რაზმი, რათა მას ტახტის შენარჩუნება მოეხერხებინა. სომხეთის გარკვეული მიწები, იმის მიხედვით, თუ ვის ესაზღვრებოდა ისინი, უნდა დამორჩილებოდა ფარსმანს (იბერიის მეფეს), პოლემონს (პონტოს მეფეს), არისტობულს (მცირე არმენიის მეფეს) და ანტიოქოსს (კომაგენეს მეფეს). როგორ ჩანს, ქართლის სამეფომ უკან დაიბრუნა გარკვეული მიწები¹⁸⁸, რომლებიც ადრე სომხეთის სამეფოს ჩამოყალიბებასა და გაძლიერებათან ერთად დაკარგა.

ქალაქი ტრაპეზუნტი, რომელიც პოლემონის მეფობის დროს ისედაც პონტოს სამეფოს მთავარი პორტი იყო, კორბულონის სამხედრო კამპანიის დროს რომაელთა ძირითად დასაყრდენ პუნქტად გადაიქცა და დიდი როლი შეასრულა არმიის მომარაგების საქმეში.

გარკვეული დროის შემდეგ პართიელებმა კვლავ დაიკავეს სომხეთი და ტახტზე ტირიდატე აიყვანეს. რამდენიმე შეტაკების შემდეგ, ნჰ წელს, პართიასა და რომს შორის დაიდო შეთანხმება, რომლის თანახმადაც, სომხეთი, ერთი შეხედვით, ორმაგი პროტექტორატის ქვეშ აღმოჩნდა. სომხეთის ტახტზე არშაკიდთა უმცროსი შტო დამკვიდრდა. ეს დინასტია ფორმალურად რომის ვასალად ითვლებოდა, და სომხეთის მეფეებს გვირგვინი რომის იმპერატორისგან უნდა მიეღოთ. ასეთი

¹⁸⁷ კოჰორტა – რომაული ლეგიონის ძირითადი სტრუქტურული ერთეული. მასში 500-600 ჯარისკაცი ირიცხებოდა. კოჰორტა თავის მხრივ სამ მანიპულად, თითოეული მანიპულა ორ ცენტურიად (ასეულად) იყოფოდა.

¹⁸⁸ „რომაელი ისტორიკოსის პლინიუს უფროსის მონაცემებით (I ს.), იბერია მოიცავს „ტასისას“ (ტაშირის) და „ტრიარის“ (თრიალეთის) პროვინციებს და ვრცელდება „პარიჰედრის მთებამდე“. ეს უკანასკნელი იგივე სტრაბონისეული პარიადრეს მთებია. მდინარე ჭოროხის მთელი აუზი, ანუ სპერი, ტაო, კლარჯეთი კვლავ იბერიის (ქართლის) საზღვრებშია“. ამგვარად, „მოსხიკე“ (მესხეთი), რომლის ერთი ნაწილი სტრაბონის დროს სომხეთს ეჭირა, მეორე კი კოლხებს, I ს.-ის შუა ხანებისთვის კვლავ ქართლის სამეფოს შემადგენლობაშია.“ – აბაშიძე ზ., ვაშაკიძე ვ., მირიანაშვილი ნ., ჭეიშვილი გ., 2014, – ყოველი საქართველო.

შედგე, პართიის წარმატებად უნდა ჩაითვალოს. პართიამ შეძლო სომხეთზე გაელენის შენარჩუნება და ტახტზე არშაკიდთა დინასტიის წარმომადგენლის აყვანა.

რომის მხრიდან აშკარა კომპრომისი რომაულმა პროპაგანდამ როგორც გამარჯვება ისე წარმოაჩინა. პართიასთან ზავი იანუსის¹⁸⁹ ტაძრის პირველად დახურვისა და საყოველთაოდ გამოცხადებული მშვიდობის დროს დაიდო. 64-69 წლებში მოჭრილი მონეტების ნაწილზე ერთ მხარეს ნერონი, ხოლო მეორე მხარეს – ტრიუმფალური თალის წინ ფარით ხელში გამარჯვების ქაღალმერთა გამოსახული, სხვა ნაწილზე კი იანუსის ტაძარი და მშვიდობის საკურთხეველი. ეს კომპრომისი სულაც არ აღმოჩნდა ფუჭი. რომსა და პართიას შორის ხანგრძლივი მშვიდობა დამყარდა, რომელიც დაახლოებით ნახევარი საუკუნე არ დარღვეულა. რომმა გარკვეულწილად მოიგო კიდევ – აღმოსავლეთის საზღვარზე სიმშვიდემ დაისადგურა.

რა მნიშვნელობა ჰქონდა 63 წლის შეთანხმებას სამხრეთ კავკასიის ქვეყნებისთვის: სომხეთისა და ქართლისთვის?

რომსა და პართიას შორის სერიოზული დაპირისპირება არ მომხდარა არც ნერონის და არც მომდევნო სამი იმპერატორის: ვესპასიანეს (69-79), ტიტუსის (79-81) და დომიციანეს (81-96) დროს. ამ ხნის განმავლობაში სომხეთი მეგობრულ ურთიერთობაში იყო ორივე დიდ სახელმწიფოსთან, რასაც, შესაძლოა, იბერიის პოზიციების დასუსტება გამოეწვია. I საუკუნის მეორე ნახევარში ბრძოლა იბერიასა და სომხეთს შორის გამწვავდა. ის ძირითადად მიმდინარეობდა იბერიის სამხრეთი ოლქების გამო, რომლებიც ხან სომხეთისა და ხანაც იბერიის შემადგენლობაში იმყოფებოდა.¹⁹⁰

¹⁸⁹ იანუსი – ძველ რომში დროის, კარისა და კარიბჭეების, შესასვლელ-გასასვლელის, ყოველივე დასაწყისისა და დასასრულის, ყველა საქმის წამოწყების ღვთაება. მის სახელს უკავშირდება თვის – იანვარის სახელწოდება. იანუსის ტაძარი რომის ფორუმზე იყო აღმართული. მშვიდობის დროს ტაძრის კარიბჭე დაკეტილი იყო, ომის გამოცხადებისას კი მას აღებდნენ. იანუსს რომაელები ორსახოვნად გამოსახავდნენ. სახეები ურთიერთსაწინააღმდეგოდ იყვნენ ერთმანეთისადმი მიმართული. ერთი სახე წარსულისკენ იყურებოდა, მეორე კი – მომავლისკენ.

¹⁹⁰ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, I ტომი, 1970.

63 წლის შემდეგ, მალევე, ნერონმა პონტოს სამეფო გააუქმა და ის რომის პროვინციად გადააქცია. ცოტა მოგვიანებით (72 წ.) იგივე ბედი ეწია მეზობელ მცირე არმენიასაც. ნერონმა საბოლოოდ უარი თქვა „ბუფერულ“ სამეფოთა სისტემაზე და პონტო კოლხეთთან ერთად გალატიის პროვინციას შეუერთა. იმავდროულად ბოსფორიც უშუალოდ რომის პროტექტორატის ქვეშ მოექცა. ნერონის ბრძანებით ყირიმისა და კავკასიის სანაპიროზე რომაული სამხედრო ნაწილები განლაგდნენ. იოსებ ფლავიუსის ცნობით, მეოტიდა-პონტოსპირეთში იმპერიის ინტერესებს 3000 მძიმედ შეიარაღებული მეომარი და 40 ხომალდისაგან შემდგარი სამხედრო ფლოტი იცავდა. ნერონის დროს რომაული ჯარის ნაწილები კოლხეთის სანაპიროზე სამ პუნქტში – აფსაროსში, ფასისსა და სებასტოპოლისში იყვნენ ჩაყენებული.¹⁹¹

ტრაპეზუნტი შავიზღვისპირეთის ამ ნაწილში მთავარ დასაყრდენ პუნქტად გადაიქცა. აქ მდგარი პონტოს მეფის დამხმარე რაზმების რეორგანიზაცია მოხდა და რომაულ კოპორტად გარდაიქმნა, მეომრებს კი რომის მოქალაქეობა ებოძათ, და მათ აღმებისა და იარაღის რომაულ ყაიდაზე ტარება დაიწყეს. იმავე პერიოდში მოიპოვა ტრაპეზუნტმა „თავისუფალი ქალაქის“ სტატუსი. ამ სახელწოდებით იხსენიებს მას უკვე 70-იან წლებში პლინიუსი.

გესპასიანეს მმართველობა

მართალია, 63 წლის ზავის შედეგად რომსა და პართიას შორის მშვიდობა ჩამოვარდა, მაგრამ 66-67 წლებში რომი აშკარად ფართომასშტაბიანი შეტევისთვის ემზადებოდა: ერთ-ერთმა მოწინავე ლეგიონმა აღმოსავლეთის მიმართულებით დაიწყო გადაადგილება. ნერონი სიკვდილის წინ აღმოსავლეთზე დიდი ლაშქრობის გეგმებს აწყობდა, რომელიც კავკასიის „რკინის კარისკენ“

¹⁹¹ ფიფია კ., 2010. რომაული გარნიზონები და სასაზღვრო ციხესიმაგრეები აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში I-II სს.

(დარიალისკენ) უნდა ყოფილიყო მიმართული. ამ გეგმასთან დაკავშირებით სხვადასხვა მოსაზრება არსებობს: ზოგის აზრით, მიზანი ალანებზე¹⁹² ლაშქრობა იყო; პლინიუს უფროსის მიხედვით, ნერონი იმ კარისკენ მიისწრაფოდა, რომელიც იბერიიდან სარმატებთან გადადიოდა; ზოგი მეცნიერი მიიჩნევს, რომ ეს, შესაძლოა, ცრუ მანევრი ყოფილიყო პართიელების ყურადღების გადასატანად. თუმცა ნერონი მოკლეს და, შესაბამისად, ლაშქრობაც ჩაიშალა.

ნერონის სიკვდილის შემდეგ რომში შიდა დაპირისპირება დაიწყო. ერთი წლის განმავლობაში საიმპერიო ძალაუფლება ერთმანეთის მიყოლებით ოთხმა ადამიანმა ჩაიგდო ხელში. გალბას, ოტონისა და ვიტელიუსის შემდეგ რომაული ეგვიპტისა და იუდეის ლეგიონებმა იმპერატორად ვესპასიანე გამოაცხადეს. როცა პართიის მეფემ, ვოლოგეზმა, ეს ამბავი გაიგო, ელჩები გააგზავნა ალექსანდრიაში, რათა საჭიროების შემთხვევაში იმპერატორისთვის თავისი 40-ათასიანი მხედრობა შეეთავაზებინა. ვოლოგეზის წერილი შემდეგი მიმართებით იწყებოდა: „მეფეთ მეფე არშაკი მიესალმება ფლავიუს ვესპასიანეს.“¹⁹³ სენატმა ვესპასიანე იმპერატორად აღიარა, და რომში სამოქალაქო ომებიც დასრულდა.

მისი იმპერატორობის დროს პონტოში აჯანყება მოხდა, რომელიც ისტორიაში ანიკეტის აჯანყების სახელით არის ცნობილი. პონტოს მოსახლეობა რომის მიერ პონტოს სამეფოს გაუქმებით უკმაყოფილი იყო. აჯანყება დაიწყო სამეფო ფლოტის მეთაურმა, ანიკეტმა. მან მიიმხრო პონტოს სანაპიროზე მცხოვრები ხალხები. აჯანყებულები ტრაპეზუნტში შეიჭრნენ, ამოჟლიტეს კოპორტა, რომელიც ადრე დამხმარე სამეფო რაზმი იყო. ანიკეტმა ფლოტიც გადაწვა და „აბუჩად აიგდო ცარიელი ზღვა, რადგან რჩეული ლიბურნული“¹⁹⁴ ხომალდები და მთელი ჯარი

¹⁹² ალანები – ირანულენოვანი (სკვითურ-სარმატული წარმომავლობის) მომთაბარე ტომები. ბერძნულ-რომაულ წყაროები მათ I საუკუნიდან მოიხსენიებენ ამოვისა და ჩრდილოეთ კავკასიისპირეთში, სადაც ისინი ჩასახლდნენ და ადგილობრივ მოსახლეობას შეერივნენ. მოგვიანებით ქართული წყაროები ამ ეთნოსს უკვე ოსებს უწოდებს.

¹⁹³ მეცნიერ დიბოვიზის აზრით, შესაძლოა, სწორედ ამ მიმართვამ განაპირობა თავაზიანი უარი, თუმცა არც ის არის გამორიცხული, რომ ვესპასიანე სრულად ფლობდა სიტუაციას და დახმარება არ სჭირდებოდა.

¹⁹⁴ ლიბურნული ხომალდები ლიბურნების, ილირიის სანაპიროს მცხოვრებლების, კუთვნილება იყო – მსუბუქ სანიჩბე ნავებს წარმოადგენდნენ.

რომი I საუკუნეში

მუციაუსმა (რომაელი სარდალი) ბიზანტიონში წაიყვანა. ამიტომ ბარბაროსები თავედურად დაძრწოდნენ სახელდახელოდ გაკეთებული ნაგებით. (მათ) კამარებს¹⁹⁵ უწოდებდნენ. კამარები დაბალგვერდებიანი და განიერმუცლიანი ნაგები იყო, რომლებიც ბრინჯაოსა და რკინის საღებავების გარეშე იკვრებოდა. ზღვის ლეღვისა და ტალღების სიმაღლის კვალობაზე ნაოსანები ნაგებს სიმაღლეს ფიცრებით უმატებდნენ, იქამდე – ვიდრე სახურავივით არ გადაეხურებოდა კამარას ფიცრები. ასე დალივლივებდნენ კამარები ტალღებში, – ორივე მხარეს ერთნაირი ცხვირებითა და ერთნაირი მოსასმელი ნიჩბებით, – ისე რომ ორივე ცხვირით თანაბრად და უვნებლად შეუძლიათ ნაპირთან მიდგომა.

¹⁹⁵ კამარების შესახებ სტრაბონიც ლაპარაკობს (XI,2.12), როგორც შავიზღვისპირეთის მცხოვრები ავაზაკი ტომის აქეების კუთვნილ ნაგებზე. ზოგი მკვლევარი თვლის, რომ შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროს ტომების კამარიტების სახელით მონათვლა დიონისიოს პერიეგეტის მიერ სწორედ ამ ნაგების სახელთან უნდა იყოს დაკავშირებული.

ამ საქმემ იმდენად მიიქცია ვესპასიანეს ყურადღება, რომ ლეგიონებიდან გამობრძმედილი სათადარიგო ჯარისკაცები და ომში გამოცდილი სარდალი ვირდიუს გემინუსი ამოირჩია. იგი თავს დაესხა გაბნეულ და ალაფობის წადილით გაფანტულ მტერს და ხომალდებზე შერეკა. შემდეგ სწრაფად ააგო ლიბურნული ხომალდები და ანიკეტს ხობის შესართავში დაეწია, სადაც იგი უშიშრად იყო სედოხეზების¹⁹⁶ მეფის შემწეობით, რომელიც მოკავშირეობაზე ფულითა და საჩუქრებით დაითანხმა. პირველად მეფე მუქართა და იარალით იცავდა შეფარებულს, მაგრამ მას შემდეგ, რაც ლალატისთვის ჯილდო, თუ არადა ომი შესთავაზეს, ბარბაროსების ჩვეულებისამებრ რწმენამერყევი, დათანხმდა ანიკეტის დალუპვას და ლტოლვილებიც გასცა.⁴¹⁹⁷

ამგვარად, პონტოელთა აჯანყება უშედეგოდ დასრულდა და პონტოსთან ერთად კოლხეთიც უშუალოდ რომის იმპერიის შემადგენლობაში დარჩა.

ორმეფობა ქართლის სამეფოში

რა ვითარებაა ქართლში პართიისა და რომის შეთანხმების შემდეგ? რამდენად იჩინა თავი ლოკალურმა პრობლემებმა? რას გვაუწყებენ ქართული წყაროები მოცემულ პერიოდზე?

„მოქცევაი ქართლისაი“ და „ქართლის ცხოვრება“ ქართლში ორმეფობის შესახებ მოგვითხრობენ. წყაროების თანახმად, ქართლი ორად გაიყო. მტკვრის სამხრეთით ქვეყანას არმაზში მსხდომი მეფეები განაგებდნენ, მტკვრის ჩრდილოეთით მდებარეს კი – მცხეთელი მეფეები.

¹⁹⁶ სედოხეზები, ტაციტუსის გარდა, სხვა არავის აქვს ნახსენები. კომენტატორებს სანებისა და სვანკოლხების ტომების ნაწილად მიაჩნიათ. უფრო საფიქრებელია, რომ ტაციტუსის ტექსტი ძალიან დამახინჯებულია და ეს სიტყვა ლაზების რომელიმე შტოს შეიძლება გულისხმობდეს. (ტაციტუსის ცნობები საქართველოს შესახებ – ა. გამყრელიძე)

¹⁹⁷ ტაციტუსის ცნობები საქართველოს შესახებ, ა. გამყრელიძე.

წყაროებში ჩამოთვლილია პარალელურ მეფეთა 5-6 წყვილი. უცნობია, რა გახდა გაყოფის მიზეზი ან რა პერიოდს მოიცავდა ორმეფობა. ზოგი მეცნიერი ვარაუდობს, რომ ეს I ს.-ის 50-იანი წლების ბოლოდან დაიწყო, ზოგი კი მიიჩნევს, რომ გაყოფა საერთოდ არ მომხდარა, და წყაროები მეფეთა პარალელურად „მეფის შემდგომ მეორე პირებს“, მხოლოდ არმაზციხეში მსხდომ სპასპეტებს ასახელებენ; რაც არ გამორიცხავს იმას, რომ სპასპეტებს, შესაძლოა, დამოუკიდებლობა მონდომებოდათ და უცხო ძალების დახმარებით მეფეებს განდგომოდნენ.¹⁹⁸ ამ ვერსიის მიხედვით, ქართლში ორი მეფე კი არა, არამედ მეფე და სპასპეტი იჯდა, თუმცა ორივე წყარო მეფეებს ასახელებს. ამგვარად, ქართლის სამეფოს ისტორიაში ორმეფობის საკითხი, თავისი მიზეზებითა და დათარიღებით წყაროთა სიმცირის გამო, ჯერ კიდევ კვლევის საგანს წარმოადგენს.

ვნახოთ, რას მოგვითხრობს ამის თაობაზე „ქართლის ცხოვრება“: (ქართლის სამეფოს) მეათე მეფე იყო ადერკი, ბარტომის ძე არშაკუნიანი. ადერკიმ დაიპყრო ქართლის მთლიანი ქვეყანა და ეგრისი. სომეხთა მეფემ მას ცოლად საკუთარი ასული მისცა. ის იჯდა მცხეთაში და ქვეყანას ორმოცდაჩვიდმეტი წელი კეთილად მართავდა.

მის შემდეგ (მეთერთმეტე) მეფეები გახდნენ ბარტამი და ქართამი – სომეხთა მეფის ადერკის ძეები. მათ შემდეგ მეფობდნენ მათი ძენი: ბარტომის ძე – კაოსი და ქართამის ძე – ფარსმანი. მათ შემდეგ... მეთორმეტე მეფენი იყვნენ: არმაზს – ფარსმანი და შიდა ქალაქში – კაოსი... ადერკიდან ამ დრომდე (ფარსმანის და კაოსის მეფობამდე) მეფეები სომეხთა მეფის მორჩილებაში იყვნენ. უფრო კი არმაზელი მეფეები ეხმარებოდნენ სომეხებს მტრებთან ბრძოლაში. ამ დროს კი (ფარსმანისა და კაოსის მეფობის დროს) სომეხეთის მეფე გახდა იარვანდი. დაივიწყა ქართველთა სიკეთე და სძლია ფარსმან არმაზელს, დაარღვია ქართლის საზღვრები და წაიღო ქალაქები წუნდა და არტაანი მტკვრამდე და იქ თავისი ხალხი დასვა. უწოდა წუნდას სახელი ქაჯატუნი, რომელიც ითარგმნება დევთა-სახლად. ვერ დაიბრუნეს მეფეებმა ძველი საზღვარი და მწუხარებაში გარდაიცვალნენ, შემდეგ ტახტზე ავიდნენ ამ მეფეების შვილები: არმაზს – აზორკი და შიდა ქართლში არმაზელი. მეთოთხმეტე მეფენი იყვნენ: ამაზასპი (აზორკის ძე) და დეროკი (არმაზელის ძე)...

¹⁹⁸ საქართველოს ისტორიის ნარკვევებში“, ტ. I, 1970.

შემდეგ ტახტზე ავიდნენ: არმაზში – ფარსმან ქველი და შიდა ქართლში – მირდატი. ესენი მეთხოუმეტე მეფეები იყვნენ.“

ამ წყვილის შემდეგ ორმეფობა დასრულდება, მაგრამ მათზე ცოტა მოგვიანებით გავაგრძელებთ თხრობას. მოყვანილი ნაწყვეტის მიხედვით, ქართლის ორივე მეფე არა მარტო სომხეთის გავლენას განიცდიდა, არამედ არშაკუნიანთა სომხური შტოს წარმომადგენლები იყვნენ; არმაზელი მეფეები კი საერთოდ სომხებთან ერთად ლაშქრობდნენ, ვინაიდან მათთან უშუალო მეზობლობა ჰქონდათ. მიუხედავად ამგვარი სიახლოვისა არმაზელ მეფეთა და სომეხთა შორის, სწორედ არმაზელი მეფეების საზღვრები დაარღვიეს სომხებმა, რამაც მათ შორის მტრობა ჩამოაგდო.

ამ ისტორიის თხრობისას აუცილებელია, დავთქვათ, რომ – ისტორიულად კმარი და ღირებული მასალის სიმწირის გამო, ჩვენ ღიად ვტოვებთ საკითხებს: ორმეფობის საერთაშორისო ვითარების ფონზე განხილვასა და მის დათარიღებას ან დროით ჩარჩოებში მოქცევას. ამის მიუხედავად, ნაწყვეტში არის მოყვანილი ერთი ამბავი, რომელიც კონკრეტულ თარიღს უკავშირდება. ეს ამბავი მცხეთაში ებრაელთა მოსვლაა, რომელიც ვესპასიანეს იმპერატორობის დროს მომხდარა.

„ქართლის ცხოვრება“ მოგვითხრობს: როცა ქართლში მეთერთმეტე მეფეები: ბარტამ და ქართამ მეფობდნენ, „ამათსა მეფობასა უესპასიანოს ჰრომთა კეისარმან წარმოტყუენა იერუსალიმი, და მუნით ოტებულნი ურიანი მოვიდეს მცხეთას და დასხდეს ძუელთა-ვე ურიათა თანა.“ ე.ი. მათი მეფობის დროს რომის იმპერატორმა, ვესპასიანემ იერუსალიმი აიღო და გამოქცეული ებრაელები მცხეთაში მოვიდნენ და იქ ჩასახლდნენ, სადაც უკვე ადრე მოსული ებრაელები სახლობდნენ (ლეონტი მროველის მიხედვით, ებრაელების პირველი ტალღა ქართლში ბაბილონის მეფე ნაბუქოდონოსორის მიერ იერუსალიმის აღების /ძვ. წ. VI ს./ შემდეგ შემოვიდა).

ვესპასიანეს დროს ნამდვილად დასრულდა იუდეველთა I ომი (66-71 წწ). ეს იყო რომაელთა ბატონობის წინააღმდეგ მიმართული იუდეველთა აჯანყება. აჯანყებულების წინააღმდეგ იბრძოდა ვესპასიანე, რომელიც 69 წელს იმპერატორად გამოაცხადეს. მან ჯარის სარდლობა თავის შვილს – ტიტუსს ჩააბარა. ტიტუსმა იერუსალიმის ალყა დაიწყო, რომელიც რამდენიმე თვეს გაგრძელდა. 70 წელს რომაელებმა იერუსალიმი აიღეს, რასაც დიდი მსხვერპლი და ნგრევა მოჰყვა. მათ

მიწასთან გაასწორეს იერუსალიმის ტაძარი, ტყვედ ჩავარდნილი, ხოცვას გადარჩენილი ქალაქის მცხოვრებლები მონებად აქციეს. იერუსალიმის აღების შემდეგ ომი ცოტა ხანს კიდევ გრძელდებოდა. არც ვესპასიანემ და არც ტიტუსმა არ მოისურვეს „იუდეველებზე გამარჯვებულის“ ტიტულის მიღება (როგორც მიღებული იყო რომში, ამა თუ იმ ხალხზე თუ ქვეყანაზე მოპოვებული გამარჯვების შემდეგ). შესაძლოა, დიდი სისხლისღვრის ფასად მცირერიცხოვან ხალხზე მოპოვებული გამარჯვება არც ისე ღირსეულად გამოიყურებოდა.

„ქართლის ცხოვრებაში“ ეს პატარა ჩანართი დათარიღებაშიც გვეხმარება და, ამის გარდა, ქართლში ებრაელთა ჩამოსახლების შესახებაც გვაწვდის ინფორმაციას.

ვესპასიანეს აღმოსავლეთის საგარეო პოლიტიკა. ალანთა გამოჩენა

ვესპასიანემ გააგრძელა ტიბერიუსის მიერ დაწყებული პოლიტიკა — მოსაზღვრე სამეფოების რომისთვის შეერთება. გაიზარდა ახლო აღმოსავლეთში დისლოცირებული ლეგიონების რაოდენობა. სირიასა და მასთან შეერთებულ კომაგენეში სამი ლეგიონი ჩადგა. 71 წლის დასაწყისში მცირე არმენია და გალატია ერთ მმართველს ჩააბარეს, რომლის სამხედრო შტაბი მელიტენეში იყო. როგორც ჩანს, ვესპასიანეს მმართველობის დასაწყისში კაპადოკიაში არ იდგა ლეგიონები და პირველად ამ დროს განთავსდა.

ვესპასიანეს მმართველობის დროს გამოჩნდნენ ალანებიც, რომლებიც ჩრდილოეთიდან პართიაში შეიჭრნენ. ისინი მეოტიდის ტბასთან (აზოვის ზღვა) მომთაბარებოდნენ და იქიდან დაიწყეს გადაადგილება, დაუკავშირდნენ იმ დროს დამოუკიდებელ ჰირკანიას, გადმოლახეს კავკასიის რკინის კარი, ანუ დარიალი, და შეიჭრნენ მიდიის ატროპატენაში. იმ დროს ჰირკანიის მეფე იყო ვოლოგეზ I-ის ძმა პაკორი. მათ შეიპყრეს პაკორის ჰარამხანა, სომხეთში დაამარცხეს მეფე ტირიდატე (ასევე ვოლოგეზის ძმა), რომელიც ძლივს გადაურჩა ტყვეობას. პართიელებ-

მა დახმარებისთვის რომს მიმართეს, მაგრამ – უშედეგოდ. ამასობაში ნადავლით დატვირთულმა ალანებმა პართია დატოვეს.

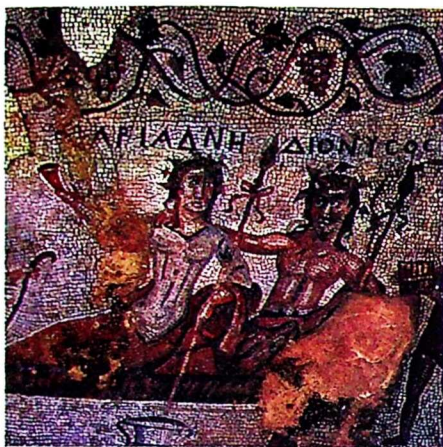
ამ ლაშქრობის შესახებ მოგვითხრობს იოსებ ფლავიუსი: „ალანები ცხოვრობენ ტანაისთან და მეოტიდის ტბასთან. ისინი ამ დროს ფიქრობდნენ მიდიაში და მასზე უფრო შორს შეტრას ძარცვის მიზნით და ამიტომ ჰირკანელთა მეფესთან მოლაპარაკებას აწარმოებდნენ. ეს იმიტომ რომ (ჰირკანელთა მეფე) იყო იმ გასასვლელის მფლობელი, რომელიც მეფე ალექსანდრემ რკინის ბეჭეებით ჩაკეტა. (ჰირკანელთა მეფემ) მას გზა მისცა: (ალანები) დიდი რაოდენობით თავს დაესხნენ მიდიელებს მათთვის სრულიად მოულოდნელად, ძარცვავდნენ მათ ხალხმრავალ ქვეყანას და ყოველგვარი საქონლით სავსეს ისე, რომ ვერავინ ბედავდა მათ წინააღმდეგ გამოსვლას. ამ დროს (ამ ქვეყანაში მეფობდა) პაკორი, რომელიც შიშისგან ძნელსაველ ადგილებში გაიქცა და სხვა ყველაფერი დათმო, ხოლო ძლივს გადაარჩინა თავისი ცოლი და ხარჭები, რომლებიც ალანებმა ტყვედ ჩაიგდეს – ასი ტალანტი გადაიხადა ამაში. ამგვარად (ალანები) ძალიან ადვილად, უბრძოლველად ძარცვავდნენ ყველაფერს და მიაღწიეს არმენიამდე. თირიდატე მეფობდა (არმენიაში), ის გამოვიდა მათ წინააღმდეგ, გაუმართა მათ ბრძოლა, რომელსაც ძლივს გადაურჩა ცოცხალი და კინალამ ტყვედ ჩავარდა... (ალანები) ამ ბრძოლის გამო კიდევ უფრო გაველურდნენ და ქვეყანას ავერანებდნენ, ხოლო ორივე სახელმწიფოდან ადამიანთა დიდი სიმრავლე (გამოირეკეს), სხვა ალაფიც წაიღეს და კვლავ თავის (ქვეყანაში) დაბრუნდნენ.“¹⁹⁹

ქართული ისტორიოგრაფიაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ იოსებ ფლავიუსთან ჰირკანიის მეფის ნაცვლად უნდა იყოს იბერიის მეფე. შესაბამისად, ალანები იბერიის მეფემ გამოატარა და ის კარი, რომელიც ალანებმა გამოიარეს, დარიალი და არა დარუბანდი.²⁰⁰

ალანებს სამხრეთით გადმოსვლა შეეძლოთ, როგორც დარიალის, ისე დარუბანდის კარით. წყაროებში ორივე კარი მოიხსენიება ხოლმე კასპიის კარად. თუ იოსებ

¹⁹⁹ იოსებ ფლავიუსი – იუდეას ომი, VII, 244

²⁰⁰ Меликишвили Г., *И истории древней Грузии* # Материалы к вопросу об этногенезе грузинского народа, Тбилиси, 1959.

ძალისის მოზაიკა

ფლაგიუსის ტექსტში ჰირკანიის მეფე იგულისხმება, მაშინ შემოსევა დარუბანდის გზით იქნებოდა, კასპიის ზღვის გასწვრივ. ისინი მივიდოდნენ ჰირკანიაში და შემდეგ გადავიდოდნენ დასავლეთ არმენიაში. ხოლო თუ ტექსტში იბერიის მეფე უნდა იყოს, მაშინ არმენიაში მოსახვედრად ერთ-ერთი გასასვლელით, უფრო კი დარიალით, შემოვიდოდნენ.²⁰¹

75 წელს ვოლოგემმა ალანების წინააღმდეგ დასახმარებლად რომს მიმართა, ვესპასიანე არ დაეხმარა. თუმცა რომაელთა ჯარი ნამდვილად იმყოფებოდა კავკასიის ერთ-ერთ გადმოსასვლელთან მაინც. ვესპასიანე დაეხმარა იბერიის მეფე მითრიდატეს მცხეთის გამაგრებაში. შემორჩენილია ბერძნული წარწერა, რომელშიც მოთხრობილია, რომ რომის იმპერატორმა ვესპასიანე ავგუსტუსმა, იმპერატორმა ტიტე კეისარმა ავგუსტუსის ძემ და დომიციანე კეისარმა ავგუსტუსის ძემ „იბერთა მეფეს მითრიდატეს, ფარსმანისა და იამასასპუზის ძეს, კეისრის მეგობარსა და რომაელთა მოყვარულს, და ხალხს, ეს კედლები განუმტკიცეს.“²⁰²

ვესპასიანეს წარწერა ანტიკური ხანის ერთადერთი აღმოჩენილი სამშენებლო

²⁰¹ ყაუხიშვილი თ., 1976. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები.

²⁰² იმპერატორ ვესპასიანეს წარწერა ნაქულბაქევიდან.

წარწერაა მცხეთაში. ამავე პერიოდს განეკუთვნება არმაზის ხევის სამაროვანზე აღმოჩენილი „არმაზული“ წარწერა, რომელშიც მითრიდატე იხსენიება, როგორც იბერთა „მეფე დიდი ძე ფარსმან მეფისა დიდისა“. წარწერა ასევე გვამცნობს მითრიდატეს მეთაურობით იბერთა მიერ მოპოვებულ გამარჯვებზე.

ქართლში კედლების გამაგრება არ იყო მხოლოდ ერთი კონკრეტული შემთხვევა, ეს იყო იმ კომპლექსურ ღონისძიებათა ნაწილი, რომლებიც ვესპასიანემ გაატარა და რომელთა შედეგად მთლიანად შეიცვალა რომაული აღმოსავლეთის თავდაცვითი სისტემა. პონტო-კავკასიის სასაზღვრო სისტემის ძირითადი დანიშნულება რეგიონში რომის პოზიციის განმტკიცება და ჩრდილოეთ კავკასიის გადმოსასვლელების გაკონტროლება იყო.

ტრაიანეს ლაშქრობა პართიაში

I საუკუნის ბოლოს რომის იმპერატორი გახდა ტრაიანე (98-117 წწ.), რომლის მმართველობის დროსაც ურთიერთობა პართიასთან კვლავ გამწვავდა. ომი სომხეთში განვითარებულ მოვლენებს მოჰყვა.

ხოსრო I-მა (პართიის მეფე 109-128 წწ.) სომხეთიდან მეფე ტირიდატე გააძევა. მისი ადგილი დაიკავა აქსიდარმა (პართიის ყოფილი მეფის, პაკორ მეორის ერთ-ერთმა ძემ). ხოსრომ შემდეგ აქსიდარი გააძევა და თავისი კანდიდატის, პართომასირის, გამეფება მოინდომა. ეს გადაწყვეტილება ხოსრომ რომაელებთან შეუთანხმებლად მიიღო. ტრაიანე იმ დროს დაკიაში²⁰³ ომობდა, მაგრამ ლაშქრობის დასრულების შემდეგ აღმოსავლეთისთვისაც მოიწალა.

113 წელს ტრაიანემ რომიდან გეზი ათენისკენ აიღო. ათენში მას ხოსროს მიერ გამოგზავნილი ელჩობა დახვდა, რომელიც იმპერატორს მშვიდობას და, ამასთანავე, სომხეთის ტახტზე პართომასირის დამტკიცებას თხოვდა. ტრაიანემ ელჩებს პასუხიც კი არ გასცა, ასევე არ მიიღო საჩუქრებიც.

²⁰³ დაკია – ისტორიული ოლქი ბალკანეთის ნახევარკუნძულის ჩრდილოეთით, დუნაის, დნესტრსა და კარპატებს შორის (თანამედროვე რუმინეთის ტერიტორიაზე).

იმპერატორი ანტიოქიაში ჩავიდა. მომავალი საბრძოლო მოქმედებებისთვის ტრაიანემ ჯარი შეკრიბა: დაკიის ომის ვეტერანებისგან, ეგვიპტის გარნიზონებისა და რეგულარული ლეგიონებიდან, რომლებიც ასევე ეგვიპტეში, სირიასა და პალესტინაში იყვნენ განთავსებული.

115 წელს ტრაიანე არმენიის ოლქში – სოფენაში მივიდა და იქ მდებარე ქალაქი არსამოსატა უბრძოლველად დაიღო. ამის შემდეგ დაიდო აჩრდილოეთისკენ დამცირე არმენიის ქალაქ სათალაში მივიდა. იქ მასთან კავკასიისა და კასპიისპირეთიდან მთავრები მივიდნენ. ანქიალემ, ჰენიოხებისა⁷⁰⁴ და მაქელონების (მაკრონების) მეფემ იმპერატორისგან საჩუქრები მიიღო. ტრაიანემ ასევე ფული მისცა ალბანების მეფეს და მიიღო იბერების, სარმატებისა და კოლხების მეფეები.⁷⁰⁵

როგორც ჩანს, სათალაში ტრაიანეს შეუერთდა იბერიის მეფის, მითრიდატეს ძმა, ამაზასპიც, მაგრამ მან ომში მონაწილეობა ვერ მოასწრო – ამაზასპი გარდაიცვალა და ნიზიბინში დაკრძალეს. შემორჩენილია ამაზასპის ეპიტაფია: „მეფის სახელოვანი ძე, ამაზასპი, მითრიდატე მეფის ძმა, რომლის მშობლიური მიწაც არის კასპიის ბჟესთან, იბერი იბერის ძე, აქ მარხია წმინდა ქალაქთან, რომელიც ააგო ნიკატორმა მიგდონის ზეთისხილოვან მდინარესთან. გარდაიცვალა თანამგზავრი ავზონთა წინამძღოლი მეფისა, მოსული პართიელებთან საბრძოლველად. (გარდაიცვალა) უწინ, ვიდრე გაისვრიდა ხელს (ვაი – რომ ძლიერ ხელს) მტრის სისხლში, შუბსა, მშვილდსა და მახვილის პირზე, (იყო) ქვეითიცა და მხედარიც, თვით მორცხვი ქალწულების მსგავსი“.

⁷⁰⁴ ჰენიოხები – ჯანურ-მეგრული მოდგმის ერთ-ერთი ტომი, ეკუთვნის დასავლეთ საქართველოს უძველეს მკვიდრ მოსახლეობას. II საუკუნისთვის ჰენიოხების სამოსახლოს წარმოადგენდა შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთ სანაპირო, რომე-ათინას რაიონი. არიანეს გადმოცემით, არსებობს ჰენიოხების და მაკრონების გაერთიანებული სამეფო, რომლის სათავეში მეფე ანქიალე დგას... მაკრონები ექვივალენტურია ქართული ტერმინისა „მეგრელ“ და შექმნილია ჯანური ენისთვის დამახასიათებელი ზედსართავი სახელის დაბოლოების – „ონ“-ის საშუალებით. (დიონ კასიოსის ცნობები საქართველოს შესახებ, ნ.ლომოური, 1966).

⁷⁰⁵ მეცნიერი დიბოვიჩი ვარაუდობს, რომ, ალბათ ეს მოვლენაა ასახული 116–117 წლებში მოჭრილ რომაულ მონეტებზე, რომლებზეც ერთ მხარეს გამოსახულია ტრაიანე, ხოლო მეორე მხარეს დატანილია შემდეგი წარწერა REGNA ADSIGNATA (მეფობის გადაცემა).

როგორც ჩანს, იბერები და სხვა ქართველური ტომებიც ტრაიანეს ლაშქრობის დროს რომის მოკავშირეები იყვნენ და მონაწილეობდნენ ამ სამხედრო კამპანიაში.

114 წელს ტრაიანემ სომხეთი დაიპყრო, 115 წელს – მესოპოტამია. ხოსრომ ვერ მოახერხა რომაელებისთვის წინააღმდეგობის გაწევა, რადგან იმავდროულად ელა-მიდასა და ფარსის პროვინციაში აჯანყებები მიმდინარეობდა და მათმა ჩახშობამ მოუწია. ხოსრომ დედაქალაქი – ქტეზიფონი ბრძოლის გარეშე დათმო და ჩრდილოეთში გაიქცა.

ტრაიანეს ლაშქრობის დროს სომხეთი რომის პროვინციად გადაიქცა და იქ პროვინციის მმართველი-პროკურატორები დანიშნეს. „რომაელებმა კუნძულ კრეტაზე მოჭრეს მონეტა წარწერით: არმენია. ტრაიანე განსაკუთრებით ამაყობდა ახალი ტიტულით – Optimus (საუკეთესო), რომელიც საკუთარ ტიტულებს დაახლოებით ამ პერიოდში დაუმატა. ის ასევე დააჯილდოვეს ტიტულით „პართიელი“²⁰⁶. რომაელებმა – ქტეზიფონის გარდა – დაიკავეს სელევკია, ბაბილონი და სპარსეთის ყურესთან გავიდნენ. იმის მიუხედავად, რომ პართიის დედაქალაქი რომაელთა ხელში პირველად აღმოჩნდა, მეცნიერები ტრაიანეს ლაშქრობას ერთმნიშვნელოვნად წარმატებულად არ მიიჩნევენ. რომაელებმა დაკავებული ტერიტორიების შენარჩუნება ვერ მოახერხეს. მესოპოტამია აჯანყდა. 117 წელს, მძიმე ბრძოლების შემდეგ, იმპერატორი იძულებული გახდა, უკან დახევა დაეწყო. იმავე წელს ტრაიანე გარდაიცვალა. მისი მემკვიდრე ადრიანე გახდა.

ადრიანეს საგარეო პოლიტიკა

ადრიანეს (117-138 წწ.) საგარეო პოლიტიკა საგრძნობლად განსხვავდებოდა ტრაიანეს საგარეო პოლიტიკისგან. უპირველეს ყოვლისა, ადრიანემ რომაელთა ჯარი სასწრაფოდ ევფრატზე, ომამდელ საზღვართან დააბრუნა, ხოსროსთან კი ბა-

²⁰⁶ დიბოვიზი ნ. კ., 1938. პართიის პოლიტიკური ისტორია.

ვი გააფორმა და ტრაიანეს მიერ დატყვევებული ქალიშვილი უკან დაუბრუნა. მან უარი თქვა ტრაიანეს დაკავებულ მესოპოტამიაზე და პართიელებს დაუბრუნა, არც სომხეთი დატოვა პროვინციად. ადრიანეს დროს მასზე მხოლოდ რომის პროტექტორატი ვრცელდებოდა. სომხეთი რომზე დაქვემდებარებულ სამეფოდ გადაიქცა, სათავეში კი არშაკიდთა დინასტია ჩაუდგა. ადრიანემ თავისი პოლიტიკის პრიორიტეტად დაპყრობილი ტერიტორიების შენარჩუნება და საზღვრების დაცვა გამოაცხადა. მის დროს აიგო თავდაცვითი ნაგებობების მთელი სისტემა (რომელთა შორის ცნობილია ადრიანეს კედელი ბრიტანეთში. მისი სიგრძე 117 კმ-ია), მრავალი ციხესიმაგრე, საგუშაგო კოშკები.

ზოგადად, რომაელები დიდ ყურადღებას აქცევდნენ იმპერიის საზღვრებს და დროთა განმავლობაში საკუთარი ტერიტორია დანარჩენი სამყაროსგან კედლით გამოჰყვეს. საზღვრის გასწვრივ, განსაზღვრული მანძილის დაშორებით, საშუალო ზომის ციხესიმაგრეები იყო აშენებული. ეს ციხესიმაგრეები ერთმანეთს ისეთი გზებით უკავშირდებოდა, რომლებზეც ჯარს მოხერხებულად გადაადგილება შეეძლებოდა. საზღვარს გასწვრივ თხრილები და მიწაყრილები მიუყვებოდა. ლიმესი (ლათ. გზა, სასაზღვრო გზა) – ასე უწოდებდნენ რომის იმპერიის გამაგრებულ საზღვარს. ციხესიმაგრეები კი ამ გზებზე დამცავ, იმპერიაში შესასვლელი კარიბჭისა და საბაჟო ფუნქციას ასრულებდა.

ამგვარად, ადრიანეს პერიოდში იმპერიის თავდაცვისუნარიანობა, – იმ დროის შესაძლებლობებიდან გამომდინარე, – თითქმის სრულყოფილი გახდა.

ფარსმან ქველი

ადრიანეს იმპერატორობის დროს იბერიაში ფარსმანი (II ს. 30-50-იანი წლები) მეფობდა. ფარსმანმა თავისი მეფობის დასაწყისშივე ჩრდილო კავკასიიდან ალანები გადმოიყვანა და რომისა და პართიის სამფლობელოებს შეუსია. როგორც ჩანს,

მან საკუთარი ძალა აჩვენა მეზობლებს: ამის გარდა, თავისი სამფლობელოები სამხრეთ-დასავლეთისკენ გააფართოვა და ქართველური ტომებით, ძიდრიტებით დასახლებული მიწები (თანამედროვე აჭარის ტერიტორია) საკუთარ სამეფოს შეუერთა. ამ დროს ფარსმანის სამეფოს საზღვრებმა შავ ზღვამდე მიაღწია. როგორც ჩანს, ეს რომის იმპერატორის ადრიანეს ნებართვის გარეშე გააკეთა, რამაც მათ შორის ურთიერთობა დაძაბა.

დიონ კასიუსი, რომაელი ისტორიკოსი, მოგვითხრობს:

„ომი ალანების ქვეყნიდან ატეხა ფარსმანესმა. ომმა ძალიან შეაწუხა ალბანეთი, მიდია, არმენია, კაპადოკია. ხოლო ომი მას მერე შეწყდა, რაც, ერთ მხრივ, ალანები მოისყიდა ვოლოგემემ (პართიის მეფე ვოლოგემ II), ხოლო მეორე მხრივ, შეაშინა კაპადოკიის მმართველმა, ფლავიუს არიანემ. ვოლოგემემ ელჩები გამოგზავნა, ისინი ადანაშაულებდნენ რაღაცაში ფარსმანესს. ადრიანემ ელჩები სენატში შეიყვანა და ფარსმანესისთვის პასუხის მოთხოვნა ბრძანა, ჩააწერიან ჩვენება და ელჩებს წაუკითხა.“⁷⁰⁷

ადრიანე ურთიერთობის მშვიდობიანად მოგვარებას ცდილობდა. ელიუს სპარტიანუსი, იმპერატორ ადრიანეს ბიოგრაფი, მოგვითხრობს, რომ ადრიანე კაპადოკიაში ჩავიდა და აღმოსავლეთის მეფეები და მთავრები თავისთან მიიწვია. მაგრამ ფარსმანს თავი დამოუკიდებლად ეჭირა და ამ მიწვევაზე უარი თქვა. ადრიანე მასთან გამოცხადებულ მეფეებს ისე კარგად მოექცა, რომ სინანული გამოიწვია მათში, ვინც არ მოისურვა მისვლა. ადრიანე ასე მოიქცა უმთავრესად იბერიის მეფის გამო, რომელმაც ქედმაღლურად უარი თქვა მის მიწვევაზე.

ელიუს სპარტიანუსი ფარსმანისა და ადრიანეს ურთიერთობაზე ამასთანავე სხვა ინფორმაციასაც გვაწვდის: ადრიანეს ალბანელებისა და იბერების სახით ერთგული მეგობრები ჰყავდა, მათი მეფეები მან უხვად დაასაჩუქრა, მიუხედავად იმისა, რომ ისინი იმპერატორთან შეხვედრაზე არ გამოცხადდნენ.

„ადრიანე დიდი წყალობის თვალით უყურებდა ბევრ მეფეს; ბევრისგანაც ზავს

⁷⁰⁷ დ. დიბვიზის აზრით, ვოლოგემს ალანებთან დაპირისპირება დაახლოებით 136 წელს ჰქონდა.

ყიდულობდა. მშვიდობიან ურთიერთობას საჩუქრებით აღწევდა. ამის გამო ზოგი მას ზიზღით ეკიდებოდა. ბევრს მან უბოძა საჩუქარი მისცა, მაგრამ არავის იმდენი არ უბოძა, რამდენიც იბერთა მეფეს, რომელსაც, შესანიშნავი საჩუქრების გარდა, გაუგზავნა სპილო და ორმოცდაათი მხედარი, მიიღო რა ფარსმანისგან უამრავი საჩუქარი და მათ რიცხვში მოოქროვილი წამოსასხამი. ფარსმანის ამ საჩუქარს ადრიანემ დასცინა და არენაზე გამოუშვა მოოქროვილ წამოსასხამებში გამოწყობილი სამასი დამნაშავე.“

ადრიანე, ჩანს, ვერ პატიობდა იბერიის მეფეს ქედმაღლობას და, ბუნებრივია, არც მის სამფლობელოს გამრდილ საზღვრებს სცნობდა. მოვლენათა ამგვარი ინტერპრეტაცია მიღებულია ქართულ ისტორიოგრაფიაში.

ადრიანეს შემდეგ რომის საიმპერატორო ტახტზე ანტონინუს პიუსი (138-161 წწ.) ავიდა. როგორც ჩანს, ურთიერთობა რომსა და ქართლს შორის გარკვეულწილად გაუმჯობესდა, რადგან, როდესაც ანტონინუსმა ფარსმანი რომში მიიწვია, მან ეს მიწვევა მიიღო და ოჯახითა და ამალით იმპერიის დედაქალაქს ესტუმრა. რომელი ისტორიკოსები მოგვითხრობენ: იულიუს კაპიტოლინი – „ფარსმან მეფე რომში ჩავიდა და გამოავლინა მის (იმპერატორ ანტონინუს პიუსის) მიმართ მეტი პატივისცემა, ვიდრე ადრიანეს მიმართ. (ანტონინუს პიუსმა) ლაზებსაც მისცა მეფე პაკორი (ბაკური).“ დიონ კასიუსი: „როცა ფარსმანეს იბერიელი მეუღლესთან ერთად რომში ჩავიდა, იმპერატორმა გაუდიდა მას სამფლობელო, ნება დართო, კაპიტოლიუმში მხვერპლი შეეწირა, მისი ცხენოსანი ქანდაკება აღმართა მარსის მოედანზე და თვითონ უყურებდა ფარსმანის, მისი ვაჟის და სხვა იბერი თავკაცების ასპარეზობას.“

როგორც ჩანს, ანტონინუს პიუსს ერჩივნა იმპერიის საზღვართან რეალური მოკავშირე ჰყოლოდა, რომელიც ჩრდილო კავკასიის გადმოსასვლელებს გააკონტროლებდა და ალანების შემოსევას აღარ დაუშვებდა, სამაგიეროდ იგი, ფარსმანის გამრდილ სამფლობელოებს აღიარებდა.

რას მოგვითხრობს „ქართლის ცხოვრება“ ფარსმან ქველზე: „ქართლის ცხოვრებაში“ ფარსმან ქველი ასრულებს ორმეფობის პერიოდს. ფარსმანი მირდატთან ერთად ბოლო წყვილია (თუმცა ასე არ არის „მოქცევა ქართლისას“ მიხედვით,

სადაც მისი მეწყვილე ფარსმან ავაზია: „და მეფობდა იმიერ ფარსმან ქველი და ამიერ – ფარსმან ავაზ.“)

ამ დრომდე, მოგვითხრობს „ქართლის ცხოვრება“, ეს მეფეები ერთმანეთს არ მტრობდნენ (იგულისხმება მეფეთა წყვილები), პირიქით – მოყვარენიც იყვნენ, საერთო ჰყავდათ მტერიც და მოყვარეც. მაგრამ მირდატ ქართველთა მეფემ მოიყვანა სპარსი ცოლი და ფარსმან არმაზელს გადაემტერა. მისი სიკვდილი განიზრახა. ფარსმანსა და მირდატს შორის მტრობა დაიწყო. მირდატს ეხმარებოდნენ სპარსელები, ხოლო ფარსმანს – სომხები. ერთ-ერთ ბრძოლაში ფარსმანმა დაამარცხა მირდატი, მან კი თავი სპარსეთს შეაფარა. [...] ფარსმანს ჰყავდა სპასპეტი ფარნავაზი, რომელიც მისი ძუძუმტე იყო. მეფემ თავისი სპასპეტი შიდა ქართლში (მირდატის ადგილას) დაადგინა. მირდატმა შეკრიბა სპარსელთა ჯარი და კვლავ წამოვიდა ფარსმანთან საბრძოლველად. ფარსმანთან დასახმარებლად მივიდა სომეხთა ჯარი. ეს დაპირისპირებაც მოიგო ფარსმანმა. ამის შემდეგ კვლავ სცადა მირდატმა უკან დაბრუნება, მაგრამ ამაოდ. ფარსმანს ყოველთვის გვერდში ედგა სპასპეტი ფარნავაზი. ბოლო გამარჯვების შემდეგ ისინი წაუძღვნენ ქართველთა და სომეხთა ლაშქარს სპარსეთისკენ.

როცა სპარსელებმა ფარსმანის წინააღმდეგ ვერაფერი გააწყვეს, მას მზარეული მიუგზავნეს, რომელმაც მოწამლა მეფე. მეფის სიკვდილს სამეფოში დიდი გლოვა მოყვა. მაშინ გამოვიდნენ სპარსელები, წამოიყვანეს მირდატი, დაიპყრეს ქართლი და მისცეს მას, ფარსმანის ნაწილი კი თავისთვის დაიტოვეს და იქ, არმაზში, ერისთავი დასვეს. ფარნავაზ სპასპეტმა ფარსმანის ცოლი და ძე სომხეთში წაიყვანა და იქ შეაფარეს თავი (რადგან სომეხთა მეფის ასული იყო ფარსმანის ცოლი)... იმ დროს ბერძნები (რომაელები) და სომხები მოყვარეები (მოკავშირეები) იყვნენ. სომეხთა მეფემ დაიხმარა ბერძენთა ჯარიც და სპარსელებთან და ქართველებთან (მირდატსა და მის მომხრეებთან) საბრძოლველად გამოეშურა. მას შეუერთდნენ მეგრნიც (ეგრისელები), რომლებმაც ფარსმანის შვილის ერთგულებად დარჩნენ. ბრძოლა მდინარე ლიახვთან მოხდა. ბრძოლაში დაიღუპნენ მირდატი და სპარსეთის ერისთავი. სპარსელთა ჯარი გაანადგურეს. მეთექვსმეტე მეფე ქართლში ფარსმან ქველის ძე, ადამი გახდა.

ასე დასრულდა ქართლში ორმეფობა.

არის თუ არა რაიმე საერთო რომაულ და ქართულ წყაროებში დაცულ ინფორმაციაში? სანამ კითხვას პასუხს გავცემთ, უნდა აღვნიშნოთ, რომ ამ წყაროებს ერთმანეთთან დიდი დრო აშორებს. თუ რომაული წყარო მიმდინარე მოვლენების თანადროულია, დაწერილებით აღწერს ყველა დეტალს და სანდოობის მაღალი ხარისხითაც გამოირჩევა, ქართული – მხოლოდ შუა საუკუნეებშია შექმნილი და ზოგადად, ნაკლებად ეხმიანება საერთაშორისო მოვლენებს. ამის მიუხედავად, მოწოდებულ ინფორმაციას შორის პარალელის გავლება მაინც შეიძლება. ფარსმანი საკუთარი სამფლობელოების გაზრდას ცდილობს და ამას ახერხებს. თუმცა, რომაული წყაროებიდან გამომდინარე, ეს მიწები შავი ზღვის სანაპიროს მხარესაა, „ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით, კი – შიდა ქართლია. ლაშქრობა სპარსეთში (პართიაში): ერთ შემთხვევაში ფარსმანმა პართიას შეუსია ალანები, მეორე შემთხვევაში კი თავად ილაშქრა, თუმცა მოკავშირედ სომხები ჰყავდა. ის რომ ფარსმანი ავიწროვებდა პართიას, იქიდანაც ჩანს, რომ „ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით, სპარსელებმა ფარსმანის თავიდან მოშორება გადაწყვეტეს და დროებით რევანშიც მოახერხეს. თუმცა პართია უკვე თანდათანობით სუსტდებოდა.

ფლავიუს არიანეს

„მოგზაურობა შავი ზღვის გარშემო“

131-137 წლებში კაპადოკიის მმართველი, იმპერატორ ადრიანეს მიერ დანიშნული პროკონსული²⁰⁸ იყო ფლავიუს არიანე. მასვე ევალებოდა შავი ზღვის სანაპიროს ინსპექტირება და ასევე პროვინციების დაცვა ალანთა შემოსევებისგან.

²⁰⁸ პროკონსული – რომის სენატის დაქვემდებარებაში მყოფი პროვინციის მმართველი (ინიშნებოდა ყოფილ კონსულთა რიცხვიდან).

დაახლოებით 134 წელს არიანემ იმპერატორის დავალებით იმოგზაურა შავი ზღვის გარშემო და ანგარიში გაუგზავნა მას. ამ ანგარიშის ლიტერატურული ფორმაა „მოგზაურობა შავი ზღვის გარშემო“, რომელიც ძვირფას ისტორიულ წყაროს წარმოადგენს საქართველოს ისტორიით დაინტერესებულ პირთათვის.

გავცნოთ ნაწყვეტებს ნაწარმოებიდან და თვალი გავადევნოთ არიანეს მოგზაურობას:

„მოვედით ტრაპეზუნტში, როგორც ცნობილი ქსენოფონტე (ძველი ბერძენი სარდალი და მწერალი) ამბობს, ზღვისპირას მდებარე ელინურ ქალაქში, სინოპელთა ახალშენში, და სიამოვნებით შევყურებით ევქსინის ზღვას სწორედ იმ ადგილიდან, საიდანაც ათვალიერებდა მას ქსენოფონტი... ახლა აქ სამსხვერპლოებია აღმართული... აქვეა აშენებული ოთხკუთხა ქვებით ტაძარიც. არაა ცუდი, მაგრამ ჰერმესის ქანდაკება არ შეეფერება არც ტაძარს, არც ამ ადგილს...

ტრაპეზუნტიდან რომ წამოვედით, პირველ დღეს მოვედით ნავსადგურ ჰისოსში²⁰⁹. იქ დავათვალიერეთ ქვეითი ჯარი. იქაური რაზმი, როგორც იცი, ქვეითებისგან შედგება და დამხმარედ ჰყავს ოცი ცხენოსანი, მაგრამ მათაც დასჭირდათ შუბის სროლა.

აქედან გავცურეთ ქარის შემწეობით, მდინარეებიდან რომ უბერავდა და, ამასთანავე, ნიჩბებსაც ვხმარობდით. ცივი იყო ქარი, როგორც ჰომეროსი ამბობს, ხოლო არ იყო საკმარისად ძლიერი იმათთვის, რომლებიც სწრაფ ცურვას მოისურვებდნენ. შემდეგ ზღვა ისევ დაწყნარდა და ჩვენ მხოლოდ ნიჩბების მოსმით მივცურავდით, მაგრამ უეცრად ღრუბელი ქარიშხლად მოზვავდა აღმოსავლეთისკენ უფრო მეტად და მოიტანა თან უჩვეულო ქარი, სწორედ ჩვენი საწინააღმდეგო. ცოტალა დააკლდა და დავიღუპებოდით. მოკლე ხანში ზღვა ისე ააღელვა ქარმა, რომ არა მხოლოდ სანიჩბებზე, არამედ კიჩოებზეც წყალი უხვად შემოიჭრა ჩვენთან ორივე მხარეს... მაგრამ გარდიგარდმო ტალღები არა ყოფილა. ამის გამო, თუმცა ძნელად და გაჭირვებით ვუსვამდით ნიჩბებს, მაინც, ბევრი ტანჯვის შემდეგ მივედით ათენში (დასახლება ტრაპეზუნტსა და ბათუმს შორის).

²⁰⁹ ჰისოსი – დასახლება და მდინარე ტრაპეზუნტის აღმოსავლეთით, მდინარის თანამედროვე სახელწოდებაა სურმენი.

ევქსინის ზღვის ნაპირზე არის ასეთად (ე.ი. ათენად) წოდებული ადგილი და იქვეა ათენას²¹⁰ ბერძნული ტაძარი, რომლისგანაც, ვფიქრობთ, მიიღო სახელი ამ ადგილმა. არის აქ უყურადღებოდ მიტოვებული ციხესიმაგრეც. ზაფხულობით ამ ნავსაყუდელში შეუძლიათ შემოსვლა ხომალდებს მცირერიცხოვნად, იგი იფარავს მათ სამხრეთის ქარისგან და აღმოსავლეთისგანაც... ღამით ყრუ ქუხილი და ელვა იყო და ქარი გამოიყვალა, შებრუნდა სამხრეთით და მცირე ხნის შემდეგ სამხრეთ-დასავლეთისად იქცა. ხომალდებისთვის ნავსაყუდელი საიმედო აღარ იყო, ვიდრე ზღვა მთელი ძალით აბობოქრდებოდა, ჩვენ ნაპირზე გამოვართიეთ ხომალთაგან იმდენი, რამდენის დატევაც ათენს შეეძლო. დარჩა ერთი ტრიერა, რომელიც კლდეებს შორის მოთავსდა და იქ საიმედოდ დამდგარი ქანაობდა ტალღებზე.

გადაწყდა მთელი ამ (ხომალდების) უახლოეს ნაპირზე ხმელეთზე გამოტანა. მართლაც, ისინი გამოიტანეს და ყველა დაუზიანებლად გადარჩა, გარდა ერთისა, რომელიც ღუზაზე დადგომისას დროზე ადრე შებრუნდა აღმაცერად, ამიტომ ის ტალღებმა ისროლეს, ნაპირზე გამოაგდეს და დაამსხვრიეს. მაგრამ გადარჩა ყველაფერი, არა მარტო იალქნები და ხომალდის მოწყობილობა, არამედ ლურსმნებიც, და სანთელიც კი აფხეკილ იქნა. ასე რომ, ხომალდის აღსადგენად მხოლოდ ფიცრებიღა იქნება საჭირო, რაც, როგორც იცი, ჭარბად მოიპოვება პონტოს ნაპირებზე. ეს ქარიშხალი ორ დღეს გრძელდებოდა და ჩვენ იძულებული ვიყავით, აქ დაგვეცადა. მაშასადამე, ჩვენ ვერ გავცილდებოდით პონტოს ათენსაც კი, უდაბმო და უცნობ ნავსაყუდელს.

აქედან გავცურეთ ... ხუთას სტადიონზე მეტი და მოვედით აფსაროსში (თანამედროვე გონიო), სადაც დგას ხუთი კოპორტა. აქ ხელფასი დავურიგე ჯარისკაცებს და დავათვალიერე იარაღი, კედელი, თხრილი, ავადმყოფები და ისიც, თუ რა მდგომარეობაში იყო პურის მარაგი.

ამბობენ, რომ ადგილი აფსაროსი ძველად აფსირტოსად იწოდებოდა. აქ აფსირ-

²¹⁰ ათენა – ერთ-ერთი უმთავრესი ღვთაება ბერძნულ მითოლოგიაში. იგი განასახიერებს სიბრძნეს; მფარველობს ქალაქებს, სახელმწიფოებს, მეცნიერებას, მიწათმოქმედებას, ხელოსნობას; მას მიიჩნევენ სამართლიანი და გონიერი ომების ქალღმერთად.

ტოსი მედეას მიერ იქნა მოკლული და კიდევ აჩვენებენ აქ აფსირტოსის საფლავს. შემდეგ ეს სახელი დამახინჯებულ იქნა მეზობელი ბარბაროსების მიერ, როგორც სხვა მრავალია დამახინჯებული...”

გონიოს ციხესიმაგრე

მეცნიერები ფიქრობენ, რომ არიანესთან მოხსენიებული აფსაროსი დღევანდელი გონიოს ციხეა. აფსაროსი რომ რომაელთა ციხესიმაგრე იყო, ამას მოწმობს იტალიაში, ნოლას მახლობლად აღმოჩენილ კვარცხლბეკზე ამოჭრილი წარწერა. წარწერაში მოხსენიებულია მარციუს პლეტორიუს ცელერი – მრავალი ლეგიონის ცენტურიონი, პართიის ომში მონაწილეობისთვის იმპერატორ ტრაიანეს მიერ დაჯილდოებული, ერთ დროს შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროზე, აფსაროსში დაბანაკებული მცველი რაზმების მეთაური.

გონიო-აფსაროსი ჭოროხის დელტის მარცხენა სანაპიროზე მდებარეობს. ციხესიმაგრე სტრატეგიულად მნიშვნელოვან ადგილას იყო აგებული. აქ გადიოდა ტრაპეზუნტიდან სებასტოპოლისაკენ მიმავალი გზა. ჭოროხისა და აჭარისწყლის ხეობებით კი მესხებით დასახლებულ რეგიონთან, მცირე არმენიასთან და იბერიასთან შეიძლებოდა დაკავშირება.

აფსაროს-გონიოს ციხე გეგმით დიდი ზომის სწორკუთხედია, მისი სიგრძე – 222 მეტრი, სიგანე კი 195 მეტრია. ციხე 18 კოშკს მოითვლის. გალავნის კუთხეებთან დგას ოთხი მთავარი კოშკი, რომლებსაც ციხის შიგნით გააჩნიათ ქვის კიბე. ციხის კედლების სიმაღლე ხუთი მეტრია, ხოლო კუთხეებთან, სადაც კოშკებია აღმართული, 7 მეტრს აღწევს. ციხესიმაგრეს ადრე ოთხი შემოსასვლელი კარი ჰქონდა. ერთმანეთის საპირისპიროდ განლაგებული შემოსასვლელები მიანიშნებენ რომაული ციხესიმაგრეებისთვის დამახასიათებელ ორი ურთიერთგადაწყვეთი ქუჩის არსებობაზე. ციხესიმაგრის ფასადი, რომელიც განისაზღვრებოდა მთავარი ქუჩისა და კოშკების განლაგების მიხედვით, დასავლეთისკენ (ზღვისკენ) არის

გონიოს ციხე

მიმართული. ზღვა წარმოადგენდა ზურგსაც, საშიშროების შემთხვევაში სწორედ აქეთკენ იყო ყველაზე უხიფათო მომარაგებისა და უკანდასახევი გზა.²¹¹

არსებობდა სხვადასხვა ტიპის რომაული სიმაგრეები. იყო ხის სამხედრო ბანაკები, რომლებიც შედარებით დროებით საცხოვრებელს წარმოადგენდა, ასევე ქვის სიმაგრეები, სადაც თითქმის ყოველთვის იდგა გარნიზონი. ადრეული ბანაკები და-

²¹¹ აჭარის არქეოლოგიური ძეგლები, აკახიძე, შ.მამულაძე, 2016.

ცული იყო თხრილითა და მიწაყრილით. სტანდარტი იყო ორი მეტრი სიღრმისა და ხუთი-ექვსი მეტრი სიგანის თხრილის შემოვლება. განსაკუთრებულ შემთხვევებში რვა მეტრის სიგანის თხრილიც კეთდებოდა. ხშირად მიწაყრილ დამატებით ხის კედელიც იცავდა. ბანაკი კარგად იყო ორგანიზებული – კავალერიას, ქვეით ჯარს და მოკავშირეთა ნაწილებს თავიანთი სადგომი ჰქონდათ. დიდ ბანაკებში კეთდებოდა ბილიკები სწრაფი და კომფორტული გადაადგილებისთვის. ამ ყველაფერს ლეგიონერები თვითონ აკეთებდნენ. ისინი სამუშაო ხელსაწყოებსაც ისეთივე ოსტატობით იყენებდნენ, როგორც სატყორცნ შუბსა და მახვილს.

საქართველოს ტერიტორიაზე არსებული რომაული ციხესიმაგრეებიდან საუკეთესოდ შემორჩენილია აფსაროსი. მისი გამაგრების სისტემა სიმტკიცით გამოირჩეოდა. გონიოს ციხის კვლევასა და დგენილია, თუ რა ტერიტორიას მოიცავდა ციხე თავდაპირველად და რა ნაგებობები იყო შიგნით – აბანო, ბეღელი, შტაბი, წყალსადენი, ცისტერნა, ყაზარმები.²¹²

შენობა-ნაგებობებიდან განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს აბანოების ნაშთები: საძირკვლისა და კედლების ნაწილი. ერთი აბანო პატარა ზომისაა, მეორე კი მოზრდილი, რომელიც, მკვლევართა აზრით, მეციხოვნეებისთვის იყო განკუთვნილი. დიდი აბანოს სამხრეთ ნაწილში განლაგებულია საქვაბე განყოფილება, სადაც სპილენძის ქვაბის ნაკვალევია შემორჩენილი. საქვაბე განყოფილება წყვილი გვირაბით დაკავშირებული იყო ცხელი აბანოს სარდაფთან. ჰაერის ცხელი ნაკადი ათბობდა აბანოს იატაკსა და კედლებს, რომლებშიც დატანებული იყო თიხის მილები. ციხესიმაგრის ტერიტორიაზე არის მესამე აბანოც, რომლის ცენტრალურ ნაწილში დიდ მონაკვეთზე შემორჩენილია მოზაიკა. მოზაიკა ძირითადად შესრულებულია მოვარდისფრო და მუქი ფერის ქვების მონაცვლეობით. წარმოდგენილია სხვადასხვა სახის გეომეტრიული ორნამენტები, უმთავრესად – ჭადრაკული და რომბისებური ფორმის. მოზაიკით სამხედროებისთვის განკუთვნილი აბანოების შემკობის მაგალითი იშვიათია.

ციხის ცენტრალურ ნაწილში შემორჩენილია მონუმენტური ნაგებობის ნანგრევები

²¹² ხოფერია ნ., რომაული ფორტიფიკაციები საქართველოში და აფსაროსის ციხის რეკონსტრუქცია. <http://samxedro-istoria.blogspot.com>

ბი. არქეოლოგების აზრით, ეს გარნიზონის უფროსის რეზიდენციაა – ე.წ. პრეტორიუმი, რომელიც ცხრა სათავსოსა და დარბაზისგან შედგებოდა. დარბაზში იღებდნენ ელჩებს და მართავდნენ სადღესასწაულო ცერემონიალებს.

არიანე ფასისის შესახებ

„შევედით მდინარე ფასისში, რომელიც (მდინარე) მოგროსიდან²¹³ დაშორებულია ოთხმოცდაათი სტადიონით. ჩემთვის ცნობილი მდინარეების წყლებს შორის ფასისის წყალი უმსუბუქესია და ფერიტაც მეტად განსხვავებული. მის სიმსუბუქეს შეატყობს კაცი წონის გასინჯვით და კიდევ იმით, რომ, როდესაც იგი ზღვას ერთვის, ზღვის წყალს ზედ მოექცევა, არ შეერევა ისევე, როგორც ჰომეროსი ამბობს, რომ „ტიტარესი პენეოსის წყლის ზემოთ მიმდინარეობს, როგორც ზეთი.“ და, როდესაც ზემოდან ამოხაპავენ წყალს, ის მტკნარია; თუ ვინმე სიღრმეში ჩაუშვებს ჭურჭელს – მარილიანია. თუმცა პონტოს მთელი წყალი უფრო მტკნარია, ვიდრე გარეთა ზღვისა (იგულისხმება ხმელთაშუა ზღვა). ამის მიზეზი მასში ჩამავალი მდინარეებია, რომლებსაც სიდიდე და რიცხვი განუსაზღვრელია. წყლის სიმტკნარის საბუთი, თუკი საბუთი გრძნობათათვის თვალსაჩინო საგნებსაც სჭირდებათ, არის ის, რომ ზღვის ნაპირზე მცხოვრებთ საქონელი წყლის დასაღევად ზღვაზე მიჰყავთ და საქონელი აშკარა სიამოვნებით სვამს ამ წყალს. ამასთან ამბობენ, რომ ეს წყალი უფრო სასარგებლოა მათთვის, ვიდრე მტკნარი წყალი. ფასისის წყალს ტყვიის თუ კალის ფერი გადაკრავს, მაგრამ რომ გააჩერებ, ძალიან წმინდა ხდება. ამიტომ ჩვეულებაა ასეთი, რომ ფასისში შემსვლელებმა არ უნდა შეიტანონ იქ სხვა წყალი, და შევლენ თუ არა მის კალაპოტში, ბრძანება იცემა, რომ ხომალდებზე არსებული ძველი წყალი სულ გადაღვარონ. ამბობენ, რომ ვინც ამას არ შეასრულებს, მას

²¹³ მოგროსი – მდინარე გურიის მხარეში. სათავე აქვს მესხეთის ქედის ჩრდილოეთ კალთაზე

ბედნიერი მგზავრობა არ ექნება. ფასისის წყალი არ შმორდება და ათ წელზე მეტ ხანს გაუფუჭებელი რჩება, უფრო მეტადაც ტკბება.

ფასისში რომ შედიხარ, მარცხნივ აღმართულია ფასისელი ქალღმერთის ქანდაკება. გარეგნობის მიხედვით ის ჰგავს რეას²⁴, რადგან ხელში წინწილა²⁵ უჭირავს, მისი სავარძლის წინ წვანან ღომები და თვით ისე ზის, როგორც ფიდიასის²⁶ ქანდაკება ათენის მეტრონში²⁷. აქ უჩვენებენ არგოს რკინის ღუმას. არა მგონია, რომ იგი ძველი იყოს. თუმცა სიდიდით არ ჰგავს ახლანდელ ღუმებს და მოყვანილობითაც განსხვავდება, მაგრამ, მაინც ვფიქრობ, რომ უფრო ახალ დროს უნდა ეკუთვნოდეს. აქვე მაჩვენებს ქვის ძველი ღუმის ნაჭრები, რომლებიც უფრო მეტად შეიძლება მივიჩნიოთ არგოს ღუმის ნაშთად. რაიმე სხვა ძველი, იასონის მითებში მოხსენიებული, აქ არ იყო.

თვით ციხესიმაგრე, რომელშიც თავსდება ოთხასი რჩეული მეომარი, მე მეტად მიუდგომლად მეჩვენა ადგილის ბუნების მიხედვით, ხოლო უშიშროების თვალსაზრისით კი მეტად მოხერხებულ ადგილზე მოთავსებულად აქ მომსვლელთათვის. ორმაგი თხრილი ერტყმის კედელს. ორივე ფართოა. წინათ კედელი თიხისა იყო და ხის კოშკები იდგა მასზე, მაგრამ ახლა კედელი და კოშკები გამომწვარი აგურისგანაა გაკეთებული. საძირკველი მისი მყარია, ზედ სამხედრო მანქანებია მასზე დადგმული. ერთი სიტყვით, ყოველმხრივ იმდაგვარადაა მოწყობილი, რომ ვერავინ მოუახლოვდეს ბარბაროსთაგან და არც ალყის საფრთხე მოელოდეთ ციხის დამცველთ. ხოლო, რადგან ნაცსაყუდელი უშიშარი თავშესაფარი უნდა ყოფილიყო ხომალდებისთვის, საიმედო უნდა გამხდარიყო აგრეთვე ციხის გარშემო მდებარე სხვა ადგილებიც, რომლებიც დასახლებულია სამსახურიდან გადამდგარი სამხედრო პირებით და ვაჭრებით. გადავწყვიტე, რომ ციხის კედლის გარშემო

²⁴ რეა – ბერძნულ მითოლოგიაში ოლიმპიელი ღმერთების (ჰეჰა-ჰესილის – ზევსის, ნაყოფიერებისა და მინდვრების – დემეტრას, ოჯახის – ჰერას, ზღვის – პოსეიდონის და სხვ.) დედა.

²⁵ წინწილა – დასარტყმელი მუსიკალური საკრავი (წყვილი თეფში).

²⁶ ფიდიასი – ძველი ბერძენი მოქანდაკე, მხატვარი და არქიტექტორი, მოღვაწეობდა ძვ.წ. V ს.-ში

²⁷ მეტრონი – ღმერთების დედის ტაძარი ათენში.

არსებული ორმაგი თხრილიდან გამეყვანა მდინარემდე სხვა თხრილი, რომელიც გარს შემოუვლიდა ნავსადგურს და ციხის კედლის გარეთ მდგომ სახლებს.“

რომაელები მუდმივი, სტაციონარული სამხედრო ბანაკების-კასტელუმების, მშენებლობამდე აგებდნენ ე.წ. «Pila muralia»-ს, ხის დროებით სასიმაგრო ნაგებობებს. მსგავსი ხის ძეგური ნაგებობების ნაშთები აღმოჩენილია ბრიტანეთში, ჰოლანდიაში, რეინ-დუნაისპირეთში, და ისინი უპირატესად ახ. წ. I საუკუნისთვისაა დამახასიათებელი. როგორც ჩანს, კოლხეთის ზღვისპირა პუნქტებშიც რომაელები თავდაპირველად სწორედ ასეთ ხის დროებით საფორტიფიკაციო ნაგებობებს აგებდნენ. ყოველ შემთხვევაში, ფასისის მიმართ ეს ეჭვს არ იწვევს, რამდენადაც ფლავიუს არიანეს ცნობით, I საუკუნის ფასისის ციხესიმაგრის «კედელი თიხისა იყო და ხის კოშკები იდგა მასზე».²¹⁸ თუმცა, არიანეს მოგზაურობისას იქ უკვე გამოშვარი აგურისგან აგებული ციხესიმაგრე იდგა და მასზე სამხედრო მანქანები იყო დადგმული.

სამწუხაროდ, როგორც ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ, ფასისის არა მარტო არქეოლოგიური შესწავლა, არამედ მისი ლოკალიზაციაც ვერ ხერხდება. თუმცა XIX საუკუნის 30-იან წლებში კავკასიაში იმოგზაურა შვეიცარიელმა მკვლევარმა დიუბუა დე მონპერემ, რომელმაც ფოთთან ძველი ციხესიმაგრის ნანგრევები აღწერა. მეცნიერები ვრუდობდნენ, რომ დე მონპერეს მიერ აღწერილი ისტორიული ნაშთები სწორედ არიანეს მიერ მოხსენიებული ფასისის ციხესიმაგრის ნანგრევები იყო.

ნანგრევების მოპირდაპირე მხარეს მდინარეში კუნძული იყო ამალღებული. ზოგი მეცნიერის ვარაუდით, სწორედ ამ კუნძულზე იდგა ფაზისის ცნობილი კიბელას²¹⁹ ტაძარი, თუმცა შენობის კვალი აღარ ჩანს. მდინარის მეორე ნაპირზე, ყოფილი აგურის ქარხნის სიახლოვესაც, შეინიშნებოდა ძველი საცხოვრისის კვალი. შესაძლოა, ისიც ძველი ქალაქის ნაწილი ყოფილიყო, თუმცა დღესდღეობით ეს ნაშთებიც აღარ არის შემონახული. დავუბრუნდეთ ისევ არიანეს მოგზაურობას. შემდეგი რომაული ციხესიმაგრე სებასტოპოლისი იყო.

²¹⁸ ფიფია კ., 2010. *რომაული გარნიზონები და სასამღვრო ციხესიმაგრეები აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში I-II სს.*

²¹⁹ კიბელა – ნაყოფიერების ქალღმერთი, რომელსაც მცირე ამიული (ფრიგიული) ფესვები აქვს, თუმცა მისი კულტი ფართოდ იყო გავრცელებული ძველ საბერძნეთში.

სებასტოპოლისი, ყოფილი დიოსკურია

არიანე გვიყვება: „შუადღემდე მივედით სებასტოპოლისში ქობოსიდან წამოსულები; ასტელეფოსიდან გავიარეთ ას ოცი სტადიონი. იმავე დღეს მოხერხდა ჯარისკაცებისთვის ხელფასის მიცემა, ცხენებისა და იარაღის დათვალიერება, მხედრების გავარჯიშება ცხენზე შეხტომაში, ავადმყოფების მონახულება, პურის მარაგის შემოწმება, ციხესიმაგრის კედლის და თხრილის შემოვლა. მდინარე ქობოსიდან სებასტოპოლისამდე სულ ექვსას ოცდაათი სტადიონია, ხოლო ტრაპეზუნტიდან სებასტოპოლისამდე – ორი ათას ორას სამოცი სტადიონი. სებასტოპოლისი, რომელიც ძველად დიოსკურიადად იწოდებოდა, მილეტის ახალშენია.“

ძველი დიოსკურია, ახლა უკვე სებასტოპოლისად წოდებული, რომაულ ციხესიმაგრედ გადაქცეულა. როგორც ვხედავთ, რომაელები იმავე პუნქტებს იყენებდნენ პლაცდარმად, რომლებიც ოდესღაც ბერძნული ახალშენები და გამაგრებული ქალაქები იყო.

არიანე შავი ზღვის სანაპირო ზოლში მცხოვრები ტომების შესახებ

არიანე შავი ზღვის გარშემო მოგზაურობისას, მდინარეების და ციხესიმაგრეების აღწერის გარდა, ასევე ჩამოთვლის ამ მიდამოებში მცხოვრებ ტომებსაც. ამ ტომების ნაწილს ჩვენ უკვე შევხვდით ქსენოფონტეს „ანაბასისში“, თუმცა იმ დროიდან არიანეს მოგზაურობამდე უკვე ხუთას წელზე მეტი გავიდა. ვნახოთ, ვის ასახელებს არიანე:

„შემდეგი ტომები გავიარეთ: ტრაპეზუნტელების მოსაზღვრენი, როგორც ქსენოფონტეც ამბობს, არიან კოლხები, ხოლო ტომს, რომელიც უგულადესია და ტრაპეზუნტელების მოსისხლე მტერია, ქსენოფონტე დრილებს უწოდებს, მე კი ვფიქრობ, რომ ისინი სანები არიან. ესენი მეტად კარგი მეომრები არიან და ახლაც ტრაპე-

ზუნტელების დიდი მტრები. გამაგრებულ ადგილებში ცხოვრობს ეს ტომი. მეფე არ ჰყავს. ძველთაგანვე რომაელების მოხარკეა, მაგრამ ყაჩაღურ ცხოვრებას ეწევა და სისტემატურად არ შემოაქვს გადასახადი. მაგრამ, ამის შემდეგ თუ ღვთის ნება იქნება, აწ წესიერად გადაიხდის ეს ტომი გადასახადს, ან ჩვენ მას გავაძევებთ ქვეყნიდან.

ამათ გვერდით არიან მაკრონები და ჰენიოხები, მათი მეფე ანქიალეა. მაკრონების და ჰენიოხების მეზობლები ძიდრიტები არიან, ესენი ფარსმანის ქვეშევრდომნი არიან. ძიდრიტების გვერდით ლაზები არიან. ლაზების მეფე მალასაა, რომელსაც ტახტი შენგანა (რომის იმპერატორისგან – ადრიანესგან) აქვს მიღებული. ლაზების მეზობლები აფსილები არიან, მათმა მეფემ იულიანემ მეფობა შენი მამისგან მიიღო. აფსილების მეზობლები აბასკები არიან. აბასკთა მეფე რესმაგაა, ამასაც ტახტი შენგანა აქვს მიღებული. აბასკთა მეზობლები სანიგები არიან, მათ მიწაზე იმყოფება სებასტოპოლისი. სანიგთა მეფემ სპადაგამ შენგან მიიღო ტახტი.“

როგორც ვხედავთ, აქ მცხოვრები ტომები ძირითადად რომაელებს ემორჩილებოდნენ, და მათ მეფეებსაც რომაელები ნიშნავდნენ, თუმცა, ერთი მხრივ, მაკრონებსა და ჰენიოხებს, და, მეორე მხრივ, ლაზებს შორის მცხოვრები ძიდრიტების ტომი რომელიც სოლისებურად შეჭრილიყო რომაულ სამფლობელოებში, ქართლის მეფეს, ფარსმანს ექვეშევრდომებოდა. ბუნებრივია, ამიტომ არ სურდა ადრიანეს ფარსმანს ქველის გაზრდილი სამფლობელოების აღიარება, თუმცა ანტონინუს პიუსმა საკითხი სულ სხვაგვარად გადაწყვიტა და ფარსმანი რეალურ მოკავშირედ გაიხადა.

ამგვარად, II საუკუნის 30-იან წლებში შავი ზღვის სანაპირო ზოლს რომი აკონტროლებდა. ციხესიმაგრეებში რომაული გარნიზონები იდგნენ. აქ მცხოვრები ტომები რომის გავლენის სფეროში შედიოდნენ, ქართლის სამეფომ კი, რომელიც ამ დრომდე რომის, პართიისა და სომხეთის ურთიერთობათა ველში იყო მოქცეული და საშინაო თუ საგარეო პოლიტიკასაც იქიდან გამომდინარე აგებდა, საკუთარი საზღვრები სამხრეთ-დასავლეთის მიმართულებით შავ ზღვამდე გააფართოვა.

მარკუს ავრელიუსი (161-181 წწ.) და ომი პართიასთან. ჰენიოხთა მეფის, ანქიალეს, მკვლელობა

რომში ანტონინუსს პიუსის იმპერატორობის შემდეგ მარკუს ავრელიუსის ხანა დაიწყო. იმპერატორ ანტონინუსს პიუსს არ ჰყავდა საკუთარი შვილები. მან იშვილა წარჩინებული გვარის ორი წარმომადგენელი, რომლებიც შემდეგ მარკუს ავრელიუსისა და ლუციუს ვერუსის სახელით იმპერატორები გახდნენ. მართალია, მათ გავლენის სფეროები ფორმალურად ჰქონდათ განაწილებული (მარკუს ავრელიუსი – დასავლეთი, ვერუსი – აღმოსავლეთი), მაგრამ იმპერიას რეალურად მარკუს ავრელიუსი მართავდა.

მარკუს ავრელიუსის დროს პართიასთან ხანგრძლივი ომი (161-164 წწ.) მიმდინარეობდა. ომის პირველ ეტაპს სომხეთისთვის ბრძოლა წარმოადგენდა. 161 წელს პართიის მეფე ვოლოგეზ III-ის (150-193 წწ.) ჯარი არმენიაში შეიჭრა და ტახტზე არშაკიდი უფლისწული პაკორი აიყვანა. რომაელთა ჯარი თავდაპირველად ორჯერ სასტიკად დაამარცხეს. 162 წელს აღმოსავლეთში თავად იმპერატორი ლუციუს ვერუსი გაემგზავრა, მაგრამ წარმატებას ვერც მან მიაღწია. სომხეთში მდგომარეობის გაუმჯობესება მხოლოდ სირიის ლეგატის, ავიდიუს კასიუსის, მოქმედებების შედეგად გახდა შესაძლებელი. 163 წელს კაპადოკიის მმართველად დაინიშნა მარციუს ვერუსი, რომელიც ასევე არმენიის წინააღმდეგ სამხედრო ოპერაციებში ჩაერთო. საბოლოოდ, რომაელებმა ქალაქი არტაშატი აიღეს და ტახტზე წარმოშობით არშაკიდი, მაგრამ რომელი სენატორი – თუკიდიდე სოჰეში დასვეს. მისი მეფედ კურთხევის ცერემონიალი კაპადოკიის ახალმა მმართველმა ჩაატარა.

რომაელი ისტორიკოსი, დიონ კასიოსი გვაწვდის ერთ ცნობას, რომელიც მიმდინარე მოვლენებს შეეხება და, ამასთანავე, პროცესებში რომაელთა მხარეს ჰენიოხთა მონაწილეობასაც ცხადყოფს: „სატრაპი ტირიდატე, რომელმაც აჯანყება მოახდინა არმენიაში და მოკლა ჰენიოხების მეფე და რომელმაც ხმალი აღმართა ვერუსის (კაპადოკიის მმართველის) წინააღმდეგ, მარკუსმა (იმპერატორმა), სიკვდილით კი არ დასაჯა, არამედ მხოლოდ ბრიტანეთში გადაასახლა.“

ასეთი აჯანყებებისთვის შესაფერისი სიტუაცია იმ მოკლე დროს განმავლობაში უნდა დამდგარიყო, როცა არმენიაში პაკორი აღარ მეფობდა, ხოლო სოჰეში

ჯერ კიდევ არ გამეფებულიყო. ამ დროს რომის არმია პართიაში იმყოფებოდა. შესაძლებელია, ვივარაუდოთ, რომ ავრელიუსმა აჯანყების ჩახშობა – რომაული რაზმის დახმარებით – თავდაპირველად თავის მოკავშირე ჰენიოხებს დაავალა, და, სწორედ, ამ დროს დაიღუპა ანქიალე.²²⁰

165 წლისთვის რომაელებმა ომში წარმატებას მიაღწიეს. რომაელთა მთავარმა ძალებმა დაამარცხეს პართიელები სურასთან და დურა-ევროპოსთან²²¹. ხოსრო ბრძოლის ველიდან გაიქცა და მნიშვნელოვანი ციხესიმაგრე დურა-ევროპოსი, რომელიც აქამდე პართიელების ძირითადი დასაყრდენი იყო დასავლეთში, ახლა რომაელთა აღმოსავლეთ ფორტპოსტად გადაიქცა. რომაელებმა ასევე აიღეს სელევკია ტიგროსზე და ქტეზიფონი, ქალაქები დაარბიეს და გაძარცვეს. სელევკიიდან აპოლონის ქანდაკება რომში გადაიტანეს და კაპიტოლიუმის მოედანზე აღმართეს.

166 წელს რომაელებმა მიდიის ტერიტორიაზე გააგრძელეს სვლა, თუმცა – არმიის ცუდი მომარაგებისა და ჯარში გავრცელებული ეპიდემიის გამო – იძულებული გახდნენ, უკან დაბრუნებულიყვნენ. არმია რომის ტერიტორიაზე დაბრუნდა. ეფესოში გამარჯვების აღსანიშნავად ე.წ. „პართიული მონუმენტი“ აღმართეს, თუმცა ომის შედეგები მოკრძალებული იყო: სომხეთი და ოსროენა²²² რომის გავლენის ქვეშ დაბრუნდა, დურა-ევროპოსი კი რომაელთა დასაყრდენ ციხესიმაგრედ გადაიქცა, ქალაქ ნისიბინშიც რომაული გარნიზონი ჩადგა.

²²⁰ ლომოური ნ., 1966. დიონ კასიოსის ცნობები საქართველოს შესახებ.

²²¹ დურა-ევროპოსი – ანტიკური ქალაქი ევფრატზე (თანამედროვე სირიის ტერიტორიაზე). ალექსანდრეს მაკედონელის სარდალმა, სელევკემ საკუთარი ჯარისკაცების დასასახლებლად აირჩია ძველი, მიტოვებული ასურული ციხესიმაგრე, რომელიც დამასკოდან შუამდინართამდე მიმავალ გზაზე მდებარეობდა და მას ერთ-ერთი მაკედონური ქალაქის – ევროპოსის სახელი უწოდა. სახელწოდება დურა-ევროპოსი უკვე თანამედროვე დროში ჩამოყალიბდა (დურა – არამეულ ენაზე ციხეს აღნიშნავს).

²²² ოსროენა – (იგივე ედესის სამეფო) სახელმწიფო მესოპოტამიაში ევფრატის დასავლეთ სანაპიროზე. იარსება ძვ.წ. 132 წ. - ახ.წ. 244 წ.

რომისა და პარტიის ურთიერთობა II საუკუნის ბოლოს

პარტიასა და რომს შორის მშვიდობიანი ურთიერთობა დაახლოებით სამ ათეულ წელიწადს გრძელდებოდა. 192 წელს პარტიაში ტახტისთვის რამდენიმეთვიანი ბრძოლის შემდეგ ვოლოგებ III ვოლოგებ IV-მ შეცვალა. მომდევნო წელს რომშიც დაიწყო სამოქალაქო ომი. პარტიის ახალმა მეფემ სიტუაციით სარგებლობა და დაკარგული ტერიტორიების დაბრუნება გადაწყვიტა. პარტიელებმა რომის ტახტზე ერთ-ერთ პრეტენდენტს, პესცენიუს ნიგერს, დაუჭირეს მხარი, მაგრამ დაპირისპირებაში ლუციუს სეპტიმიუს სევერუსმა გაიმარჯვა. რასაკვირველია, ლუციუს სევერუსი არ დაივიწყებდა პარტიელების უნდობლობას მისდამი და ამიტომ პარტიელებზე შურისძიება განიზრახა.

როცა სევერუსი აღმოსავლეთში ჩავიდა, გადაწყვიტა, ჯერ გზად სომხეთზე გაეცლო, და თუ სომხები უარს იტყოდნენ, ეს უარი ქვეყნის დაპყრობის საბაბად გამოეყენებინა. მაგრამ სომხეთის მეფემ მას ფული, საჩუქრები და მძევლები გაუგზავნა, მშვიდობა ითხოვა და მეგობრული კავშირი და ერთგულება შესთავაზა. რადგან სომხეთში ბრძოლა საჭირო აღარ გახდა, სევერუსმა გემი მესოპოტამიისკენ აიღო.

197 წელს რომაული ჯარები პარტიის საზღვრებში შეიჭრნენ. მესოპოტამიაში ბრძოლები რამდენიმე წელიწადს მიმდინარეობდა. რომაელებს სამხედრო ოპერაციების დროს დაეხმარა მიდიასა და პარსაში დაწყებული ანტიპარტიული აჯანყებები. ვოლოგებმა უდიდესი ძალისხმევითა და დანაკარგით, ძლივს მოახერხა მათი ჩახშობა. რომაელებმა შეტევა პარტიის მდიდარ რაიონებზე მიიტანეს, 100 000 მცხოვრები ტყვედ წაასხეს და სირიაში მონებად გაყიდეს.

198 წლისთვის რომაელები უკვე აკონტროლებდნენ სელევკიასა და ბაბილონს. მხოლოდ პარტიის დედაქალაქი რჩებოდათ აულებელი. ქტეზიფონმა, სავარაუდოდ, დიდი წინააღმდეგობა გაუწია მტერს, ამიტომ ალების შემდეგ ის გაძარცვეს და დაანგრეს. ამის შემდეგ იმპერატორის ტიტულებს დაემატა „უდიდესი პარტიელი“. თუმცა რომაელებს თანდათან შემოეღიათ სურსათი და ფურაჟი, ასევე მარცხი განიცადეს სხვა პარტიული ქალაქის – ჰათრას ალყის დროს, ამიტომ ისინი რომაული სამფლობელოების საზღვრებში დაბრუნდნენ.

ისტორიული წყაროები თითქმის არ გვაწვდიან ინფორმაციას ზავისა და მის შემდგომ პერიოდზე; მითუმეტეს არ გვაქვს ცნობები ამ პერიოდის იბერიის სამეფოზე და მის პოზიციაზე მიმდინარე ომის დროს. თუმცა, ქართლის საგარეო პოლიტიკაზე როგორც ომის მიმდინარეობა, ასევე შედეგიც აუცილებლად აისახებოდა ისევე, როგორც წინა დაპირისპირებების შემთხვევებში. პართიის სამეფოს არსებობა დასასრულს უახლოვდებოდა. ოც წელიწადზე ცოტა მეტი რჩებოდა მის განადგურებად.

პართიის განადგურება.

ასპარეზზე სასანიანები გამოდიან

რომისა და პართიის დაპირისპირება III საუკუნის დასაწყისშიც გაგრძელდა. პართიაში ილაშქრა იმპერატორმა კარაკალამაც (198-217 წწ.). რომაელთა ყოველი მომდევნო შეტევა პართიისთვის სულ უფრო მძიმე შედეგებით სრულდებოდა, და თითქოს ლოგიკური იყო, რომ რომს საბოლოო მიზნისთვის მიეღწია. მაგრამ დასუსტებულ პართიას საფრთხე სხვა მხრიდან ელოდა.

220 წელს პართიის ცენტრალური ხელისუფლების წინააღმდეგ აჯანყება დაიწყო პარსის ოლქში, სადაც დაწინაურდა სასანიანთა საგვარეულო. პირველმა სასანიანმა, პაპაკმა, თავდაპირველად პარსა გააერთიანა და „შაჰის“ (მეფის) ტიტული მიიღო. მისმა ვაჟმა, არდაშირმა (224-242 წწ.) კი ძალაუფლება პარსას მეზობელ რაიონებზეც განავრცო, პართიის მეფე არტაბან V დაამარცხა და 226 წელს „ირანის შაჰინშაჰად“ (მეფეთ მეფეთ) ეკურთხა. არდაშირი მიიჩნევა ახალი დინასტიის – სასანიანების ფუძემდებლად. მეფედ კურთხევის შემდეგ არდაშირმა დაპყრობები განაგრძო და დაიმორჩილა ის ოლქები, რომლებიც ადრე პართიის შემადგენლობაში შედიოდა (ირანული ოლქები), მარცხი განიცადა მიდიის ატროპატენასა და სომხეთში, შემდეგ კი აღმოსავლეთში გააგრძელა ლაშქრობა. ამგვარად, პართიის

პართიული მებრძოლი

ნანგრევებზე ახალი ირანული სახელმწიფო წარმოიქმნა, და მას სათავეში სასანიანთა დინასტია ჩაუდგა.

სასანიანთა სახელმწიფო დაახლოებით იმავე ტერიტორიას მოიცავდა, რასაც პართიის სახელმწიფო. მისი დედაქალაქი გახდა ქტეზიფონ-სელევკია. არდამი-

რის შემდგომი მეფის, შაბურ I-ის (240/42-272 წწ.) დროს, როდესაც სახელმწიფოს საზღვრები გაიზარდა, როგორც აღმოსავლეთით, ასევე დასავლეთით, სასანიან ხელმწიფეთა ტიტული გახდა „შაჰანშაჰი ირანისა და არაირანისა.“

სასანიანებმა სახელმწიფო ცალკეულ ოლქებად დაყვეს, ოლქებს სათავეში კი თავიანთი საგვარეულოს წევრები ან შაჰანშაჰის დანიშნული მმართველები ჩაუყენეს. მათი სახელმწიფო რელიგია ტრადიციულად ზოროასტრიზმი იყო.

პართიის ნაცვლად ახლო აღმოსავლეთის საერთაშორისო სარბიელზე სასანური ირანის გამოჩენამ რომსა და ახალ ირანულ სახელმწიფოს შორის დაპირისპირება გამოიწვია.

ირანმა ბრძოლა წამოიწყო ჩრდ. მესოპოტამიის, სირიისა და სომხეთისათვის, სადაც ის სავაჭრო-საქარავნო გზები გადიოდა, რომლებიც ხმელთაშუა ზღვის სანაპიროს ინდოეთთან, შუა აზიასა და ჩინეთთან აკავშირებდა.

კრიზისი რომში

III საუკუნის 30-იანი წლებიდან რომში კრიზისი დაიწყო. კრიზისმა მოიცვა ყველა სფერო: პოლიტიკური, სოციალური, ეკონომიკური, ფინანსური, კულტურული. მეცნიერები ვერ თანხმდებიან ზუსტ ქრონოლოგიურ ჩარჩოებზე, თუმცა დაახლოებით საზღვრავენ 235 წლიდან (იმპერატორ ალექსანდრე სევერუსის გარდაცვალება) 284 წლამდე (დიოკლეტიანეს იმპერატორად გამოცხადება) პერიოდით. ამ ხნის განმავლობაში სახელმწიფო ხელისუფლება გამოირჩეოდა არასტაბილურობით: იმპერატორები ხშირად იცვლებოდნენ. რომს პრობლემები შეექმნა ჩრდილოეთის მხრიდანაც, საიდანაც გერმანული, სარმატული და სხვა მომთაბარე ტომები უტევდნენ. ისინი თავს ესხმოდნენ მცირე აზიას, საბერძნეთს,

თრაქიას, მეზიას²²³, ჩრდილოეთ და აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთს, და რომიც მუდმივად ამ შემოსევების მოგერიებაში იყო.

რომისა და ბარბაროსების დაპირისპირება 238-271 წლებში მიმდინარეობდა, და ისტორიოგრაფიაში III საუკუნის სკვითების (ან გოთების) ომის სახელით არის ცნობილი. ომს „სკვითური“ ბერძენმა ავტორებმა უწოდეს, რადგან ისინი ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთში მცხოვრებ ტომებს სკვითებად მოიხსენიებდნენ; რომელი ისტორიკოსები კი ამ ომს „გოთების ომს“ უწოდებდნენ, რადგან ის ტომები, რომლებიც რომის იმპერიას ჩრდილოეთიდან არ აძლევდნენ მოსვენებას, ძირითადად გოთების ირგვლივ იყვნენ გაერთიანებული. საკუთრივ გოთებისა და სხვა გერმანული ტომების გარდა, რომზე ლაშქრობებში სხვადასხვა ტომები მონაწილეობდნენ, რომლებიც ჩრდილო შავიზღვისპირეთში სახლობდნენ. ზოგჯერ წყაროები მათ კრებით სახელს – მეოტილებს უწოდებს, რაც აზოვის ზღვის ბერძნულ-რომაული სახელიდან გამომდინარეობს და, შესაბამისად, აზოვისპირეთში მცხოვრებ ტომებს აღნიშნავს.

მომთაბარე ტომები გაუთავებელი თავდასხმებით აწუხებდნენ ჩრდილოეთის პროვინციებს. იყო შემთხვევები, როცა რომაელი ლეგიონერები ტყვედ მიჰყავდათ და შემდეგ გამოსასყიდს ითხოვდნენ; რომის იმპერიის საზღვრისპირა მხარეების გამგებლები მშვიდობის სანაცვლოდ ყოველწლიური გადასახადის გადახდას თანხმდებოდნენ. ბარბაროსები გარკვეული პირობების თანახმად, რომაელებს ირანის წინააღმდეგ საბრძოლველად მიჰყვებოდნენ, შემდეგ კი ისევ შემოსევებს იწყებდნენ.

ასეთი ვითარება იყო რომში, როცა ის სასანიანურ ირანთან დაპირისპირებაში ჩაება.

²²³ მეზია – ისტორიული ოლქი ბალკანეთის რეგიონში (თანამედროვე ბულგარეთის, რუმუნიისა და სერბეთის ტერიტორიის ნაწილზე), ქვემო დუნაისა და ბალკანეთის მთებს შორის.

შაბურ I-ის დაპყრობითი ომები

შაბურ I-მა (242-272 წწ.) გააგრძელა არდაშირის დაწყებული დაპყრობითი ომები და რომს დაუპირისპირდა. როგორც ადრე, პართიისა და რომის დაპირისპირების დროს, ბრძოლა მესოპოტამიასა და სომხეთისთვის წარიმართა. შაბურის მმართველობის დროს ირანს რომთან სამი ომი ჰქონდა: 242-244, 252-256, 258-260 წლებში. ზავის პირობები საკმაოდ არამყარი იყო, ამიტომ შეტაკებები ომებს შორისაც ხდებოდა.

ამ პერიოდის შესასწავლად – რომაულ ისტორიულ წყაროებთან ერთად – მნიშვნელოვანია შაბურის წარწერები და რელიეფები, რომლებიც მან რომაელებზე მოპოვებული გამარჯვებების აღსანიშნავად გააკეთებინა. ამ მხრივ განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია პერსეპოლისის, თანამედროვე შირაზის მახლობლად, ნაკვე რუსტამში მდებარე ზოროასტრის ტაძრის ე.წ. „ზოროასტრის ქაბახს“ წარწერები.

პირველი ომი რომთან შაბურის მეფობის დასაწყისში მოხდა. ის რომის იმპერატორმა გორდიანემ (238-244 წწ.) წამოიწყო ირანელთა წინააღმდეგ, მაგრამ დამარცხდა და ომის დროს გარდაიცვალა კიდევ. გორდიანეს გარდაცვალებასთან დაკავშირებით განსხვავებული ინფორმაცია არსებობს. რომაული წყაროების თანახმად, ახალგაზრდა იმპერატორმა თავდაპირველად ომში წარმატებას მიაღწია, მაგრამ იგი ფილიპუსის²²⁴ ინტრიგებმა დაღუპა.

შაბურის წარწერა გვამცნობს: „მაშინ, როცა მე ქვეყნის მართვა დავიწყე, გორდიანემ (კეისარმა), შეაგროვა ჯარი რომაელთა მთელი სახელმწიფოდან, გუთებისგან და გერმანელებისგან და გამოილაშქრა ასურასტანისკენ, ირანშაჰრისა და ჩვენს წინააღმდეგ. და ასურასტანის საზღვრებთან, ქალაქ მესიხასთან მოხდა დიდი ბრძოლა, გორდიანე კეისარი მოკლულ იქნა და რომაელთა ჯარი გაფანტული.

²²⁴ ფილიპუსი – მარკუს იულიუს ფილიპუსი, ისტორიოგრაფიაში ცნობილია როგორც ფილიპე I არაბი. გორდიანეს იმპერატორობის დროს იყო პრეტორიის პრეფექტი (ერთ-ერთი უმაღლესი თანამდებობის პირი, საიმპერატორო გვარდიის მეთაური), გორდიანეს გარდაცვალების შემდეგ კი გახდა რომის იმპერატორი.

რელიეფი ნაჰმე-რუსთამიდან. არდაშირისთვის ძალაუფლების გადაცემა

ხოლო რომაელებმა კეისრად დასვეს ფილიპე. და ფილიპე კეისარი მოვიდა ჩვენს წინაშე და ითხოვა ზავი. მოგვცა 500 ათასი დინარი თავისი მეგობრების სიცოცხლისთვის, გახდა ჩვენი მოხარკე. ამის გამო მესიხას ვუწოდეთ „ფერომ-შაბური“ (ე.ი. შაბურის გამარჯვება)“. (წარწერა „ზორასტრის ქააბადან“).

ამგვარად, წარწერის თანახმად, გორდიანეს შემდგომმა იმპერატორმა, ფილიპე I არაბმა შაბურთან ზავი დადო და დიდი გადასახადიც გადაიხადა – ეს გარემოება სრულიად დასაშვებებს ხდის მოსაზრებას, რომ ფილიპე პირველს «მეგობრების სიცოცხლის სანაცვლოდ» სადავო ტერიტორიებიც დაეთმო.

შედარებით გვიანდელი ისტორიული წყაროები მოგვითხრობენ შაბურის ლაშქრობებზე აღმოსავლეთში, წარმატებულ სამხედრო კამპანიაზე სამხრეთ კავკასიაში (კონკრეტულად – სომხეთში), ასევე კასპიისპირეთში. მაგრამ ამ ლაშქრობების თანმიმდევრობის დადგენა ვერ ხერხდება არასაკმარისი ინფორმაციის გამო, საბოლოოდ კი ეს და სხვა რეგიონებიც შაბურის სამფლობელოს შემადგენლობაში აღმოჩნდა.

დავუბრუნდეთ რომისა და ირანის დაპირისპირებას. ვნახოთ, როგორ განვითარდა მოვლენები, და რამდენი ხნით იყიდა რომმა ოქროს ფასად მშვიდობა. ირანისთვის გადამწყვეტი მნიშვნელობა დასავლეთის სამღვრებისთვის ბრძოლას ჰქონდა. პირველი ომის შედეგად ირანი ამ მიმართულებით დიდად არ გაფართოებულა. შაბურმა ომი განაახლა. რომი იმ მომენტისთვის გადაღლილი და გამოფიტული იყო: გოთებთან ომით, აფრიკაში აჯანყებებით, მუდმივი შიდა კონფლიქტებით. ირანს სომხეთისა და ადიაბენას (ისტორიული მხარე, სამეფო თანამედროვე ერაყის ტერიტორიაზე) დაკავება უნდოდა. ამის გარდა, სომხეთს ჯერ კიდევ არშაკიდთა დინასტიის წარმომადგენლები განაგებდნენ, რაც სასანიანებისთვის მიუღებელი იყო.

პირველი ომის დროს სომხეთის მეფე ხოსრო რომის მოკავშირე იყო და შაბურის წინააღმდეგ იბრძოდა, მაგრამ რომაელთა დამარცხების შემდეგ მათი დახმარების იმედი ვეღარ ექნებოდა. სომეხი ისტორიკოსების (მოვსეს ხორენაცი, აგათანგელოსი) თანახმად, სომხური ჯარები „ასურასტანში“ იბრძოდნენ, კავკასიური კოალიციაც კი შეკრეს, მაგრამ საბოლოოდ სომხეთის ძირითადი ნაწილი ირანელებმა დაიპყრეს (დაახლოებით 244-253 წლების შუალედში) და ირანის მეფეთმეფის დომენს²²⁵ – ირანშაჰს შეუერთეს. ამ ოლქს სათავეში შაბურმა საკუთარი მემკვიდრე – ჰორმიზდ-არდაშირი ჩაუყენა, რომელსაც „სომხეთის დიდი მეფის“ ტიტული მიანიჭა. ამ პერიოდშივე აღიარა ადიაბენამაც ირანის უზენაესობა. სავარაუდოდ, ამ დროიდანვე დაიწყო ქართლის სამეფოს ურთიერთობაც სასანიანურ ირანთან. თუ როგორი პოლიტიკა აირჩია ქართლის მეფემ, ამბავსპმა შექმნილ ვითარებაში, ამის შესახებ ცოტა მოგვიანებით ვისაუბრებთ.

რომი ვერ ურიგდებოდა გავლენის დაკარგვას მნიშვნელოვან ოლქებში, ამიტომ შემდეგი ომის საბაბად სომხეთი იქცა. შაბური საკუთარ წარწერაში გვამცნობს: „შემდეგ კეისარმა ისევ მოგვატყუა და ჩაიდინა სომხეთში ბოროტება. და ჩვენ თავს დავესხით რომის იმპერიას“. ამ წარწერიდან ჩანს, რომ თითქოს სომხეთის ამბავი რომსა და ირანს შორის გარკვეული იყო, და რომის იმპერიამ დაარღვია შეთანხმება, რადგან ირანელები მოატყუა. ირანელებმა მოკლეს სომხეთის მეფე,

²²⁵ დომენი – (ლათ. დომინიუმ -სამფლობელო, მამული), მეფის ან ფეოდალის სამფლობელო, რომელიც მემკვიდრეობით გადაეცემოდა.

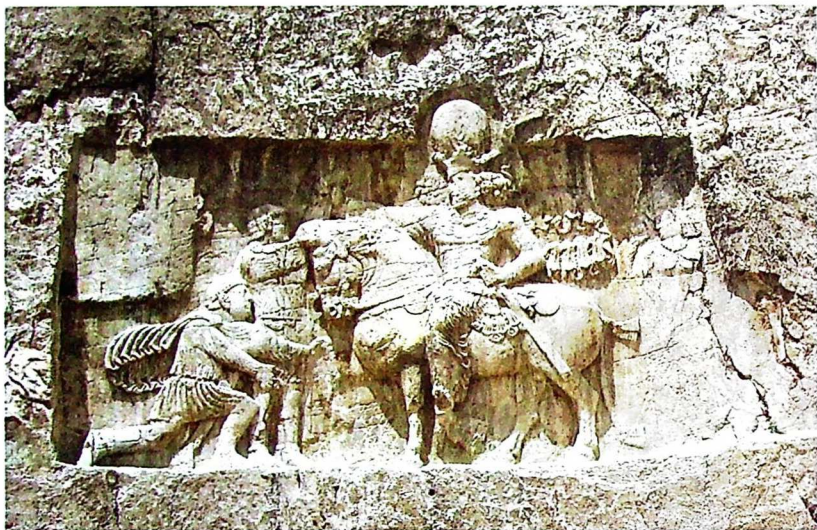
განდევნეს მისი ძე, შემდეგ კი შაბურმა რომის აღმოსავლეთის პროვინციების აწი-ოკება დაიწყო.

ირანელთა მიერ ომის დაწყების ზუსტი თარიღი უცნობია, თუმცა სხვადასხვა გა-მოთვლებით, სავარაუდო პერიოდად 252-253 წლები ითვლება. არაბი ისტორი-კოსის, ალ-ტაბარის („მოციქულთა და მეფეთა ისტორია“, VIII-IX სს.) მიხედვით, შაბურის მეფობის მეთერთმეტე წელს აიღეს სპარსელებმა ნისიბინი.

რომაელთა მდგომარეობას ისიც ართულებდა, რომ ამავე პერიოდში კვლავ გააქ-ტიურდნენ ჩრდილოეთის საზღვრებთან გოთები. ისინი თავს ესხმოდნენ არა მარ-ტო ევროპულ პროვინციებს, არამედ საზღვაო ლაშქრობაც წამოიწყეს და თავს ესხმოდნენ რომის მცირეაზიული პროვინციების სანაპიროს.

შაბური საომარ მოქმედებებს თავდაპირველად სირიის ტერიტორიაზე აწარმოებ-და. გადამწყვეტი ბრძოლა ბარბალისის ციხესიმაგრესთან მოხდა. შაბურის წარ-წერა მოგვითხრობს: „რომაელთა სამოცი ათასიანი ჯარი გავანადგურეთ ბარბა-ლისთან. ასურეთი და ყველაფერი, რაც ასურეთის ირგვლივაა, გადავწვით, გვა-უკაცრიელეთ და დავიპყარი.“ ამის შემდეგ შაბურ I ჩამოთვლის 37 ქალაქს და ციხესიმაგრეს, მათ შორის სელევკიას, ანტიოქიას, ნიკოპოლს, იეროპოლს, დუ-რა-ევროპოსსა და კაპადოკიის მთელ რიგ ქალაქებს. ჩამონათვლის მიუხედავად, მეცნიერები დარწმუნებული არ არიან, რომ კონკრეტულად ამ თანმიმდევრობით მოხდა ქალაქების დაპყრობა. ისინი ვარაუდსაც გამოთქვამენ, რომ, შესაძლოა, დაპყრობები წარიმართა ორი მიმართულებით: ჩრდილოეთისა და სამხრეთისა, – მას შემდეგ, რაც ირანელებმა ბარბალისის ციხესიმაგრესთან გადამწყვეტ ბრძო-ლაში რომაელები დაამარცხეს.

მეორე ომის მნიშვნელოვან მოვლენად იქცა ასევე ანტიოქიის დაცემა, რაზეც არაერთი გვიანდელი წყარო მოგვითხრობს. ქალაქს, რომელიც, არა მარტო ახ-ლო აღმოსავლეთში, არამედ მთლიანად იმპერიის მასშტაბით უმნიშვნელოვა-ნესი იყო, სერიოზული ზიანი მიაღდა. ანტიოქიის დაპყრობის შემდეგ ირანელები კაპადოკიის გავლით თავის ქვეყანაში დაბრუნდნენ, რათა შემდეგ წელს კვლავ წამოეწყოთ შეტევა, თუმცა მომდევნო კამპანიაში მარცხი განიცადეს და ომი შეწყვიტეს.

რელიეფი ნაკჰე-რუსტამიდან. შაბური და დათყვევებული რომაელები

შაბურ I-ის ერთ-ერთი ბარელიეფი ნაკჰე რუსტამიდან წარმოადგენს ტრიუმფის სცენას, რომელზეც გამოსახულია ცხენზე ამხედრებული შაჰინშაჰი და მისი ორი მოწინააღმდეგე: მუხლმოდრეკილი რომის იმპერატორი და შაბურის მიერ დატყვევებული რომაელი დიდებული. ეს რელიეფი შაბურის რომზე მეორე გამარჯვების ილუსტრაციაა და მასზე დაყრდნობით ასკვნიან, რომ დაახლოებით 256 წელს ომი შეწყდა და ზავი დაიდო. ზავის პირობები უცნობია, თუმცა წარწერაში ჩამოთვლილი ქალაქები და ციხესიმაგრეები მეცნიერებს აფიქრებინებს, რომ რომმა გარკვეული ტერიტორიები დათმო.

260 წელს შაბურის წინააღმდეგ რომაელთა არმიას თავად იმპერატორი ვალერიანე ჩაუდგა სათავეში. ეს კამპანია რომაელებისთვის კრახით დასრულდა. გადამწყვეტი ბრძოლა ედესასთან რომაელებმა წააგეს. იმპერატორი ტყვედ ჩავარდა. მასთან ერთად იყვნენ პრეფექტები, სენატორები, სარდლები და, რაც მთავარია, მეომრები. რამდენიმე ათეული ათასი ჯარისკაცი ირანელთა ტყვეობაში აღმოჩნდა. ამჯერად ირანელებმა სრული გამარჯვება მოიპოვეს.

რომაელებზე გამარჯვების აღსანიშნავად შაბურმა კლდეზე რელიეფები ამოაკვეთინა: ერთი ქალაქ ბიშაპურის შორიახლოს, მეორე კი – ნაკშე რუსტამში. მეცნიერები მიიჩნევენ, რომ ამ რელიეფებზე გამოსახული სწორედ ის მოვლენები, რომელთა შესახებაც ზოროასტრის ქაბას წარწერებში მოგვითხრობენ. ბიშაპურის რელიეფზე გამოსახული სამი რომაელი იმპერატორია: გორდიანი, ფილიპე და ვალერიანე. ოფიციალურ წარწერებში შაბური უკვე „ირანისა და არა ირანის“ მეფედ მოიხსენიება.

იმავე ნაკშე რუსტამში ირანის უმაღლესი ქურუმი – კარტირი თავის წარწერაში ჩამოთვლის იმ ქვეყნებს, რომლებამდის „შაბურის, მეფეთამეფის ცხენებმა და ხალხმა (მეომრებმა) მიაღწიეს – ქალაქი ანტიოქია და ქვეყანა სირია და ის, რაც სირიის პროვინციაშია, ქალაქი ტარსი და ქვეყანა კილიკია და ის, რაც კილიკიის პროვინციაშია, ქალაქი კაისარია და ქვეყანა კაპადოკია და ის, რაც კაპადოკიის პროვინციაშია, ვიდრე საბერძნეთის ქვეყნამდე. ქვეყანა არმენია და იბერია, და ალბანია და ბალასკანი, ვიდრე ალბანთა კარამდე (იგივე დარუბანდი) – იქ, რაც შაბურმა, მეფეთამეფემ, ცხენებითა და ხალხით თვით... დაანგრია და გადაწვა.“

როგორც ვხედავთ, წარწერაში იბერიაც უკვე სასანიანური ირანის გავლენის ქვეშ არის დასახელებული.

ქართლის მეფე ამაზასპი

III საუკუნის შუა ხანებში ქართლში ამაზასპი მეფობდა. როგორც უკვე აღვნიშნეთ, პირველად მისი მეფობის დროს დაიწყო ქართლის სამეფოს ურთიერთობა სასანიანურ ირანთან.

ვნახოთ, რას მოგვითხრობს ამაზასპის შესახებ „ქართლის ცხოვრება“. მიგვაჩნია, რომ მიზანშეწონილი იქნება უფრო ვრცელი ნაწყვეტის მოხმობა ამ ისტორიული წყაროდან, რადგანაც „ქართლის ცხოვრება“, ამაზასპის ცხოვრებისა და მეფობის,

ქრონოლოგიურად განთავსებული მოვლენების გარდა, გვაწვდის ფასდაუდებელ ინფორმაციას იმდროინდელი ქართული სამხედრო საქმის შესახებ, ლაშქრის ორგანიზაციასა თუ სხვა სტრატეგიულ თუ ტაქტიკურ ქმედებებზე.

ამაზასპის მეფობის დასაწყისში ოსები დიდი ლაშქრით მთებიდან გადმოვიდნენ და ლიხვის პირას დადგნენ. მათ გეზი მცხეთისკენ აეღოთ. ამაზასპმა ქართლის ყველა ერისთავს მოუწოდა შეკრებისკენ. მოვიდნენ აღმოსავლეთის ერისთავები: კახეთის, ხუნანის, სამშვილდისა და შემოიკრიბეს სპასპეტის მხედრებიც. ვიდრე დასავლეთის ერისთავები მოვიდოდნენ, ოსები მცხეთიდან ჩრდილოეთით მუხრანს მიუახლოვდნენ.

მაშინ ამაზასპმა მცხეთის ციხე-კოშკები ლაშქრით გაავსო. ნაწილი მცხეთელი ქვეითებისა ქალაქის კარებსა და ზღუდეებს იცავდა, ნაწილი კი ქალაქგარეთ საომრად გავიდა. მათი რიცხვი მთლიანად ოცდაათი ათასი იყო. ამაზასპი ათი ათას მხედართან ერთად ქალაქიდან გავიდა, გარეთ მებრძოლი ქვეითები არაგვს იქით და აქეთ მდებარე სიმაგრეებში განაწესა, თვითონ კი მხედრებთან ერთად ქალაქის ზურგი გაამაგრა.

მეორე დღეს ამაზასპი ქალაქიდან გავიდა, ოსებს შეებრძოლა და მხედრებთან ერთად ისევ ქალაქში შემობრუნდა. ქვეითები კი იდგნენ იქ, სადაც მეფემ განაწესა. ლამით ქალაქს მხედრები შემოერთებდნენ. როცა გათენდა, მეფე ისევ გავიდა საომრად. მასთან პირისპირ შესაბრძოლდებლად ოსი მეომარი გამოემართა. მეფემ ის ოროლით (შუბის ნაირსახეობა) მოკლა. შემდეგ ხმალი ამოიღო და სხვა მეომრებსაც შეებრძოლა. ამაზასპი ისევ ქალაქში შემობრუნდა. ლამით მცხეთას დარჩენილ ერისთავთა მხედრებიც შემოემატნენ.

ოსებმა მცხეთაზე თავდასხმა განიზრახეს. ამაზასპმა დაასწრო მათ და განთიადისას მთელი ლაშქრით, ყველა მხედრითა და ქვეითით, თავს დაესხა ოსთა ბანაკს, სძლია და გააქცია მტერი. ოსთა მეფე კი ბრძოლის ველზე დაიღუპა.

მეორე წელს ამაზასპ მეფემ კვლავ შეკრიბა ლაშქარი, მოიხმო სომხებიც და თვითონ მთებს გადაღმა, ოსებთან გადავიდა, წარმატებულად ილაშქრა და უკან გამარჯვებული დაბრუნდა.²²⁶

²²⁶ ქართლის ცხოვრება. მეფეთა ამბავი. თბილისი, 1955.

ნაწყვეტიდან ჩანს, როგორ იკრიბება ლაშქარი საჭიროების შემთხვევაში. ერისთავებს გამოჰყავთ მეომრები: როგორც ქვეითები, ასევე მხედრები, თუმცა სპასპეტს, როგორც ჩანს, მხოლოდ მხედრები ჰყავს. მეფე არ ჩქარობს ოსებზე შეტევას, ვიდრე ყველა ერისთავი არ გამოცხადდება, შემდეგ ერთიანად, მთელი ძალების მობილიზაციით იწყებს შეტევას.

ტექსტის მიხედვით, საფრთხე, რომელიც მოცემულ მომენტში ქართლის სამეფოს დაემუქრა, ჩრდილო კავკასიის გადმოსასვლელებიდან მომდინარეობდა. ამბასპმა მოახერხა შემოჭრილი მტრის უკან გარეკვა, შემდეგ მთებს გადაღმა ლაშქრობა და, შესაბამისად, გადმოსასვლელის გაკონტროლება, რასაც უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა ქართლის სამეფოსთვის. თუმცა ქართველებთან ერთად ჩრდილო კავკასიაში სომხებიც ლაშქრობენ, რადგან ამბასპმა მოიხმო ისინი დასახმარებლად. მოცემული მომენტისთვის ჩანს, რომ ქართველები და სომხები მოკავშირეები არიან და მათ საერთო ინტერესი აქვთ.

ქართულ წყაროში მოთხრობილი ეს ამბავი, შესაძლოა, იმ პროცესის შემადგენელი ნაწილი იყოს, რომელიც რომის ჩრდილოეთ საზღვრებთან მიმდინარეობდა და რომელიც ზემოთ უკვე ვახსენეთ (III საუკუნის გოთების, იგივე სკვითების ომი). იმის მიუხედავად, რომ გოთებისა და სარმატული ტომების შემოსევები, ძირითადად, რომის ევროპული პროვინციებისკენ იყო მიმართული, მათ ვერ გადაურჩა შავიზღვისპირეთი და მცირე აზიაც. თუ სხვა ისტორიულ პროცესებსაც გავიხსენებთ, მაგ., ხალხთა დიდი გადასახლება²²⁷, გასაკვირი არ არის ასეთი ჰიპოთეტური დაშვება და შავიზღვისპირეთში სარმატებისა და ქართლის სამეფოში ალან-ოსების ლაშქრობების ერთ ისტორიულ პროცესად წარმოდგენა. რისი შესაძლო დადასტურებაც ბიზანტიელი ისტორიკოსის, ზოსიმეს ქვევით მოტანილი წყარო შავიზღვისპირეთში მომთაბარე ტომების ერთ-ერთი ლაშქრობის შესახებ:

²²⁷ ხალხთა დიდი გადასახლება – ასე უწოდებენ მეცნიერები IV-VI საუკუნეებში მიმდინარე ისტორიულ მოვლენას, რომლის დროსაც ევროპასა და აზიაში სხვადასხვა ტომების მასშტაბური გადაადგილება მიმდინარეობდა. ეს მიგრაციული პროცესები, თავის მხრივ, ევროპაში ორი ახალი ტომის: საკუთრივ ევროპულის (უფრო სწორად – ჩრდილოევროპულის, გოთებისა და მათი განაყოფების სახით) და აზიური ჰუნებისა და მათი განაყოფის – გუნების, ტომების გამოჩენამ გამოიწვია.

„როცა სკვითებმა დაიწყეს მოოხრება ყველაფრისა, რაც გზაში ხვდებოდათ, პონტოს სანაპიროს მცხოვრებლები გაიქცნენ ქვეყნის შიგნით შედარებით გამაგრებულ ადგილებში, ბარბაროსები კი პირველ რიგში თავს დაესხნენ პიტიუნტს (ბიტჯინტას), რომელიც შემოზღუდული იყო უზარმაზარი კედლით და რომელსაც კარგად მოწყობილი ნავსადგური ჰქონდა.

როცა ადგილობრივი გარნიზონის სათავეში მდგომმა სუკესიანუსმა მთელი იქ მყოფი ძალებით შეუტია და ბარბაროსები გარეკა, სკვითებს შეეშინდათ, რომ სხვა სიმაგრეების მცველებსაც არ გაეგოთ (მომხდარი ამბავი), არ შეერთებოდნენ პიტიუნტის რაზმს და არ გაენადგურებინათ ისინი. მათ (სკვითებმა) ხელთ იგდეს მრავალი ხომალდი, რაც შეძლეს, და ძალიან შეშინებულებმა შინისკენ მოკურცხლეს, ისე, რომ პიტიუნტთან ბრძოლაში ბევრი თავისი მეომარი დაკარგეს.

ევქსინის პონტოს სანაპიროს მცხოვრებლები, რომლებიც სუკესიანუსის მარჯვე მოქმედების წყალობით გადარჩნენ, ვერც კი იფიქრებდნენ, რომ სკვითები ასეთი დამარცხების შემდეგ კვლავ შეძლებდნენ ბოსფორის გადმოლახვას. მაგრამ როცა ვალერიანემ სუკესიანუსი გაიწვია, პრეტორიის პრეფექტად დანიშნა და მასთან ერთად ანტიოქიის აღდგენა დაიწყო, სკვითებმა კვლავ გამოართვეს ბოსფორელებს ხომალდები და გადავიდნენ აზიაში.

მათ უკვე ბოსფორელებს აღარ დაუბრუნეს ხომალდები, როგორც წინათ, და არც შინ გაუშვეს. ამ ხომალდებით მიაღწენ ფაზისს, ფაზისელი არტემიდას ტაძრითა და აიეტის სასახლით სახელგანთქმულს. საკურთხეველის ალების უშედეგო მცდელობის შემდეგ, ისინი პირდაპირ პიტიუნტისკენ გაემართნენ.

ეს ციხესიმაგრე დაბრკოლების გარეშე აიღეს, იქ მდგარი გარნიზონი გაანადგურეს და გზა განაგრძეს. მათ დიდი რაოდენობით ხომალდი ჩაუვარდათ ხელში, ცურვისთვის ის ტყვეები გამოიყენეს, რომლებსაც ნიჩბების მოსმა ემარჯვებოდათ. ამინდი კარგი იყო მთელი ზაფხულის განმავლობაში და ადვილად მიაღწენ ტრაპეზუნტს, დიდსა და ხალხმრავალ ქალაქს, რომელსაც ადგილობრივი ჯარის გარდა, კიდევ ათი ათასი სხვა ჯარისკაციც ჰყავდა...

ბარბაროსებმა ქალაქი აიღეს... ტაძრების, საცხოვრებელი სახლებისა და საერთოდ ყველაფრის, რაც ქალაქს ამშვენებდა, განადგურებისა და მთელი ამ მხარის

დარბევის შემდეგ, უამრავი რაოდენობის ხომალდით სახლში დაბრუნდნენ. როცა მეზობლებმა სკვითებმა ბორანების²²⁸ მოტანილი სიმდიდრე დაინახეს, მათი მიზაძვა გადაწყვიტეს. მათ შორის მცხოვრები სამხედრო ტყვეებისა და ვაჭრების დახმარებით ფლოტი ააგეს. თუმცაღა, ჩათვალეს, რომ იმავე გრძელი და რთული გზით ველარ გაცურავდნენ, რომლის გასწვრივ ბორანებს უკვე გაეჩანაგებინათ მიდამოები... მათ შავი ზღვის დასავლეთ სანაპიროსკენ გაცურეს... ამ დროისთვის შაბურმა ერთმანეთის მიყოლებით დაიპყრო აღმოსავლეთის ოლქები... ვალერიანეს ჯარებმა მდგომარეობა ვერ გამოასწორეს.“²²⁹

ზოსიმეს მიერ მოთხრობილი ამ კონკრეტული ლაშქრობის მიახლოებით დათარიღება შეიძლება, რადგან ამ ამბავს ეგრევე მოსდევს შაბურისა და ვალერიანეს ამბავი. ანუ ეს ლაშქრობა ვალერიანეს სამხედრო კამპანიის პერიოდში მოხდა. ამ მოვლენისგან განსხვავებით, ქართლის სამეფოში ოსების ლაშქრობის დათარიღება ჭირს, რადგან მეტი ინფორმაცია „ქართლის ცხოვრებაში“ არ არის.

თუმცა შევეცადოთ სიტუაციაში გარკვევას და დავუბრუნდეთ ამბასპის ამბავს: „შემდეგ ამბასპი „მტერ ექმნა სომეხთა, და შეიყვარა სპარსნი“. მაშინ ამბასპს განუდგა დასავლეთის ხუთი ერისთავი: ორი ეგრისის, ოძრხის, კლარჯეთის და წუნდის. მათ დასახმარებლად სომხეთის მეფეს მოუხმეს და სთხოვეს, რომ თავისი ძე მეფედ გამოეგზავნა, რადგან ის ამბასპის დისწული იყო. სომხეთის მეფეც ქართლისკენ გამოემართა, მან დაიხმარა ბერძნები (რომაელები) და უხმო ოსებს. ეს ლაშქარი ეგრისში შეიკრიბა, მაშინ ამბასპმა სპარსელებს მიმართა. მოვიდნენ სპარსელები და ქართველებიც შეიკრიბნენ. ამბასპის ლაშქარი ბრძოლაში დამარცხდა და თავად მეფეც ბრძოლის ველზე დაეცა.“

როგორც ვხედავთ, ამბასპმა საგარეო პოლიტიკური ორიენტაცია შეიცვალა და სასანიანებს მიემხრო, რაც როგორც სომხებისთვის, ასევე რომაელებისთვის, ბუნებრივია, მიუღებელი იყო. მეფობის პირველ ეტაპზე, ჩრდილო კავკასიაში სომ-

²²⁸ ბორანები – ბორანების ეთნიკური კუთვნილების საკითხი მეცნიერთა შორის დავის საგანია, თუმცა დიდი ნაწილი მათ აზოვისპირეთში მცხოვრებ სარმატულ-ალანურ ტომებს მიაკუთვნებს.

²²⁹ ზოსიმე, ბიზანტიელი ისტორიკოსი, 491-518 წწ., „ისტორია“.

ხებთან ერთად ლაშქრობა და გადმოსასვლელების გაკონტროლება, ჩვენი აზრით, რომის ინტერესებში შედიოდა. შემდგომმა მოვლენებმაც (სომხებთან ერთად ქართლში რომაელების ლაშქრობა) აჩვენა, რამდენად მიუღებელი იყო ამაზასპის პროირანული ორიენტაცია.

საინტერესოა, რატომ შეცვალა საგარეო ვექტორი ქართლის მეფემ: ის იძულებული გახდა, შაბურს მიმხრობოდა, თუ თავად მოინდომა რომის მოკავშირე სომხეთისგან დისტანცირება? ან როდის შეიძლებოდა მომხდარიყო ეს მოვლენები? 244-253 წლების შუალედში შაბურმა სომხეთი დაიპყრო და იქ ჰორმიზდ-არდაშირი დანიშნა, სავარაუდოდ, ამ პერიოდშივე მიემხრო ირანს ქართლიც. ამაზასპი მოხსენიებულია შაბურ I-ის წარწერაში, რომელშიც ჩამოთვლილია ის ოლქები და პროვინციები, რომლებიც იმპერიის შემადგენლობაში შედიოდა. ეს ჩამონათვალი ვრცელია. ასევე მითითებულია, ვინ მართავდა კონკრეტულ ოლქს თუ სამეფოს. მაგ., მესენას მართავდა შაბურ I-ის შვილი შაბური, სომხეთს „სომხეთის დიდი მეფის“ ტიტულით მართავდა უფროსი ვაჟი – ჰორმიზდ არდაშირი, გილანს და კასპისპირა ოლქს – ასევე შაბურის ვაჟი – ვარახრანი, ხოლო მერვს, აბარშაპრს და აღმოსვლეთის სხვა ოლქებს – ასევე შაბურის ვაჟი, ნერსე და ა.შ.

შაბური გვამცნობს, რომ „ყველა ამ სამეფოს (შაპრებს) და მათ მფლობელებს (შაპრდარებს) და პროვინციების მმართველებს ჩვენთან ხარკი მოაქვთ ან დაგვმორჩილდნენ.“

ჩამოთვლილი დიდებულები სამ ჯგუფად იყოფიან: ვინც ხელისუფლება ჯერ კიდევ პაპაქის დროს მიიღო, შემდეგ არდაშირ I-ის და ბოლოს შაბურ I-ის დროს. იბერიის მეფე ამაზასპი იმ დიდებულთა ჩამონათვალშია, რომელთაც ხელისუფლება შაბურმა გადასცა.

ქართულ ისტორიოგრაფიაში დამკვიდრებულია მოსაზრება, რომ ის მდგომარეობა, რომელიც, შაბურის წარწერის თანახმად, სასანიანთა იმპერიაში იბერიის მეფე ამაზასპს ეკავა, თვალნათლივ მოწმობს, რომ საქმე არ ეხება იარაღით დაპყრობილი ქვეყნის დამორჩილებულ მმართველს. ამაზასპი, წარწერის მიხედვით, ერთ-ერთი უმაღლესი დიდებულია; მას სასანიანთა კარის იერარქიაში მაღალი ადგილი უკავია. იმპერიის იმ დიდმოხელეთა ჩამოთვლისას, რომელთაც

ძალაუფლება მის დროს მიიღეს, შაბურ I იბერიის მეფეს ასახელებს მეოთხედ, ადიაბენის მეფის არდაშირის, კირმანის მეფის არდაშირისა და დედოფალ დენაკეს შემდეგ. ამაზასპის შემდეგ დასახელებული არიან უფლისწულები, სასანიანთა სახელმწიფოს გავლენიანი საგვარეულოების – სურენებისა და კარენების წარმომადგენლები, პიტიახშები და ხაზარაპეტები, სატრაპები და სამეფოს სხვა დიდმოხელეები. ყველა მათთვის, მათ შორის იბერიის მეფე ამაზასპისთვის, შაბური გარკვეულ მსხვერპლშეწირვას აწესებს... ყველაფერი ეს იმაზე მიუთითებს, რომ ამაზასპის სახით საქმე გვაქვს ირანის მბრძანებლის ერთ-ერთ ყველაზე უფრო გავლენიან მოკავშირესთან.²³⁰

მეცნიერთა აზრით, ირანის შემადგენლობაში მყოფი ოლქების ცენტრალურ ხელისუფლებაზე დამოკიდებულება განსხვავებული იყო. არდაშირ I-სა და შაბურ I-ის სიების შედარებითი ანალიზიდან გამომდინარე ჩანს: ნახევრად დამოკიდებული სამეფოების შემადგენლობის ცვლილება და სამეფო ქალაქების („შაჰრაბების“) რაოდენობის გაზრდა. არდაშირის სია იმ ოთხი მეფით იწყება, რომელთა მიწებიც კონფედერაციის უფლებით შედიოდნენ სახელმწიფოში. შაბურის სიის სათავეშიც ოთხი მეფე დგას, რომელთაგან მხოლოდ ერთი (ძველი ოთხეულიდან) – კერმანის მეფე არდაშირი ინარჩუნებს სამფლობელოსა და მდგომარეობას. შაბურის სიაში პირველ ადგილზეა ადიაბენის მეფე, შემდეგ კერმანის, მესენის დედოფალი დენაკი და ბოლოს იბერიის მეფე ამაზასპი. ჩამონათვალიდან ცხადი ხდება, რომ საკასტანი, მერვი და აბარშაჰრი – სამეფოები, რომლებსაც არდაშირის დროს ადგილობრივი დინასტიები მართავდნენ, ერთ ოლქში გაერთიანდნენ... დაემატა კიდევ ალმოსავლეთით დაპყრობილი მიწები და სამართავად უფლისწულ ნერსეს გადაეცა.²³¹

ამგვარად, ზოგიერთ ოლქში ადგილობრივი დინასტიები გაუქმდა და მათი მიწები მეფეთ მეფის ოჯახის სამფლობელოებს შეუერთდა, ზოგი რაიონი ხელახლა იქნა დაპყრობილი. ბუნებრივია, ირანს აწყობდა დაპყრობილი ტერიტორიების უშუალოდ შემოერთება და იმ ეტაპზე ამაზასპის მოკავშირეობა, მხოლოდ პროცესის შემადგენელ ნაწილად უნდა განვიხილოთ, იმის მიუხედავად, ქართლის სამეფო

²³⁰ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. I., 1970

²³¹ ლუკონინი ვ., მოსკოვი, 1969. სასანური ირანის კულტურა. ირანი III-IV სს.-ში.

იარაღის ძალით (კარტირის წარწერის მიხედვით) თუ საკუთარი ნება-სურვილით („ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით) მიემხრო ირანს.

ამიერიდან ქართლის სამეფოს ისტორია სასანური ირანისა და რომის ურთიერთობამ განსაზღვრა. მართალია, პირველ ეტაპზე ირანი დაწინაურდა, თუმცა ქართლის სამეფო კიდევ დიდხანს ინარჩუნებდა დამოუკიდებლობას და ეს ირანის შაჰების კეთილგანწყობასა და მოკავშირეობაზე არ იყო დამოკიდებული.

სასანური ირანისა და რომის დაპირისპირების პირველი ეტაპის დასასრული

პირველი სასანიანი მეფეების დროს ირანმა რომის წინააღმდეგ ბრძოლაში წარმატებას მიაღწია, რომის სამფლობელოებში შეიჭრა და გარკვეულ ოლქებზე კონტროლიც დააწესა, მაგრამ მტკიცედ იქ ფეხის მოკიდება ვერ შეძლო. ირანს არ ჰყავდა ისეთი მუდმივი ჯარი, როგორც რომს. ლაშქრობის შემდეგ ირანული მხედრობა ალაფითა და ტყვე-მონებით დატვირთული სახლში დაბრუნებას ჩქარობდა.

შაბურის გარდაცვალების შემდეგ სასანიანთა სახელმწიფოს მიღწეული პოზიციების შენარჩუნება გაუჭირდა. შაბურის ორი უფროსი ვაჟის – ჰორმიზდ I-სა და ვარახრან I-ის მმართველობის შესახებ წყაროები თითქმის არაფერს მოგვითხრობენ. ვარახრან I-ის შემდეგ ვარახრან II გამეფდა. III ს.-ის 80-იან წლებში მას საკუთარი ძმა – ჰორმიზდი აუჯანყდა, რომელმაც აღმოსავლეთის მომთაბარე ტომები – საკები და ქუშანები მიიმხრო. იმ დროს, როცა ვარახრანის მთელი ყურადღება აღმოსავლეთის მიმართულებით იყო მიპყრობილი, 283 წელს იმპერატორ კარუსის მეტაურობით ირანში რომაული არმია შეიჭრა. რომაელები ქტეზიფონამდე მივიდნენ და მხოლოდ კარუსის გარდაცვალებამ იხსნა ირანელები სრული განადგურებისგან. ვარახრანი იძულებული გახდა ზავის მძიმე პირობებს დათანხმებოდა და მესოპოტამიასა და სომხეთზე კონტროლი რომისთვის დაეთმო. 293 წელს ირანში შაჰი ისევ შეიცვალა, ტახტზე ვარაჰრან III ავიდა, რომელიც მალე ნერსემ, შაბურის ვაჟმა ჩამოადგო. ნერსე დაკარგულ ტერიტორიებზე გავლენის აღდგე-

ნას შეეცადა და სომხეთში ომი დაიწყო. იქიდან განდევნა რომაელთა კანდიდატი თრდატ III. 296 წელს რომაული ჯარის სარდლობა თავის თავზე აიღო კეისარმა გელერიუსმა და ნერსე სასტიკად დაამარცხა.

რომთან ბრძოლის პირველი ეტაპი 298 წელს ირანისთვის საკმაოდ მძიმე პირობებით დასრულდა. ირანელები ომში დამარცხდნენ და ნერსე (293-302 წწ.) იძულებული გახდა ნისიბინის ზავის თანახმად, უარი ეთქვა სომხეთსა და ზემო მესოპოტამიაზე, მდინარე ტიგროსის ზედა წელში ხუთ ოლქზე.

ნისიბინის ზავის შემდეგ სამხრეთ კავკასიის ქვეყნებში მშვიდობა დამყარდა, მაგრამ როგორც რომი, ისე ირანი ცდილობდნენ დასაყრდენის შექმნას პრორომაული და პროირანული დაჯგუფებების სახით. იბერიის მმართველ წრეებში რომთან დაახლოების ტენდენცია სულ უფრო ძლიერდებოდა. მათთვის შორეულ რომთან დამოკიდებულება უფრო ხელსაყრელი და მისაღები იყო, ვიდრე ირანელების ზედკარზე მომდგარი ბატონობა.

ქართლის სამეფოს შემდგომი ისტორია კვლავ რომისა და სასანური ირანის ურთიერთობამ, მათ შორის მიმდინარე ომებმა და დადებულმა ზავის პირობებმა განსაზღვრა. სანამ ეს სახელმწიფოები არსებობდნენ ქართლის სამეფოს საგარეო პოლიტიკა მოცემულ ჩარჩოში იყო მოქცეული და მეფეები ვითარების შესაბამისად მოქმედებდნენ. თუმცა ერთიანი რომის სახელმწიფოს ისტორია თანდათან დასასრულს უახლოვდებოდა და კრიზისი კრიზისი ცვლიდა. ამას რეგიონში სასანური ირანის პოზიციის განმტკიცება მოჰყვა. დაპირისპირება მაინც არ განელებულა. რომი დაეცა, მაგრამ მის აღმოსავლეთ ნაწილში ბიზანტიის იმპერია ჩამოყალიბდა, რომელმაც წინააღმდეგობა ირანთან კვლავ გააგრძელა. რომისა და პართიის მსგავსად IV-VII საუკუნეების ისტორიაც გაუთავებელი ომების ქრონიკა იყო. ერთი შეხედვით, ქართლის სამეფოსთვის თითქმის არაფერი შეცვლილა, მხოლოდ დაპირისპირებაში მონაწილე მხარეები შეიცვალნენ, თუმცა მოხდა ისეთი მოვლენებიც, რომლებმაც მისი ისტორია არა მხოლოდ IV-VII საუკუნეებისთვის განსაზღვრა. ქართლში სახელმწიფო რელიგიად ქრისტიანობა გამოცხადდა.

ბიბლიოგრაფია

სმამ = საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, თბილისი

CTH = Catalogue des Textes Hittites, Paris.

DBH = Dresdner Beiträge zur Hethitologie, Wiesbaden.

KBo = Keilschrifttexte aus Boghazköy, Berlin.

KUB = Keilschrifturkunden aus Boghazköy, Berlin.

RIA = Reallexikon für Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie, Berlin.

StBoT = Studien zu den Boghazköy Texten, Wiesbaden.

აბაშიძე ზ., ვაშაკიძე ბ., მირიანაშვილი ნ., ჭეიშვილი გ., ზ. აბაშიძე, ვ. ვაშაკიძე, ნ.

მირიანაშვილი, გ. ჭეიშვილი, 2014, ყოველი საქართველო (ქართული სახელმწიფოს ისტორიული საზღვრები უძველესი დროიდან დღემდე), თბილისი.

ასტახიშვილი ე., 1998, ქართველთა უძველესი გაერთიანებების (დაიანე-დიაუხი, კულხა) დიპლომატიური პრაქტიკა, ქართული დიპლომატიის ისტორიის ნარკვევები, თბილისი, 7-12.

ბერძენი მწერლები საქართველოს შესახებ V., 1983, თბილისი.

ბერძენიშვილი ნ., 1975, საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. VIII, თბილისი 1975

ბიტელი კ., 1938, ართვინში აღმოჩენილი ბრინჯაოსგან გაკეთებული არქეოლოგიური ნაშთები, ენიშკის მოამბე II, გვ. 257-266, თბილისი.

გეორგიკა, 1961, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ. ტ. I., თბილისი.

გიორგაძე გ., 1986, ხეობები, ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. 10, თბილისი, 492.

გიორგაძე გ., 2002, უძველესი ახლოაღმოსავლური ეთნოსები და ქართველთა წარმომავლობა, თბილისი.

გიორგაძე გ., 2000, ხეთური და ასურული ლურსმული ტექსტების ქასქების (ქასქების) და აბეშლაელების ეთნიკური წარმომავლობისათვის, ახალციხე.

- თოფჩიშვილი რ., 2017, ისტორიულ-ეთნოგრაფიული სამხრეთი საქართველო და ქართველები თურქეთში, თბილისი.
- ინანიშვილი გ., 2015, ქართული მეტალურგიის სათავეებთან, თბილისი.
- ინანიშვილი გ., მაისურაძე ბ., გობეჯიშვილი გ., 2010, საქართველოს უძველესი სამთამადნო და მეტალურგიული წარმოება (ძვ. წ. III-I ათასწლეულები), თბილისი.
- კახიძე ა., სურმანიძე ნ., ნაგერვაძე მ., 2016, აჭარა ენეოლით-ბრინჯაოსა და ადრეკინის ხანაში, ბათუმი.
- კვირკვია რ., 2009, ბორჯომის ხეობა რკინის ფართო ათვისების ხანაში (ძვ. წ. VIII-VII სს.), დისერტაცია ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის არქეოლოგიის დოქტორის (Ph.D.) აკადემიური ხარისხის მოსაპოვებლად, თბილისი.
- კვირკველია გ., 1985, კიმერიელების მიერ მეოტიდა-კოლხეთის გზის გამოყენების შესაძლებლობის საკითხისათვის, საქართველოს არქეოლოგიის საკითხები. თბილისი, 111-122.
- კიკვიძე ი., 1976, მიწათმოქმედება და სამიწათმოქმედო კულტი ძველ საქართველოში, თბილისი.
- ლომოური ნ., 1975, ნარკვევები ქართლის (იბერიის) სამეფოს ისტორიიდან, თბილისი.
- ლომოური ნ., 1966, დიონ კასიოსის ცნობები საქართველოს შესახებ.
- მამალაძე თ., 1963, ქართული ხალხური სიმღერა „ჭონა“, მსე ტტ. XII-XIII, 235-249.
- მელიქიშვილი გ., 1970, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობის უძველესი გაერთიანებები, საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ.I, თბილისი.
- მელიქიშვილი გ., 1990, ურარტული წყაროები, ძველი აღმოსავლეთის ხალხთა ისტორიის ქრესტომათია, თბილისი, 269-295.
- მირცხულავა გ., მირცხულავა ნ., 2008, კავკასია ადრეელითონების ხანის ევროპის არქეოლოგიურ კულტურათა სისტემაში, დავით ბააზოვის საქართველოს ებრაელთა ისტორიის მუზეუმის შრომები V, 199-205.
- მიქელაძე თ., 1974, ძიებანი კოლხეთისა და სამხრეთ-აღმოსავლეთი შავიზღვისპირეთის უძველესი მოსახლეობის ისტორიიდან, თბილისი.

- მუსხელიშვილი დ., ჯაფარიძე ო., მელიქიშვილი გ., აფაქიძე ა., ლორთქიფანიძე მ., მეტრეველი რ., სამსონაძე მ., ასათიანი ნ., ჯამბურია გ., ოთხმეზური გ., ნათმელაძე მ., ბენდიანიშვილი ალ., დაუშვილი ალ., 2012, საქართველოს ისტორია უძველესი დროიდან ახ. წ. IV საუკუნემდე, ტომი I, თბილისი.
- ნარიშკინაშვილი გ., (მთ. რედაქტორი), 2014, კავკასიისა და ანატოლიის ადრეული-თონების ხანის არქეოლოგიის პრობლემები, საერთაშორისო კონფერენციის (19-23 ნოემბერი 2014) მასალები, თბილისი.
- პაპუაშვილი რ., 1998, გვიანდრინჯაო-ადრერკინის ხანის კოლხურ სამარხ-ორმოთა ფარდობითი ქრონოლოგიისათვის, ძიებანი, საქართველოს აკადემიის არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის ჟურნალი N 1, 43-57.
- რეხვიაშვილი ნ., 1943, ქედური ფოლადი, სმამ 4. N 8, თბილისი.
- რეხვიაშვილი ნ., 1953, მჭედლობა რაჭაში, თბილისი.
- რეხვიაშვილი ნ., 1964, ქართული ხალხური მეტალურგია, თბილისი.
- საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. I., 1970, თბილისი.
- ტატიტუსის ცნობები საქართველოს შესახებ, 1973, თბილისი.
- ფიფია კ., 2010, რომაული გარნიზონები და სასაზღვრო ციხესიმაგრეები აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში I-II სს.
- ქავთარაძე გ., 2005, დაიენი/დიაუხის ქვეყანა და სახელმწიფოებრივი ტრადიცია, მოსე ჯანაშვილის დაბადებიდან 150 წლისთავისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო სესიების მოკლე შინაარსი, თბილისი, 13-18.
- ქავთარაძე გ., 2006, საქართველოს სახელმწიფოებრივი განვითარების საკითხები, კავკასიოლოგიური სერია 2, თბილისი.
- ქართლის ცხოვრება, ტ. I, 1955, თბილისი.
- ლამბაშიძე ი., მინდიაშვილი გ., გოგოჭური გ., კახიანი კ., ჯაფარიძე ი., 2010, უძველესი მეტალურგია და სამთამადნო წარმოება საქართველოში ძვ. წ. VI-III ათასწლეულებში, თბილისი.
- ლამბაშიძე მ., 2006-07, კიდევ ერთხელ ჭვინტიანი ფეხსაცმლის ანატოლიურ-კავკასიური მსგავსების შესახებ, Bulletin of the AGIBAS - American-Georgian Institute of Biblical and Archaeological Studies, N4-5: 94-95.

- ღამბაშიძე მ., 2013, *ფეხსაცმლის სახობანი ხეთური ტექსტების მიხედვით*, აღმოსავლეთმცოდნეობა N 2, თბილისი, 103-115.
- ღამბაშიძე მ./ჭირაქაძე მ., 2013, *მეტალურგიის კულტის ერთი ნაკვალევისათვის ქართულ ეთნოკულტურულ სივრცეში*, კავკასიოლოგთა მე-3 საერთაშორისო კონგრესის მასალები, თბილისი, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 96-98.
- ღამბაშიძე მ./ჭირაქაძე მ., 2015, *ოძრხე (ისტორიულ-გეოგრაფიული სახელის კონტრუქტური ონტერპრეტაციის ცდა)*.
- ღამბაშიძე ნ., 2004, *ჭონას ტრადიცია და მისი გენეზისის ზოგიერთ საკითხი*, ტრადიციული მრავალხმიანობის მეორე საერთაშორისო სიმპოზიუმი 23-27 სექტემბერი, თბილისი, 242-251.
- ყაუხიშვილი, თ., 1976, *საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები*.
- ყაუხიშვილი თ., 1957, *სტრაბონის გეოგრაფია. ცნობები საქართველოს შესახებ*, თბილისი.
- ჩხარტიშვილი მ., 2014, *დაიენ/დიაოხი: ეთნიკური სტიგმა ქართული წყაროთმცოდნეობა #XV/XVI*, თბილისი, 207-221.
- წულაძე, აბ., 1971, *ეთნოგრაფიული გურია*, თბილისი.
- ხაზარაძე ნ., 1984, *საქართველოს ძველ ისტორიის ეთნო-პოლიტიკური პრობლემები*, თბილისი.
- ხაზარაძე ნ., 2009, *წყაროთმცოდნეობითი და ისტორიოგრაფიული ძიებანი*, თბილისი.
- ხაზარაძე ნ., 2010, *სამხრეთ კავკასია და ახლო აღმოსავლეთი: კულტურული ტიპოლოგიური პარალელები*, თბილისი.
- ხაზარაძე ნ., 2012, *ძველი ახლო აღმოსავლეთის ისტორიისა და კულტურის წყაროთმცოდნეობითი ძიებანი*, თბილისი.
- ხახუტაიშვილი, დ., 1980, *მასალები რკინის წარმოების ადრეული საფეხურის ისტორიისათვის ჩრდილო კოლხეთში*, სამხრეთ დასავლეთ საქართველოს ძეგლები, თბილისი.
- ხახუტაიშვილი დ., 1982, *უახლესი არქეოლოგიური ძიებანი სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში*, ძეგლის მეგობარი 59, 34-37.

- ხოფერია, ნ., რომაული ფორტიფიკაციები საქართველოში და აფხაზოსის ციხის რეკონსტრუქცია (<http://samxedro-istoria.blogspot.com>).
- ჯავახიშვილი ი., 1960, ქართველი ერის ისტორია, ტ. 1, თბილისი.
- ჯანელიძე, ზ., 2008, ფასისი. ჩაძირული ქალაქი, მითი თუ სინამდვილე. ჟურნალი "ამირანი". XIX.
- ჯაფარიძე თ., 2003, საქართველოს ისტორიის სათავეებთან, პირველყოფილი ეპოქა, თბილისი.
- Ардзинба В., 1988, К истории культа железа и кузнечного ремесла (почитание кузницы у Абхазов), Древний Восток, Этнокультурные связи, М., 263-306.
- Арутюнян Н. В., 2001, Норпус урартских клинообразных надписей. Ереван, 503.
- Бардавелидзе В., 1957, Древнейшие религиозные верования и обрядовое графическое искусство грузинских племен, Тбилиси.
- Гамбашидзе М., 2005, Страна и город «Типия» по хеттским клинописным источникам, Международная конференция «Археология, Этнология, Фольклористика Кавказа», Бакү, 68.
- Гиоргадзе Г., 1956, Из истории племен, проживавших к северу и северовостоку от Хеттского государства (Наски), Автореферат Диссертации, Тбилиси.
- Гиоргадзе Г., 1961, К вопросу о локализации и языковой структуре насских этнических и географических названий, Преднеазиатский сборник, I, Москва.
- Гоготидзе С., Локализация «стран» Даиан-Диаоха.
- Дибвойз Н., 2008, Политическая история Парфии, Санкт-Петербург.
- Дунаевская И., 1960, О структурном сходстве хаттского языка с языками северо-западного Кавказа. Сборник в честь академика Н. А. Орбели. М.-Л.
- Дьяконов М., 1961, Очерк истории древнего Ирана, Москва.
- Дьяконов, И., 1967, Хаттский (протохеттский) язык, Языки Древней Передней Азии, 166-178.
- Иванов Вяч., 1985, Об отношении хаттского языка к северозападнокавказским // Древняя Анатолия. Москва.
- История Ирана, 1977, Москва.

- Лавров В., 2003, *Готские войны III в. н.э.: римское культурное влияние на восточно-германские племена Северного Причерноморья.*, Проблемы античной истории, Сборник научных статей к 70-летию со дня рождения проф. Э.Д. Фролова. СПб..
- Литовченко С., 2005, *Армянский поход гнея Помпея*, Москва.
- Ломоури Н., 1979, *К истории Понтийского царства. Часть I.* Тбилиси.
- Луконин В., 1969, *Культура сасанидского Ирана. Иран в III-V вв. Очерки по истории культуры*, Москва.
- Меликишвили Г., 1950, *Диауехи*. Вестник Древней Истории 4. Москва, 26–42.
- Меликишвили Г., 1960, *Урартские клинообразные надписи*, Москва.
- Меликишвили Г., 1962, *Кулха*. Древний мир, Москва.
- Микеладзе, Т., 1990, *К археологии Колхиды*, Тбилиси.
- Муджири Т., 2008, *Горнорудное производство в древней Грузии*, SSABC 8, Тбилиси.
- Очерки истории Грузии. Т. I., 1989, Тбилиси.
- Фрай Р., 2002, *Наследие Ирана*, 2 изд., Москва.
- Инанишвили Г., Гобеджишвили Г., Маисурадзе В., Муджири Т., Чартолани Ш., 2001, *К истории горнометаллургического производства Колхиды*, Тбилиси.
- Abramishvili M., 2010, *In search of the origins of metallurgy – An overview of South Caucasian evidence*, Von Majkop bis Trialeti Gewinnung und Verbreitung von Metallen und Obsidian in Kaukasien im 4.–2. Jt. v. Chr., Beitrage des Internationalen Symposiums in Berlin vom 1.–3. Juni 2006, Bonn, 167-178.
- Akurgal E., 1961, *Die Kunst Anatoliens (von Homer bis Alexander)*, Berlin.
- Akurgal E., 2001, *The Hattian and Hittite Civilizations*, Publications of the Republic of Turkey 2616, Arts Series 329, Ankara.
- Aradinba V. 1974, *Some Notes on the Typological Affinity Between Hattian and North-West Caucasian (Abkhazo-Adygian) Languages*, International Tagung der Keilschriftforscher der sozialistischen Länder, Budapest 23.-25. April 1974. Zusammenfassung der Vorträge in: Assyriologia. Budapest, 10-15.
- Apakidze J., 2009, *Die Spätbronzeß und Früheisenzeit in West- und Zentralkaukasien*, VMP Publishing.

- Barjamovic G., 2008, *The Geography of the Trade Assyrian Colonies in Anatolia c. 1975-1725 BC and the Study of Early Interregional Networks of Exchange*, Anatolia and the Jazira during the Old Assyrian Period, PIHANS 111, 87-100.
- Belli, O. 1991, *Ore Deposits and Mining in Eastern Anatolia in the Urartian Period: Silver, Copper and Iron*. In: Merhav, R. ed. *Urartu: A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.* Jerusalem:16-41.
- Berman, H. 1977, *A Contribution to the Study of the Hattic-Hittite Bilinguals*. Orientalistische Literaturzeitung 72.1-6.
- Bertram, J.K. 2003, *Tradition und Wandel im späten 2./frühen 1. Jahrtausend v. Chr. im Südkaukasusgebiet*, B. Fischer a.o. eds. *Identifying Changes: The Transition from Bronze to Iron Ages in Anatolia and its Neighbouring Regions*. Istanbul, 245-253.
- Bittel K. 1976, *Die Hethiter. Die Kunst Anatoliens vom Ende des 3. bis zum Anfang des 1. Jahrtausends vor Christus*, München.
- Braund, D. 1994, *Georgia in Antiquity*, Oxford.
- Bryce T.R. 2005, *The Kingdom of the Hittites*, (2nd Revised Edition), Oxford.
- Chirikba V. 1996, *Common West Caucasian. The Reconstruction of its Phonological System and Parts of its Lexicon and Morphology*, Chapter XI. The relation of West Caucasian to Hattic. CNWS Publications, Leiden, 406-432.
- Çilingiroğlu A. 1980, *An Urartian Fortress in Diauehi:Umudum Tepe (Kalor Tepe)*, Anadolu Arastirmalari, Istanbul, 195-198.
- Claessen Henri J. M., Skalnik P., 1978, *The Early State*, Leiden.
- Collins B.J. 2007, *The Hittites and their World*, (SBL-Archaeological and Biblical Studies 7), Atlanta.
- Collins, B.J. 2006, *Pigs at the gate: Hittite pig sacrifice in its eastern-Mediterranean context*. Journal of Ancient Near Eastern Religions 6: 155-188.
- Cornelius F. 1973, *Geschichte der Hethiter*. Darmstadt.
- Czichon R. M. et al. 2016, *Archäologische Forschungen am Oymangaac Höyük-Nerik 2011-2015*, Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft zu Berlin 148, 5-141.

- Deboise N.C., 1938, *A political history of parthia, the oriental institute the university of chicago*.
- Degen R. 1967, *Zur Schreibung des Kaška-Namens in ägyptischen, ugaritischen und altaramäischen Quellen*, Rev. of: Schuler E. von in: WdO 4, 48-60.
- Del Monte, G.F. – J. Tischler 1978, *Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes*. Band 6. Die Orts- und Gewässernamen der hethitischen Texte. Wiesbaden.
- Diakonoff I. M., Kashkai S. M., 1981, *Répertoire Géographique des Textes Cuneiformes*. Bd. 9, Geographical names according to Urtian Texts. Wiesbaden.
- Dinçol A. 1994, *Cultural and Political Contacts between Assyria and Urartu*, Tel-Aviv 21, 16-21.
- Dinçöl A., Dinçöl B. 1992, *Die Inschrift aus Hanak (Kars)*. Festschrift Sedat Alp.
- Dinçol, A.M. and Dinçol, B. 1992, *Die neue urartäische Inschrift aus Hanak*, Otten, H. a.o., eds. *Hittite and Other Anatolian and Near Eastern Studies in Honor of Sedat Alp*. Ankara:109-117.
- Dunaevskaja I. 1974, *Bemerkungen zu einer neuen Darstellung altkleinasiatischer Sprachen*. T 2. Zum Hattischen. In: *Orientalische Literaturzeitung*. Leipzig 68.1974, 1/2.
- Forlanini, M. 1984, *Die „Götter von Zalpa“*. *Hethitische Götter und Städte am Schwarzen Meer*, ZA 74: 245-266.
- Friedrich J. 1932, *Kleinasiatische Sprachdenkmäler*. Berlin 1932.
- Furnee Edzard J. 1972, *Die wichtigsten konsonantischen Erscheinungen des Vorgriechischen mit einem Appendix über den Vokalismus*, The Hague: Mouton 1972.
- Georgia, 2006, *Encyclopædia Britannica*.
- Giorgadze G. G. 1999, *Hethitisch-Hurritische und armasische (georgische) „Triaden“*, *Archiv Orientalní* 67, 547-556.
- Girbal C. 1986, *Beiträge zur Grammatik des Hattischen*, Frankfurt am Main – Bern – New York.
- Girbal, Ch. 2007, *Zu einigen Ortsnamen mit hattischer Etymologie*, *Altorientalische Forschungen* 34, 51-62.

- Glatz, C. – Matthews, R. 2005, *Anthropology of a Frontier Zone: Hittite-Kaska Relations in Late Bronze Age North-Central Anatolia*, BASOR 339, 47-65.
- Goedegebuure P. 2007, *The syntactical alignment of Hattian*, 53 Rencontre Assyriologique Internationale, July 25, 2007.
- Goedegebuure P. 2012, *Kashka*, The Encyclopedia of Ancient History, John Wiley and Sons.
- Goedegebuure P.M. 2008, *Central Anatolian Languages and Language Communities in the Colony Period: A Luwian-Hattian Symbiosis and the Independent Hittites*, in Dercksen J. (ed.), *Anatolia and the Jazira During the Old Assyrian Period*, (PIHANS 111), Leiden: 137-180.
- Goedegebuure P.M. 2010, *The Alignment of Hattian. An Active Language with Ergative Base*, in Kogan, L. et al. (eds.), *Language in the Ancient Near East. Proceedings of the 53e Rencontre Assyriologique Internationale Vol. I.2*, (Babel und Bibel 4), Winona Lake: 949-981.
- Grayson A.K. 2002, *Assyrian Rulers of the First Millenium BC I (1114-859)*, RIMA 2, Toronto.
- Haas V. 1994, *Geschichte der hetithiscen Religion*, (HdO I/15), Leiden.
- Josephson F. 2012, *Transfer of Morphemes and Grammatical Structure in Ancient Anatolia*, in Johanson Lars and Martine Robbeets, "Copies versus Cognates in Bound Morphology", Leiden.
- Justus C.F. 1992/2011, *The impact of non-Indo-European languages on Anatolian*, *Reconstructing Languages and Cultures*, De Gruyter Mouton.
- Kammenhuber A. 1959, *Protohattisch-Hetitisches*, in *Münchener Studien zur Sprachwissenschaft* 14: 63-83.
- Kammenhuber A. 1962, *Hattische Studien 1*, in *Revue Hittite et Asianique* 20/70: 1-29.
- Kammenhuber A. 1969, *Das Hattische*, in *Altkleinasiatische Sprachen* (HdO 2, Abs. 1-2, Lfg. 2): 428-546; 584-588.
- Kammenhuber A., 1996, *Eisen an Hand des Hethitischen Schriftmaterials*, in: Mikasa T. (ed.), *Essays on Ancient Anatolia and Syria in the Second and Third Millennium B.C.*, (BMECCJ 9) Wiesbaden, 209-220.

- Kassian A. 2010, *Hattian as a Sino-Caucasian Language*, in Ugarit Forschungen 41: 309-447.
- Kavtaradze G.L. 2002, *An Attempt to Interpret Some Anatolian and Caucasian Ethnonyms of the Classical Sources*, Sprache und Kultur N 3, 80.
- Kavtaradze, G.L. 1996, *Probleme der historischen Geographie Anatoliens und Transkaukasiens im ersten Jahrtausend v. Chr*, Orbis Terrarum 2: 191-216.
- Kavtaradze, G.L. 2002, *An Attempt to Interpret Some Anatolian and Caucasian Ethnonyms of the Classical Sources*, Sprache und Kultur 3 (Festschrift Gregor Giorgadze), 68-83.
- Kinnier Wilson J. V., 1962, *The Kurba'il Statue of Shalmaneser III*. Iraq 14, 90-105.
- Klinger J. 1994, *Hattisch und Sprachverwandtschaft*, in Hethitica 12: 23-40.
- Klinger J. 1996, *Untersuchungen zur Rekonstruktion des hattischen Kultschicht*, (Studien zu den Boghazköy Texten = StBoT 37), Wiesbaden.
- Klinger J. 2005, *Hattisch*, in Streck, M.P. (ed.), *Sprachen des Alten Orients*, Darmstadt: 128-134.
- Klinger, J. 2002, *Die hethitisch-kaškäische Geschichte bis zum Beginn der Grossreichszeit*, S. de Martino – F. Pecchioli-Daddi, eds. *Anatolia Antica. Studi in memoria di Fiorella Imparati* (Eothen 11), Firenze, 437-451.
- Klinger, J. 2005, *Das Korpus der Kaškäer-Texte*, *Altorientalische Forschungen* 32: 347-359.
- Köroğlu K. 2005, *The Northern Border of the Urartian Kingdom*, In: Altan Çilingiroğlu/G. Darbyshire (Hrsg.), *Anatolian Iron Ages 5, Proceedings of the 5th Anatolian Iron Ages Colloquium Van, 6.-10. August 2001*. British Institute of Archaeology at Ankara Monograph 3, Ankara 101.
- Laneri N., Palumbi R. 2003, *A note for the Preliminary Report of the Ardahan-Horasan Archaeological Survey in North-Eastern Turkey*, AION.
- Laroche E. 1947, *Études «protohittites»*, in *Revue d'Assyriologie et d'Archéologie orientale* 41: 67-78.
- Llop-Radua J., 2015, *Foreign Kings in the Middle Assyrian Archival Documentation*, *Understanding Hegemonic Practices of the Early Assyrian Empire*, Essays

Dedicated to Frans Wiggermann, Leiden, 243-273.

- Matthews R. 2004, *Landscapes of Terror and Control: Imperial Impacts in Paphlagonia*. In: Near Eastern Archaeology. Bd. 67, Nr. 4, S. 200–211.
- Matthews R. and Glatz C. 2009, *The historical geography of north-central Anatolia in the Hittite period: texts and archaeology in concert*, in: Anatolian Studies 59, 51 – 72.
- Meillet A. & Cohen M. 1952 (eds.), *Les Langue du Monde* – New Edition, Paris.
- Muhly J. D., Maddin R., Stech T., and Özgen E., 1985, *Iron in Anatolia and the Nature of the Hittite Iron Industry*, Anatolian Studies 35:67–84.
- Muscarella O.W. 1998, *Relations Between Phrygia and Assyria in the 8th century B. C.*, XXXIV International Assyriological Congress, Istanbul, 149-157.
- Narimanashvili G., Amiranashvili J., Kvachadze M., Sanshashvili N., *Archaeological sites at Avranlo*, in: Rescue Archaeology in Georgia: The Baku-Tbilisi-Ceyhan and South Caucasian Pipelines, 2008, 381-409.
- Neu E. 1990, *Der Alte Orient: Mythen der Hethiter*, in: Mythos. Erzählende Weltdeutung im Spannungsfeld von Ritual, Geschichte und Rationalität. Bochumer Altertumswissenschaftliches Colloquium 2, Trier, 90-117.
- Neu E., 1983, *Glossar zu den althethitischen Ritualtexten*. Wiesbaden, (StBoT 26).
- Neu, E. 1983, *Überlieferung und Datierung der Kaškäer-Verträge*, R.M. Boehmer – H. Hauptmann, eds. Beiträge zur Altertumskunde Kleinasien (FsBittel). Mainz, 391-399.
- Nieling J., 2009, *Die Einführung der Eisentechnologie in Südkaukasien und Ostanatolien während der Spätbronze- und Früheisenzeit*, Black Sea Studies 10, Tübingen.
- Okrostsvadze A., Bluashvili D., Gagnidze N. 2014, *Field investigation of the mythical "Gold Sands" of the ancient Colchis Kingdom and modern discussion on the Argonauts' expedition*, Episodes Vol. 37, no. 2, 1-7.
- Okrostsvadze A., Gagnidze N., Akimidze K. 2014, *A modern field investigation of the mythical "gold sands" of the ancient Colchis Kingdom and "Golden Fleece" phenomena*, Quaternary International XXX, 1-9.
- Pecchioli Daddi F. & Polvani A.M. 1990, *La mitologia ittita*, (Testi del Vicino Oriente

- Antico 4), Brescia.
- Popko M. 2009, *Arinna, eine heilige Stadt der Hethiter*, StBoT 50, Wiesbaden.
- Rizza A. 2007, *I pronomi enclitici nei testi etei di traduzione dal hattico* (Studia Mediterranea 20), Pavia.
- Rizza A. 2009, *Left and Right Periphery in Hittite. The case of the translations from Hattian*, in Rieken, & Widmer, P. (eds.), *Pragmatische Kategorien. Form, Funktion und Diachronie. Akten der Arbeitstagung der Indogermanischen Gesellschaft vom 24. bis 26. September 2007 in Marburg*, Wiesbaden: 275-286.
- Russell H. F., 1984, „*Shalmaneser's campaign to Urartu in 856 B.C. and the historical geography of Eastern Anatolia according to the Assyrian sources*, *Anatolian Studies* 34, 186.
- Russel H. F., 1984, „*Eastern Anatolia According to the Assyrian Sources*, *Anatolian Studies*, Vol. 34, 1984, 171-201.
- Sagona A., Sagona C. 2004, *Archaeology at the North-East Anatolian frontier, I. A historical geography and a field survey of the Bayburt province*, *Ancient Near Eastern Studies* 14, Louvain Peeters, 29.
- Salvini M. 2009-11, *Sarduri*, *RIA* 12, 39-42.
- Salvini M. 2002, *The historical geography of the Sevan Region in the Urartian period*. In: Raffaele Biscione et al. (Hrsg.), *The North-Eastern Frontier Urartians and non-Urartians in the Sevan Lake Basin. I. The Southern shores*. *Documenta Asiana* 7, Rom, 45.
- Salvini M. 2015, *Urartu*, *RIA* 14, 389-394.
- Schmitt-Brandt, R. 2002, *Kaukasus: Berg der Sprachen*, *Sprache und Kultur* 3 (Festschrift Gregor Giordadze), 121-123.
- Schrijver, P. 2011, *La langue hattique et sa pertinence possible pour les contacts linguistiques préhistoriques en Europe occidentale*, in Ruiz Darasse, C. & Luján, E.R. (eds.), *Contacts linguistiques dans l'Occident méditerranéen antique*, Madrid: 241-255.
- Schuster H.S. 1974, *Die hattisch-hethitischen Bilinguen I. Einleitung, Texte und Kommentar. Teil 1*, (DMOA 17), Leiden 1974.

- Schuster H.S., 2002, *Die hattisch-hethitischen Bilinguen. II. Textbearbeitungen*. Teil 2 und 3, (DMOA 17/2), Leiden – Boston – Köln.
- Schwemmer D., 2016, *Wettergott(heiten)*, RIA 15, 69–91.
- Siegelova J., Tsumoto H., 2001, *Metals and Metallurgy in Hittite Anatolia*, *Insights into Hittite History and Archaeology*, Peeters, 275–300.
- Sinclair T., 1989, *Eastern Turkey: An Architectural & Archaeological Survey*, Volume II.
- Singer I., 1981, *Hittites and Hattians in Anatolia at the Beginning of the Second Millennium B.C.*, in: *Journal of Indo-European Studies* 9, 119–134.
- Singer I., 2007, *Who were the Kaška?*, *Phasis* Vol. 10, Tbilisi State University.
- Soysal O., 2000, *Analysis of a Hittite Oracular Document*, *ZA* 90, 6–122.
- Soysal O., 2004, *Hattischer Wortschatz in hethitischer Textüberlieferung*, (HdO I/74), Leiden – Boston.
- Soysal O., 2007, *Zum Namen der Göttin Katazipuri mit besonderer Berücksichtigung des Kasussystems des Hattischen*, *Papers presented to the 53 Rencontre Assyriologique Internationale*, July 25.
- Soysal O., Süel A., 2014, *The Hattian-Hittite Foundation Rituals from Ortaköy (II–III)*.
- Stöllner Th., Craddock B., Gambashidze I., Hauptmann A., Hornschuch A., Klein F., Jansen M., Senczek S., Schaich M., Steffens G., Timberlake S., 2014, *Gold in the Caucasus: New Research on Gold Extraction in the Kura-Araxes Culture of the 4th and early 3rd Millennium BC*, *Tagunden des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle*, Bd. 11, Bochum 2014.
- Suel A., Soysal O. 2007, *The Hattian-Hittite Foundation Rituals from Ortaköy (I)*.
- Suny R., 1994, *The Making of the Georgian Nation*. Indiana University Press.
- Tadmor, H., 1994, *The Inscriptions of Tiglath-Pileser III King of Assyria*, Jerusalem 1994.
- Taracha P., 2000, *More on the Hattic sentence building: does the category of tense exist in Hattic ?*, in Y.L. Arbeitman, “The Asia Minor connexion: Studies on the pre-Greek languages in Memory of Charles Carter”, Leuven – Paris 2000.

- Taracha P., 1988, *Zu den syntaktischen Verknüpfungen im Hattischen*, Altorientalische Forschungen, Bd. 15.
- Taracha P., 1995, *Zum Stand der hattischen Studien - Mögliches und Unmögliches in der Erforschung des Hattischen*. In: Mauro Giorgieri, Clelia Mora: Atti del II Congresso Internazionale di Hittitologia a cura di Onofrio Carruba. Studia mediterranea. Bd 9. Gianni luculano Editore, Pavia, 351-358.
- Taracha P., 2009, *Religions of Second Millennium Anatolia*, (DBH 27), Wiesbaden 2009.
- Thiel H.J., 1976, *Bemerkungen zur Phonologie des Hethitischen*, in Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes 68, 143-170.
- Veenhof K., 2008, *Mesopotamia, The old Assyrian Period*, Orbis Biblicus et Orientalis 160/5, Friburg.
- Vigo, M. 2014, *Hattice*. Aktuel Arkeoloji Dergizi, 38.
- von Schuler, E., 1965, *Die Kaškäer*, Berlin.
- von Schuler, E., 1976-80, *Kaškäer*, RIA V, 460-463.
- Waefler M., 1986, *Die Auseinandersetzungen zwischen Urartu und Assyrien*. Haas, V. ed. *Das Reich Urartu*. Xenia 17, 87-94.
- Wittke, A.-M., 2004, *Mušker und Phryger. Ein Beitrag zur Geschichte Anatoliens vom 12. bis zum 7. Jh. v. Chr.*, TAVO Bhft., B 99, Wiesbaden.
- Woodard R.D. (ed.), 2004, *The Cambridge Encyclopedia of the World's Ancient Languages*, Cambridge.
- Woodard R.D. (ed.), 2008, *The Ancient Languages of Asia Minor*, Cambridge – New York.
- Yakar, J., 2000, *Ethnoarchaeology of Anatolia. Rural Socio-Economy in the Bronze and Iron Ages*. Tel Aviv.
- Yakar, J. 2005, *The Archaeology of the Kaska*, VI Congresso Internazionale di Ittitologia, Roma, 5-9 Settembre, Parte II, SMEA 50, 817-827.

მერაბლე ასტახიშვილი

თავისუფალი უნივერსიტეტის
პროფესორი,
ისტორიის დოქტორი.

დაამთავრა თბილისის სახელმწიფო
უნივერსიტეტი. მუშაობდა
საქართველოს მეცნიერებათა
აკადემიის ისტორიის ინსტიტუტში,
საქართველოს სხვადასხვა უმაღლეს
სასწავლებლებში, სანკტ-პეტერბურგის
აღმოსავლეთმცოდნეობის
ინსტიტუტსა და სახელმწიფო
ერმიტაჟში. სამეცნიერო კვლევებსა
და პედაგოგიურ საქმიანობას ეწეოდა
ამერიკის, ევროპისა და აზიის
სხვადასხვა უნივერსიტეტებსა და
სამეცნიერო ცენტრებში.
ღირსების ორდენის ორგზის
კავალერი, საქართველოს
ისტორიკოსთა ეროვნული კომიტეტის
მდივანი.
თბილისის მერიის არქეოლოგიური
კომისიის წევრი.
კვლევის ინტერესები:
ძველადმოსავლური ცივილიზაციები,
საქართველოს ისტორია, სამართლის
ისტორია

ნატა აბაშიძე

ნიუტონის თავისუფალი სკოლის
მასწავლებელი, საზოგადოებრივ
მეცნიერებათა კათედრის გამგე.

დაამთავრა ივ. ჯავახიშვილის
სახელობის თბილისის სახელმწიფო
უნივერსიტეტი.
2000 წელს წარდგენილი იყო
სახელმწიფო პრემიაზე, როგორც
ავტორი წიგნისა „ქართული
მითების სამყარო“. სხვადასხვა
დროს იყო VII, IX, X-XII კლასების
ისტორიის სახელმძღვანელოების
ავტორი და თანაავტორი. ამჟამად
არის X-XII კლასების ისტორიის
სახელმძღვანელოების თანაავტორი.

მამია ლაბაბაშიძე

ივ. ჯავახიშვილის სახ. თბილისის
სახელმწიფო უნივერსიტეტის ასოც.
პროფესორი, ისტორიის დოქტორი.

სწავლობდა ივ. ჯავახიშვილის
სახ. თბილისის სახელმწიფო
უნივერსიტეტში, რის შემდეგაც სწავლა
განაგრძო და მუშაობდა მიუნხენის
ლუდვიგ-მაქსიმილიანის სახელობის
უნივერსიტეტის ასირიოლოგიისა
და ხეთოლოგიის ინსტიტუტში.
წლების მანძილზე მონაწილეობდა
ბავარიის მეცნიერებათა აკადემიაში,
ასირიოლოგიისა და წინა აზიის
არქეოლოგიის რეალლექსიკონის
შექმნაში (RIA).

არის ასირიოლოგთა, ბიბლეისტთა
და კავკასიოლოგთა საზოგადოების
თავმჯდომარე (SABC) და
გამომცემლობა „აკადემიური წიგნის“
დამფუძნებელი.

კვლევის ინტერესები: ხეთოლოგია,
ასირიოლოგია, ძველი ახლო
აღმოსავლეთის ისტორია,
საქართველოს ისტორია,
კავკასიოლოგია.

Creative Angel[®]
PUBLISHING

ახლო მომავალში
გამომცემლობა
შემოქმადი ანგალოგი
გეგმავს სერიის

„მართველები
და გარე სამყარო“

გაგრძელებას მე-2 ტომის
სახით, სადაც აღწერილი
იქნება საქართველოს ისტორიის
მომდევნო პერიოდი.

